

Groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji

Medić, Valeria

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:334656>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Valeria Medić

**Groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u
sjevernoj Dalmaciji**

Diplomski rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji

Diplomski rad

Student/ica:
Valeria Medić

Mentor/ica:
Izv. prof. dr. sc. Karla Gusar

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Valeria Medić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 30. rujna 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD	8
2. POVIJESNI OKVIR	9
2.1. Kronologija.....	9
2.2. Političke prilike	10
2.3. Gospodarske i društvene prilike.....	15
3. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	18
4. GROBLJA RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA	21
4.1. Zadarska županija.....	21
PAG – STARI GRAD – CRKVA GOSPE OD STAROG GRADA	21
NIN – SV. KRIŽ	22
NIN – SV. AMBROZ.....	25
NIN – SV. GRGUR.....	25
NIN – SV. ASEL.....	27
NIN – SV. DUH.....	28
VRSI – SV. TOMA.....	29
RADOVIN – SV. PETAR.....	30
STARIGRAD PAKLENICA – SV. PETAR.....	31
ZADAR – SV. DOMINIK	32
ZADAR – PROSTOR IZMEĐU SV. DONATA I ZVONIKA SV. STOŠIJE.....	33
ZADAR – ULICA ŠIMUNA KOŽIČIĆA BENJE	34
ZADAR – RELJA – SV. IVAN	34
ZADAR – CRNO – SV. NIKOLA.....	34
BIBINJE – PETRINA	35
SUKOŠAN – SV. MARTIN	35
GALOVAC – CRKVINA	37
ŠKABRNJA – SV. LUKA	42
ŠKABRNJA – SV. MARIJA	42
BILJANE DONJE – BEGOVAČA - CRKVINA	42

KORLAT – SV. NEDJELJICA	45
KORLAT – CRKVA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE	46
KORLAT – SV. JERONIM	47
ČERINAC – CRKVINA	47
KAŠIĆ – MASTIRINE	48
KAŠIĆ - DRAČE	49
PRIDRAGA – SV. MARTIN.....	50
KRUŠEVO – SV. JURE	50
ROGOVO – SV. ROKO (SV. MIHOVIL)	53
BIOGRAD NA MORU	54
PAKOŠTANE – CRKVINA	54
DOBRA VODA - DOLAC IZVOR.....	60
GORNJE RAŠTANE – CRKVINA	60
POLAČA – SV. KUZMA I DAMJAN	60
KULA ATLAGIĆ – SV. PETAR	61
ŠOPOT – CRKVINA	63
PODGRAĐE – SV. DUH	65
LEPURI – SV. MARTIN	66
POPOVIĆI – SV. MIHOVIL	68
MEDVIĐA – SV. IVAN	68
4.2. Šibensko – kninska županija	70
IVINJ – SV. MARTIN	70
SONKOVIĆ – SV. MARKO	71
PIRAMATOVCI - PEĆANI	72
PIRAMATOVCI – SV. BARTUL	72
BRIBIR – GROBLJE	73
BRIBIR - TJEME.....	76
BRIBIR - DOL	77
OTRES – LUKAČUŠA	79
ĐEVRSKE	80
SMRDELJE.....	81
ŠIBENIK – GOSPA VAN GRADA	83

DONJE POLJE – SV. LOVRE	84
DANILO – ŠEMATORIJ (SV. DANIJEL)	85
UNEŠIĆ - SV. JURAJ	87
GRADAC - CRKVA POROĐENJA MARIJINA	87
SIVERIĆ – CECELA.....	88
BISKUPIJA - CRKVINA	89
BISKUPIJA – LOPUŠKA GLAVICA	94
PLAVNO - MEĐINE.....	96
KNIN - SPAS	97
5. OPĆE KARAKTERISTIKE GROBLJA	99
5.1. Devastacija groblja.....	99
5.2. Opće značajke	99
5.3. Kronologija groblja	101
5.4. Tipologija grobova	102
5.5. Grobna arhitektura.....	103
5.5.1. Materijal za gradnju grobova	108
5.5.2. Problematika stećaka / kamika i njihova simbolika	109
5.6. Način pokapanja, pogrebni običaji i grobni prilozi.....	117
5.7. Novopridošlo stanovništvo Vlaha, razlike i utjecaji	121
6. ANALIZA GROBNIH NALAZA	124
6.1. Nakit.....	125
6.1.1. Jednostavne karičice.....	125
6.1.2. Karičice s tri koljenca.....	125
6.1.3. Naušnice s tri jagode	127
6.1.4. Prstenje	131
6.1.5. Ogrlice i narukvice	134
6.2. Dijelovi nošnje	135
6.2.1. Aplike	135
6.2.2. Dugmad	138
6.2.3. Privjesci.....	140
6.2.4. Kopče	140
6.2.5. Tekstil.....	146

6.2.6. Ostruge	147
6.2.7. Ostali dijelovi nošnje.....	149
6.3. Ostali nalazi.....	150
6.3.1. Mačevi.....	150
6.3.2. Noževi	151
6.3.3. Novac	152
6.3.4. Čavli	158
6.3.5. Pektoralni križevi – relikvijari (Enkolpioni)	159
6.3.6. Olovni pečat / Bula.....	160
6.3.7. Keramički pršljeni	161
6.3.8. Keramika/ Staklo/ Životinjske kosti.....	162
6.4. Materijal razvijenog i kasnog srednjeg vijeka kroz povijesne izvore	162
7. ZAKLJUČAK	165
8. KARTA LOKALITETA	168
9. LITERATURA.....	170

1. UVOD

Glavni razlog odabira teme za ovaj rad je potreba za prikupljanjem i prezentiranjem glavnih informacija vezanih uz groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji. Konačan cilj je potaknuti arheološku javnost na daljnje znanstvene analize temeljene prvenstveno na budućim arheološkim istraživanjima, kao i na potrebnim objavama dosadašnjih rezultata istraživanja. Sukladno tome, u radu će biti prikazana analiza groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (12. – 15. st.) u sjevernoj Dalmaciji što obuhvaća prostor Zadarske i Šibensko-kninske županije. Veliki problem predstavlja vrlo mali broj istraženih groblja ovoga perioda, a rezultati istraživanja ponajviše su objavljeni u formi obavijesti ili kraćih izvještaja bez detaljnijih informacija. Analiza je uspostavljena na temelju trenutno objavljenih znanstvenih podataka, odnosno ne donosi konačan prikaz pravog stanja kompletno, kao i djelomično istraženih lokaliteta.

Lokaliteti unutar rada obrađeni su kroz sažeti prikaz koji se dotiče svih temeljnih informacija vezanih za njihovu lokaciju, povijesni okvir, historijat istraživanja, stratigrafske faze, groblje na lokalitetu s fazom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, grobnu arhitekturu i nalaze unutar tih grobova. Zatim su obrađene opće karakteristike svih groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka sjeverne Dalmacije. Opisat će se arheološke nedaće u vidu devastacije, a potom opće značajke takvih groblja i njihova kronologija i topologija. Obratit će se pažnja na razlike između grobne arhitekture razvijenog i grobne arhitekture kasnog srednjeg vijeka. Ukratko će se opisati i materijal gradnje, te će se izdvojiti pojava posebnih nadgrobničkih spomenika s raspravom vezanom za njihovu problematiku. Način pokapanja i pogrebni običaji opisani su kroz smjenu povijesnih razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, kroz srednjovjekovno stanovništvo prostora sjeverne Dalmacije i njihove vjerske običaje. Unutar tih analiza posebna pažnja će biti posvećena novopridošlom stanovništvu Vlaha koji tvore zanimljivu, ali nezavršenu arheološku priču. Nadalje, prilozi unutar grobova obrađeni su po vrsti nalaza, tj. opisan je nakit, dijelovi nošnje, kao i ostali interesantni nalazi. Sve te pojave će se pratiti kroz političke, gospodarske, vjerske i društvene okolnosti, te kroz utjecaj nove mode stilskih razdoblja romanike i gotike.

2. POVIJESNI OKVIR

2.1. Kronologija

Kronologija povijesnog razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka uz arheologiju se razvijala kroz osnovne podjele srednjovjekovnih „nekropola“, gdje je u ovome slučaju prva po redu podjela Dušana Jelovine. On razvoj srednjovjekovnih groblja smješta unutar tri faze. Prvu fazu definira kao razdoblje doseljenja Slavena i Hrvata od kraja 7. st. do II. pol. 8. st., odnosno do stvaranja Kneževine, drugu smješta u razdoblje od II. pol. 8. do kraja 11. st. kroz tzv. starohrvatsko – dalmatinsku kulturnu grupu, a treću od kraja 11. do 15. st., te izdvaja tzv. trojagodne naušnice kao glavnu odrednicu toga perioda.¹ Dalje su uslijedile preciznije podjele srednjeg vijeka, kao npr. slabo argumentirana podjela Nikole Jakšića koja je otvorila pogled prema novom načinu podjele srednjovjekovnih groblja kroz umjetnički stil romanike i gotike.² Ipak, priklanjajući se osnovnim podjelama s Jurićevom nadopunom, Tonči Burić donosi kronologiju razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na osnovu arheološki istraženih groblja. Razdoblja dijeli kroz smjene vladarskih dinastija i trenutke razvoja srednjovjekovnog društva Hrvatske i Dalmacije. Prvo razdoblje pripada dinastiji Trpimirovića (9. – 11. st.) koje se veže uz „starohrvatsko – dalmatinsku“ kulturnu grupu što korespondira sa stilskim razdobljem predromanike. Drugo razdoblje (12. – 13. st.) započinje dolaskom dinastije Arpadovića na vlast, stilski pripada romanici, a dolazi pod pojmom *razvijeni (zreli) srednji vijek*.³ Treće razdoblje (14. – 15. st.) obilježeno je vladavinom dinastija Anžuvina i Jagelovića u Hrvatskoj, kao i vladavinom Venecije u Dalmaciji u 15. st. i pripada stilskom razdoblju gotike, te dolazi pod pojmom *kasni srednji vijek*.⁴ U novijoj hrvatskoj historiografiji, 14. stoljeće sve više ulazi u razdoblje razvijenog srednjeg vijeka što se temelji na proučavanju razine društvenog razvoja, sazrijevanja i poremećaja izazvanih političkim ili prirodnim promjenama.⁵

¹ D. JELOVINA, 1976., 77-82.

² N. JAKŠIĆ, 1989., 432.

³ Treba biti oprezan jer određeni dio autora vrijeme razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, od 12. do 15. st. određuje samo pod pojmom razvijeni ili kasni srednji vijek. (N. KLAJČ, 1990., 161-427.)

⁴ T. BURIĆ, 2001., 242-243.

⁵ F. ŠANJEK, 2003., 259- 309, 387-414; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 29.

2.2. Političke prilike

Geografski položaj Dalmacije u samom centru srednjovjekovnih događanja na Mediteranu kroz široki povijesni okvir oduvijek je privlačio velike sile da uspostave vlast na tome području. Nakon razdoblja ranog srednjeg vijeka, u razvijenom i kasnom srednjem vijeku okolnosti su upućivale na daljnje borbe za prevlast u Dalmaciji, samo ovaj put u mnogo većim razmjerima.

Nakon smrti posljednjeg vladara iz dinastije Trpimirovića 1090. godine, završava jedno veće poglavlje starohrvatske povijesti, a nastupa desetljeće političke nesigurnosti koje uvodi u razdoblje početka razvijenog srednjeg vijeka na prostoru Hrvatske. Neuspjeli pokušaj da Hrvatska zadrži svoju samostalnost završava krunidbom ugarskog kralja Kolomana iz dinastije Arpadovića u Stolnom Biogradu 1102. godine pod naslovom kralja Ugarske, Hrvatske i Dalmacije. S tom godinom započinje razdoblje razvijenog srednjeg vijeka, a Hrvatska postaje dio Ugarsko – Hrvatskog Kraljevstva.⁶

U tome periodu dalmatinski gradovi su bili pod vlašću Bizantskog Carstva i Venecije, na što je Koloman odmah reagirao njihovim osvajanjem. Utjecaj Arpadovića bio je primjetan samo u kontinentalnom dijelu Kraljevstva, dok se na prostoru Hrvatske i Dalmacije u 12. i 13. stoljeću osjeća velika moć knezova, odnosno vlastele koja se do sada uvelike razvila u skladu s razvojem komuna na širem jadransko – mediteranskom području. U razdoblju vladavine Arpadovića, na povijesnoj sceni pojavljuju se rodovi hrvatske vlastele, u Krbavi Kurjakovići, u Vinodolu i Modrušu knezovi Krčki, na prostoru Omiša Kačići, dok najveću moć postižu knezovi Bribirski iz roda Šubića. Arpadovići su svoj vladarski ugled iskazivali hrvatskoj vlasteli darovnicama i potvrđama o rodbinskom nasljednom pravu koja se odnosila na feudalne posjede. Na takav način kralj je stupao u dobre odnose s vlastelom iako je to samo pridonijelo umanjivanju njegove moći na prostoru Hrvatske i Dalmacije. Kolomanova krunidba stvarala je prividan mir na Jadranskoj obali sve do ponovnog pritiska Mlečana koji nisu odustajali od osvajanja Jadranske obale kao glavnog uporišta za razvoj trgovine i plovnog puta prema Istoku. Posljednji uspjeh Bizanta da osigura prostor širenja prema Zapadu pada u vrijeme Emanuela Komnena koji 1167. osvaja čitavu Dalmaciju osim Zadra i kvarnerskih otoka koji su za to vrijeme bili pod Venecijom. Nakon Emanuelove smrti, obnovljena je ugarsko – hrvatska vlast na prostoru Dalmacije sve do 1202. kada je novi mletački dužd Henrik Dandolo poveo opsadu Zadra s križarima. Kralj se nije odazvao

⁶ F. ŠANJEK, 2003., 185-187.

dolaskom svoje vojske na obalu, a Zadar je razoren i opljačkan, te je većina njegovog stanovništva odbjegli u Nin.⁷

Smrću posljednjeg ugarsko – hrvatskog kralja Bele IV. Arpadovića, 1270. godine započinje razdoblje slabljenja dinastije. Razlozi su višestruki, od unutarnjih dinastičkih borbi za prevlast, jačanja hrvatske vlastele, kao i isticanja nove dinastije Napuljskih Anžuvina koji postaju jedni od kandidata za ugarsko – hrvatsku krunu preko ženidbenih veza.

Krajem 13. stoljeća razvila se trgovina žitom s prostora Apulije na prostor dalmatinskih gradova, iako sam napuljski kralj osigurava slobodan uvoz žita u Dalmaciju. Također su u korist navedene trgovine mnoge vlastele, Bribirci, Krčki knezovi i Babonići, počele uvoziti žito, što je uvelike utjecalo na priklanjanje hrvatske vlastele napuljskom kralju.⁸ Napuljski kralj Karlo I. je konačno okrunjen za ugarsko – hrvatskog kralja 1310., ali je otpor vladajućih protiv njega i dalje nastavljen. Karlo donosi nove anžuvinske reforme koje se razlikuju od arpadovićevih reformi. Dok su Arpadovići svoje bogatstvo temeljili prvenstveno na kraljevskim zemljišnim posjedima, Karlo Anžuvina nastoji ojačati gospodarski razvoj gradskih središta na temelju povećanja broja obrtnika i trgovaca pri čemu prikuplja porez. Daljnji cilj jačanja Kraljevstva bilo je uklanjanje hrvatske vlastele. Nakon velikog pada Bribiraca, jačale su druge vlastelinske obitelji koje nisu bile priklonjene kralju, krbavski knezovi Kurjakovići i knez Nelipac. Kraljev položaj u Hrvatskoj bio je sve teži, a bez snage Bribiraca i kraljevog utjecaja, Dalmacija je bila pod ponovnim širenjem mletačke vlasti.⁹

Karlov sin, Ludovik I. donosi obnovu kraljevske vlasti u Hrvatskoj i Dalmaciji. Kralj vodi dobre dinastičke odnose s ciljem povezivanja Ugarsko – Hrvatskog Kraljevstva s Napuljskim. Međutim, odustaje od cilja zbog mletačke dominacija Jadranskim morem koja bi narušavala komunikaciju između ta dva Kraljevstva. Nakon povlačenja, Ludovik se usmjerava na osvajanje Dalmacije. Prepreku u osvajanju predstavljala mu je hrvatska vlastela, naročito knez Nelipac ali i činjenica da u tadašnjoj Hrvatskoj ne posjeduje niti jedan utvrđen grad. Nakon smrti kneza Nelipca, kralj se sporazumom uspijeva domoći svojih prvih uporišta. Dalmatinski gradovi pokazali su odanost, kao i Zadar iako je bio pod Venecijom, što je Venecija smatrala izdajom pa je 1345. opsjela grad, a njezina kopnena vojska pustošila je po zaleđu. Sljedeće godine Ladislav je napao Mlečane ali pred gradom biva teško poražen. Daljnjim političkim djelovanjem kralj uspostavlja i druga uporišta i na taj način stvara

⁷ F. ŠANJEK, 2003., 185-199; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 172-174.

⁸ F. ŠANJEK, 2003., 213-214.

⁹ F. ŠANJEK, 2003., 218-222; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 186-188.

stratešku liniju za bolji napad na Mlečane. Ovladavši utverdama Ostrovica, Knin i Klis, Dalmatinski gradovi odlučno su prihvatili ugarsko – hrvatskog kralja što je prisililo Veneciju da potpiše ugovor o miru. Zadarski mir sklopljen je 1358. godine u sakristiji samostana sv. Frane gdje Mlečani predaju čitavu Dalmaciju s gradovima Nin, Zadar, Skradin, Šibenik, Trogir, Split i Dubrovnik, te gradovima na otocima Osor, Cres, Krk, Rab, Pag, Brač, Korčula i Hvar. Kralj Ladislav konačno uspijeva povezati Dalmaciju s Hrvatskom i Slavonijom što će dovesti do otvaranja mnogih trgovačkih veza i puteva na jadranskom, panonskom i balkanskom prostoru, a gradovi će proživjeti vrhunac društvenog i gospodarskog razvoja.¹⁰

Koliko god zemlja bila jaka i na vrhuncu svog srednjovjekovnog razvoja pod krunom Ludovika, toliko je kralj bio svjestan da se ne može suprostaviti Mlečanima na obali jer ne posjeduje vlastito brodogradilište.¹¹

Nakon Ludovikove smrti 1382. godine na prijestolje dolazi njegova malodobna kćer Marija čija majka Elizabeta vodi politiku. Vladavina dviju kraljica je na početku bila prihvaćena, ali zbog rasta nezadovoljstva prema centralizmu iz budimskog dvora okupila se vlastelinska *liga* na čelu s braćom Horvat, tj. Pavlom, Ivanišom i Ladislavom. Pripadnici *lige* priklonili su se Napuljskom kralju također iz dinastije Anžuvina, Karlu III. Dračkom koji je nedugo zatim umro na što su pripadnici lige braća Horvat i Ivan od Paližne uzvratili zatočeništvom kraljice u Novigradu. Za ugarsko – hrvatsku krunu javlja se još i treća strana, češki kraljević Sigismund (Žigmund) iz dinastije Luksemburgovaca koji stiže u Hrvatsku kako bi spasio svoju ženu Mariju. Dio vlastele okrunio ga je 1387. za kralja u Stolnom Biogradu pod krunom sv. Stjepana, a kralj je braću Horvat i Ivana od Paližne proglasio neprijateljima krune. Nakon što je uspostavio vlast na prostoru Slavonije i Hrvatske, u Dalmaciji mu prijeti nova politička situacija, točnije pritisak Bosanskog Kraljevstva. Bosanski kralj Tvrtko I. osvojio je utvrde Klis i Ostrovicu, pa tako vršio pritisak na dalmatinske gradove dok su oni ovisili o ugarsko – hrvatskom kralju. Godine 1390. bosanski kralj proširio je granice Bosne na teritorij Dalmacije, osim na grad Zadar što je trajalo do njegove smrti, a iste godine Ladislav Anžuvina okrunjen u Napulju i proglašen ugarsko – hrvatskim kraljem. Imenovao je bosanskog vojvodu Hrvoja Vukčića i njegovog brata Vuka banovima Ugarske, Hrvatske, Dalmacije i Bosne, a Ivaniša Horvata namjesnikom Ugarske. Ipak, Bosna se počinje priklanjati Sigismundu zbog Ladislavovih pregovora o prodaji Dalmacije Mlečanima,

¹⁰ F. ŠANJEK, 2003., 222-226; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 190-195.

¹¹ F. ŠANJEK, 2003., 229-231.

što joj nije bilo u koristi na što je i suprotstavljena vlastela jednako odgovorila priklanjanjem. To su učinili i svi dalmatinski gradovi osim Zadra i Paga.¹²

Hrvatska na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće doživljava teže razdoblje povijesti. Tijekom pritiska bosanskog kralja Tvrtka na prostor Hrvatske i Dalmacije, stanovništvo je doživjelo teške gubitke o kojima govore kronike i poslanice kralju Sigismundu. Navode se pustošenja gradskim zaleđima koje izvršava bosanski kralj i Ivan od Paližne. Kroz čitav niz dinastičkih borbi na prostoru Hrvatske, vrijeme kasnog srednjeg vijeka obilježit će i dalje prevlast Venecije na istočnoj Jadranskoj obali uz još veću opasnost od Osmanskog Carstva kada će još veća nevolja zadesiti stanovništvo.¹³

Godine 1409., Ladislav uspijeva prodati Dalmaciju Mlečanima za 100 000 dukata koja obuhvaća Zadar i njegov kotar, Pag, utvrde Novigrad i Vranu, kao i sva prava koja polaže na nju kao ugarsko – hrvatski kralj, odnosno područja koja pripadaju i Sigismundu. Venecija je ponovo stekla svoja uporišta za daljnje osvajanje Dalmacije s predodžbom o legitimnoj kupnji Dalmacije. Naime, krunidbom Ladislava Napuljskog za ugarsko – hrvatskog kralja nije značilo da je novom kralju osigurano budimsko prijestolje kako to biva s prošlim kraljevima okrunjenim u Stolnom Biogradu pod krunom sv. Stjepana, a u ovome slučaju sa Sigismundom. Nakon više borbi, Mletačka Republika je 1420. zavládala svim dalmatinskim gradovima, te uspostavila upravno i političko ustrojstvo, pa razvoj nekada zasebnih komuna sada ovisi o djelovanju Venecije.¹⁴

Sigismundovi neuspjesi uključivanja Dalmacije u Hrvatsko – Ugarsko Kraljevstvo leže u činjenici da je nakon 1419. godine kralj istodobno bio Ugarsko – hrvatski, češki i njemački kralj, kao i njemačko – rimski car što je utjecalo na njegov angažman u Hrvatskoj i Dalmaciji, te dovodilo do porasta moći vlastele. Pri samom kraju vladavine, njegov prvi doticaj s Osmanlijama proživljava porazom kod Nikopolja 1396. godine, a prve Turske provale na prostoru dalmatinskog zaleđa gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita zabilježene su 1415. godine. U narednom razdoblju bivaju sve češće, naročito nakon 1486. godine kada Turci osvajanju Bosnu, pa tako stvaraju bliža uporišta za još češća pustošenja po dalmatinskom zaleđu.¹⁵

¹² F. ŠANJEK, 2003., 321-370.

¹³ F. ŠANJEK, 2003., 328-329.

¹⁴ F. ŠANJEK, 2003., 331-336; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 200-210.

¹⁵ F. ŠANJEK, 2003., 337-339.

U Sigismundovo vrijeme pa sve do Matije Korvina i njegovog dolaska 1458. na prijestolje, jačali su novi vlastelinski rodovi. Ističu se Krčki knezovi kasnije nazvani Frankopanima, Zrinski, Krbavski knezovi ili Kurjakovići, kao i Nelipići koji spadaju u hrvatsku vlastelu, dok Sigismund dovodi sa sobom nove vlastelinske rodove, Celjske i Talovce. Potjera za ugarsko – hrvatskom krunom nastavljena je ponovo pod dinastičkim sukobima (1440. – 1442.) koji su podijelili vlastelu Hrvatskog Kraljevstva. S jedne strane vlastela se priklanja dinastiji Habsburgovaca, dok druga zastupa poljskog kralja Vladislava Jagelovića. Godine 1443. Vladislav pokreće rat protiv Turaka na obali Crnog mora gdje umire.¹⁶

Vodstvo velikog Kraljevstva pod jednom krunom nije dovoljno da bi kralj uzeo u obzir koliko je zapravo opasna turska prijetnja Hrvatskoj kada na prijestolje sjeda Matija Korvin 1458. godine. Nakon pada Bosne 1463. godine osjetio se strah od Osmanlija na zapadu, Matija Korvin uspijeva smiriti vlastelu oko dinastičkih prevlasti za prijestolje, te sklapa dogovor s Mlečanima u kojemu se obvezuje držati napad kopnenim putem Hrvatske prema Turcima, a Mlečani pomorskim putem i s vojskom u zaleđu Dalmacije. Tim povodom papa Pio II. objavljuje križarski rat. Matija je prvom akcijom uspješno napredovao, iako papin poziv nije odjeknuo na Zapadu pa se sve svelo na samostalan rat Turaka s Mlečanima koji je trajao do 1479. godine. Matija se bez dovoljnog omjera ratnih snaga naspram Turaka, posvetio političkim prilikama i ratovima u Češkoj i okrenuo centralističkoj vladavini s kopna. To nije donijelo nikakav doprinos politici ugroženog područja, pa članovi hrvatske vlastele podiže bunu protiv njega.¹⁷

Od pada Bosne 1486. godine, pa do potpisa mira sa sultanom Bajazitom II., 1483. godine završava prvo tursko razdoblje provala na prostor čitavog Kraljevstva od Drave do Jadrana, ostavljajući za sobom opustošena sela.

Nakon smrti Matije Korvina na vlast sjeda Vladislav II. Jagelović koji odmah nakon izbora potpisuje *krunidbenu zavjernicu* u kojoj je glavnu riječ vodila vlastela donoseći svoje zakone koji će na kraju biti i na odštetu Kraljevstva. U međuvremenu kao kandidat s pravom na prijestolje javlja se ponovo dinastija Habsburgovaca. Potpisivanjem zavjernice, uzdizanjem vlastele, moć kralja opada što se odražava na zemlju u ponovnom razdoblju turskih provala. Slabo opremljena hrvatska plemićka vojska doživjela je strašan poraz kad se sukobila s Turcima na Krbavskom polju ispod grada Udbine, 1493. godine. Hrvatska je ostala osamljena

¹⁶ F. ŠANJEK, 2003., 339-344.

¹⁷ F. ŠANJEK, 2003., 348-355.

moleći za pomoć papu, njemačke vladare i Mlečane, ali nikome nije bilo u korist ratovati s Osmanlijama.¹⁸

Krajem 15. stoljeća Turci su ponovo počeli napadati Hrvatsku i Dalmaciju što je uvelo i Mlečane u rat. Prema zapisima zadarskih rektora, 1499. nakon turske provale potvrđen je nestanak 2 000 ljudi u seoskom zaleđu, ponajviše žena i djece koji su odvedeni u roblje. Kralj nije raspolagao sredstvima da porazi Turke koji su zauzeli čitavo dalmatinsko zaleđe, osim Klisa. Da bi unaprijed zaštitili svoju zemlju, oslabljenoj Kraljevini u pomoć pristižu Habsburgovci čiju su dinastiju odmah zastupale hrvatske vlastelinske obitelji. Posljednji potez Vladislavovog sina, kralja Ludovika II. Jagelovića, završava porazom od strane Osmanlija na Mohačkom polju 1526. godine. S tom bitkom završava razdoblje Hrvatsko – Ugarskog Kraljevstva, te ujedno i razdoblje kasnog srednjeg vijeka u povijesti naših prostora. Sljedeće godine na vlast dolazi Ferdinand iz dinastije Habsburgovaca koji će vladati prostorom Hrvatske kroz čitavo razdoblje novoga vijeka.¹⁹

Kako se za početak razvijenog srednjeg vijeka na prostoru Hrvatske i Dalmacije prikazuje stupanje Arpadovića na vlast, odnosno Kolomanovu krunidbu 1102. godine, kao i uniju između Hrvatske i Ugarske, tako je kraj obilježio dolazak nove dinastije Habsburgovaca krunidbom Ferdinanda Habsburškog 1527. godine. Ta godina ujedno označava kraj hrvatskog srednjovjekovlja, ali je jednako značajna i 1493. kada se odigrala ključna bitka u hrvatskoj povijesti koja označava početak stogodišnjeg rata s Turcima (1493. – 1593.), što je obilježilo razdoblje ranog novog vijeka.²⁰

2.3. Gospodarske i društvene prilike

Prostor Hrvatske za vrijeme Arpadovića i Anžuvina doživio je razvoj na gospodarskoj i procvat na društvenoj razini. Primjetno je veći razvoj nasuprot kontinentalnog dijela hrvatskog prostora dosegla Dalmacija. Ona je kao važna geografska točka spajala prometne i trgovačke puteve, te proživjela česte izmjene političke vlasti. Kao posljedica dolazi do porasta broja stanovništva i stvaranja prvih gradskih predgrađa.²¹

U 12. stoljeću gradovi na istočnoj obali Jadrana počinju stvarati vlastiti komunalni ustroj. Na čelu gradske uprave nalazio se Konzulat koji se sastojao od pet do šest osoba,

¹⁸ F. ŠANJEK, 2003., 355-360.

¹⁹ F. ŠANJEK, 2003., 361-370; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 274-286.

²⁰ J. ŠUČUR, 2015., 10.

²¹ F. ŠANJEK, 2003., 259-261.

konzula, odabranih od strane gradske zajednice. Najugledniji pripadnici građana počinju se nazivati plemićima, dok ostalo građanstvo pučanima.²²

Uz rast i razvoj gradova razvijaju se i negativne društvene promjene. Epidemija kuge ili *crne smrti* javlja se 1348. godine na hrvatskom prostoru gdje se proširila s prostora Crnog mora, a do 1350. godine zahvatila je čitavu Europu i Sredozemlje. Za vrijeme epidemije bez stanovništva koje bi obrađivalo zemljišta, širila se glad što je uvelike povećalo broj umrlih. Unatoč epidemiji i gladi nije došlo do većeg zastoja pri razvitku gradova jer su se gradovi konstantno popunjavali došljacima.

Na prostoru Hrvatske i Dalmacije još od ranog srednjeg vijeka Hrvati se stapaju s različitim etničkim skupinama, od Slavena do romanskog stanovništva, a u 14. stoljeću u dalmatinskom zaleđu pojavljuju se ostaci romaniziranog stanovništva, Vlasi. Oni pripadaju nomadsko – stočarskom narodu koji zimi, spuštanjem s Dinarida na dalmatinsko područje ostvaruju vezu s gradovima s kojima razvijaju trgovinu stočarskim proizvodima. Vlasi su se uklopili u hrvatsko društvo, ali ih se često po ostacima svojih običaja može razaznati među lokalnim stanovništvom sve do turskih ratova.²³

Posjedovanje zemljišta je značajna pojava srednjovjekovnog društva. Poljodjelstvo je predstavljalo temeljnu granu proizvodnje o kojem je ovisila velika populacija stanovništva. Stoga je na prostoru srednjovjekovne Slavonije najviše bilo razvijeno ratarstvo, dok je na krševitom dalmatinskom području prevladavalo stočarstvo i vinogradarstvo. Iznimku predstavljaju grad Zadar s plodnim Ravnim kotarima i Dubrovnik, dok su ostali dalmatinski gradovi bili prisiljeni uvoziti žito, najviše s prostora Apulije i Bliskog Istoka.

U glavne proizvodne djelatnosti hrvatskog prostora spadaju poljodjelstvo, stočarstvo i ribarstvo. Također, potrebama lokalnog stanovništva i razvojem trgovine javlja se veliki broj raznovrsnih obrta. Od građevinskih, drvodjelskih, kovinskih, tekstilnih, kožarskih, kemijskih i prehrambenih struka, društvo se razvija i na umjetničkim obrtima kao graditelji, slikari, kipari i zlatari, a javljaju se i uslužne djelatnosti učitelja, liječnika, notara, brijača, nosača i sl. Najviše razvijeni obrt u Dalmaciji je proizvodnja soli. Sol kao nezaobilazna namirnica u prehrani ljudi, stoke, kao i u očuvanju drugih namirnica postaje monopolom političke vlasti, ovisno o političkom trenutku kojem je grad bio podložan. Solane se razvijaju na svim pogodnim mjestima, a bitnije se nalaze na Pagu i u Stonu. Rast i razvoj u dalmatinskim komunama utječe ne samo na rast imućnosti plemstva, već i pučana kojima materijalnu i

²² F. ŠANJEK, 2003., 205-206; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 208-210.

²³ F. ŠANJEK, 2003., 261-265.

vjersku podršku pružaju vjerske i strukovne zajednice bratovština čiji je cilj pogurnuti obrtnika u svome razvoju pod vjerskim okriljem, iako te zajednice nisu bile podložne Crkvi.²⁴

Početak 15. stoljeća obilježava pad društvenog i gospodarskog razvitka na prostoru Dalmacije. Godine 1409., Dalmacija postaje dijelom Mletačke Republike i tako dalmatinski gradovi postaju sastavni dio njezinog ustrojstva što se loše odražavalo na njihov gospodarski razvoj. Najviše gubi grad Zadar čiji je razvoj vidno umanjen zbog političkog ustrojstva i kontrole poreznog sustava Mletačke Republike, naspram grada Dubrovnika koji je uspio sačuvati svoju samostalnost, pa je u 15. i 16. stoljeću doživio vrhunac razvoja. Kao i u razvijenom srednjem vijeku, gradove i okolicu zahvatile su ostale nevolje. Višestruke epidemije kuge i ratovi postaju glavni uzrok gladi i oskudici. Ratovi, bili oni feudalni ili Turski, pogađali su najviše nebranjena sela koja bi se našla prva na udaru. Jednako tako, glad je na selu mogla ustupiti i zbog prirodnih atmosferilija, dok se unutar obrambenih zidina gradska komuna zbrinjavala za dovoljne količine žita u gradu. S druge strane, kuga se najbrže širila na gusto naseljenom području, tj. u gradovima. Usprkos opskrbi žitom i gradovi su gladovali jer je bilo teško dovesti žito na zaraženu obalu. 15. i 16. stoljeće je bilo vrijeme gladi, oskudice, ratova i konstantne ugroženosti od Turaka što je uzrokovalo neprestane migracije stanovništva, iz kontinenta na obalu pa prema Italiji, te s prostora Hrvatskog kraljevstva prema unutrašnjosti naseljavajući već napuštena slavonska sela. Najviše je migriralo stanovništvo iz uništenih sela, dok se u gradovima održavao broj ljudi zbog konstantnih doseljavanja izbjeglog stanovništva. U 15. stoljeću obrti su sačuvali odlike razvijenog srednjeg vijeka u kojima se ne primjećuje velik tehnološki napredak jer su djelovali na lokalnoj razini s ciljem namirivanja svakodnevnih potreba stanovništva. Međutim, neki obrti doživljavaju tehnološki napredak, a to su brodogradnja i tekstilni obrt u vidu bojanja tkanina. Mletačka Republika je svojim zakonima ograničavala građane i u izradi brodova veće nosivosti da bi spriječila razvoj konkurencije, a proizvodnju soli podvrgnula je svom sistemu fiskalizacije. Tako se osigurala od stvaranja konkurencije, dok je gradovima sputavala razvoj pomorstva. Proizvodnja soli donosila je najveći profit pa je odmah podvrgnuta mletačkom sistemu fiskalizacije.²⁵

²⁴ F. ŠANJEK, 2003., 268-290.

²⁵ F. ŠANJEK, 2003., 387-405; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006., 303-349.

3. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Buđenjem nacionalne svijesti u II. pol. 19. stoljeća, u mnogim europskim državama pa tako i u Hrvatskoj pojavila se potreba za razvojem identiteta na nacionalnoj, kulturnoj i političkoj razini. Zahvaljujući tome, srednjovjekovna grana arheologije doživljava svoje prve korake kroz amaterska istraživanja prvih pionira arheologije. Iako je metodološki pristup prvih arheoloških istraživanja bio neadekvatan tj. postepeno se razvijao kroz samu praksu, svakako možemo biti zahvalni našim pionirima što su osjetili potrebu očuvanja i zaštite srednjovjekovnih spomenika, kao i materijala. Titula najznačajnijeg pionira hrvatske arheologije dodjeljuje se fra Luji Marunu koji svoja prva istraživanja započinje u kninskoj okolini za vrijeme osnutka *Kninskog starinarskog društva* 1887. godine. Društvo kasnije mijenja naziv u *Hrvatsko starinarsko društvo* i osniva *Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu*, tj. *Muzej hrvatskih starina* koji se od 1955. konačno naziva *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*. Prilikom prvih amaterskih istraživanja, fra L. Marun nije vodio terensku dokumentaciju već vlastiti dnevnik čije rukopise 1998. godine objavljuje MHAS pod naslovom *Starinarski dnevnići*²⁶. Također, Marun je imao svoje povjerenike po čitavoj Dalmaciji koji su vodili nestručna arheološka istraživanja bez nadzora te ga u pismima obavještavali o stanju na terenu. Iznimku predstavlja povjerenik Vladimir Ardalić koji je vršio istraživanje na lokalitetu Đevrske²⁷ kod Kistanja.²⁸ Početkom 20. st. kustos *Muzeja hrvatskih starina u Kninu*, don Mate Klarić vodi istraživanja na važnom lokalitetu nacionalne kulturne baštine, a to je Šopot – Crkvina.²⁹

U jednako vrijeme, na prostoru splitske okolice djelovao je i don Frane Bulić koji zbog sukoba s Marunom osniva društvo *Bihać* s jednakim ciljevima. Unutar tog društva velik doprinos dao je don Luka Jelić³⁰ koji početkom 20. st. vodi istraživanja na lokalitetu Nin – sv. Križ, nažalost bez detaljnije dokumentacije. Dolaskom Ljube Karamana³¹ u društvo *Bihać* hrvatska nacionalna arheologija utemeljuje se kao znanstvena disciplina, a on nam donosi i prvu kronološku podjelu „starohrvatskih“ groblja. U prijeratnom vremenu, rad fra L. Maruna

²⁶ L. MARUN, 1998.

²⁷ D. JELOVINA, 1976., 43.

²⁸ M. PETRINEC, 2009.b, 5-6; T. FABIJANIĆ, 2014., 37.

²⁹ T. BURIĆ, 1994., 45.

³⁰ L. JELIĆ, 1911.

³¹ LJ. KARAMAN, 1940., 20-37.

nastavlja Stjepan Gunjača³² te kao novi ravnatelj MHAS-a vodi revizijska i nova arheološka istraživanja groblja sjeverne Dalmacije.³³

Poslijeratna istraživanja, 50-ih i 60-ih godina prošlog stoljeća vodi velik broj znanstvenika koji nastavljaju Gunjačin rad kroz sustavna arheološka istraživanja. Novi ravnatelj MHAS-a postaje Dušan Jelovina³⁴ koji 1976. objavljuje monografiju *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Cetine i Zrmanje*. Također u suradnji s Dasenom Vrsalovićem provodi istraživanje lokaliteta Begovača – Biljane Donje čiju kompletnu objavu donosi unutar članka *Starohrvatske prosvjete*.³⁵ Na prostoru Zadarske županije bitan doprinos sustavnom istraživanju srednjovjekovnih groblja donose djelatnici *Arheološkog muzeja Zadar* i *Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru*, poput Šime Batović³⁶, a osobito Janko Belošević koji donosi šire objave konačnih rezultata istraživanja lokaliteta Nin- sv. Križ³⁷ i Galovac – Crkvina³⁸ u formi članaka. Galovac – Crkvina je dosad jedini lokalitet do kraja istražen čija konačna monografija tek treba uslijediti. Na prostoru Šibensko – kninske županije osniva se *Gradski muzej Šibenik* koji u suradnji s *Arheološkim institutom povijesti umjetnosti i arheologije u Zagrebu*, *Arheološkim muzejom Split* i *Filozofskim fakultetom u Zagrebu* na čelu s Dujom Rendićem Miočevićem vodi istraživanja arheološki značajnog lokaliteta Danilo – Šematorij – sv. Danijel 1951. godine. Prva samostalna istraživanja šibenskog muzeja vođena su 1952. godine kod crkve Gospe vanka grada u Šibeniku pod vodstvom Frane Dujmovića.³⁹

Svakako je nezaobilazno spomenuti radove Šefika Bešlagića koji prilikom rekognosciranja prostora Dalmacije u potrazi za stećcima 70-ih godina prošlog stoljeća ukazuje na postojanje velikog broja neistraženih lokaliteta s kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim grobovima pod stećcima.⁴⁰

Od 80-tih i 90-ih godina prošlog stoljeća pa do danas, brojni znanstvenici nastavljaju nedovršena arheološka istraživanja i otvaraju nova, posebice nakon velikih stradanja crkvi u Domovinskom ratu. Na prostoru Zadarske županije najviše lokaliteta s grobljem razvijenog i kasnog srednjeg vijeka istraženo je od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom

³² S. GUNJAČA, 1953., 9-39; S. GUNJAČA, 1954., 7-29; S. GUNJAČA, 1960., 267-281., S. GUNJAČA, 1978., 69-81; S. GUNJAČA, 1978.a.

³³ M. PETRINEC, 2009.b, 5-6.

³⁴ D. JELOVINA, 1976.

³⁵ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 55-136.

³⁶ Š. BATOVIĆ, 1960., 271-272; R. JURIC, 2002., 310; R. JURIC, Š. BATOVIĆ, 2003., 122-129.

³⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1999., 105-154.

³⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1997., 301-333.

³⁹ Ž. KRNČEVIĆ, 1998., 197-203; M. PETRINEC, 2009.b, 5-6; T. FABIJANIĆ, 2014., 42-44.

⁴⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 37-89; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 179-200.

Radomira Jurića⁴¹ u suradnji s djelatnicima istog muzeja, Brankom Nedved i Pavušom Vežićem. Jurić analize rezultata svih istraživanih lokaliteta donosi tek u formi kraćih obavijesti i izvještaja, dok objavu najluksuznijeg materijala s pojedinih lokaliteta donosi kroz članke *Nakit u srednjem vijeku*⁴², *Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije*⁴³ i monografiju *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju Zadar*⁴⁴. Također Jakov Vučić iz Arheološkog muzeja Zadar donosi kompletne objave trenutnog stupnja istraženosti lokaliteta Sukošan – sv. Martin⁴⁵ i Kruševo – sv. Jure⁴⁶. Ostale lokalitete istraživali su djelatnici Muzeja ninskih starina, Marija Kolega i Mate Radović koji također donose samo sažete prikaze rezultata putem članaka.⁴⁷ Područje sjeverne Dalmacije istraživali su i Nikola Jakšić s Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru te Maja Petrinec⁴⁸, Tonči Burić⁴⁹ te Vedrana Delonga⁵⁰ iz MHAS-a u Splitu. Groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u najnovije vrijeme istražuju i djelatnici Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Ante Uglešić i Karla Gusar, a neka od istraživanja provode se i u suradnji s Marinom Ćurkovićem iz Zavičajnog muzeja Benkovac.⁵¹ Na primjer, u sklopu projekta *Srednjovjekovno arheološko nasljeđe južne Hrvatske od 5. do 17. stoljeća* istraživao se najznačajniji lokalitet razvijenog i kasnog srednjeg vijeka sjeverne Dalmacije, Pakoštane – Crkvina, od strane stručnih djelatnika i studenata Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Arheološka istraživanja tog lokaliteta su se i nakon projekta nastavila.⁵² Na prostoru Šibensko – kninske županije najveći broj groblja s fazom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka istraživao je Željko Krnčević iz Gradskog muzeja Šibenik, čije su objave donesene također u formi obavijesti i kraćih izvještaja.⁵³ Trenutna istraživanja Bribirske glavice vode se u sklopu većeg projekata *Varvaria/Breberium/Bribir* s vanjskom suradnjom.⁵⁴

⁴¹ R. JURIĆ, 2001., 125-131; R. JURIĆ, 2002., 295-312; R. JURIĆ, 2007., 276-280; R. JURIĆ, 2013., 647-656.

⁴² R. JURIĆ, 1981., 51-67, 183-200.

⁴³ R. JURIĆ, 1987., 245-285.

⁴⁴ R. JURIĆ, 2015.

⁴⁵ J. VUČIĆ, 2006., 213-242.

⁴⁶ J. VUČIĆ, 2010., 99-160.

⁴⁷ M. KOLEGA, 2002., 73-78; M. RADOVIĆ, 2009., 490-491.

⁴⁸ M. PETRINEC, 2000, 219-226; 2005., 171-212.

⁴⁹ T. BURIĆ, 1994, 45-50; T. BURIĆ, 2001., 151-322.

⁵⁰ T. BURIĆ, V. DELONGA, 1987., 36-38.

⁵¹ M. ĆURKOVIĆ, 2012., 532-534; M. ĆURKOVIĆ, 2013., 608-609; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 271-300; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 221-234; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., 75-90.

⁵² A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 221-234.

⁵³ Ž. KRNČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., 337-346; Ž. KRNČEVIĆ, 2006., 338-339; Ž. KRNČEVIĆ, 2006.a, 339-340; Ž. KRNČEVIĆ, 2011., 627-628; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 103-125.

⁵⁴ V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 7-44.

4. GROBLJA RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA

U ovom poglavlju se donosi pregled groblja sjeverne Dalmacije (Zadarska i Šibensko – kninska županija) koja su u upotrebi tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Groblja su poredana po županijama, od sjevera prema jugu. O svakom groblju donesen je sažet prikaz značajnih informacija vezanih za lokaciju, povijest, historijat istraživanja, faze lokaliteta, opće karakteristika groblja, te zastupljenog kulturnog materijala na osnovu današnjeg stupnja istraženosti i objave. Također se pojedinačno za svaki lokalitet prikazuje tlocrt lokaliteta, kao i fotografije ili crteži reprezentativnih nalaza.

4.1. Zadarska županija

PAG – STARI GRAD – CRKVA GOSPE OD STAROG GRADA

Položaj Staroga Grada na otoku Pagu nalazi se na povišenom dijelu jugozapadne otočke kose, oko 2 km južno od današnje gradske jezgre grada Paga (Karta 1, 1). Na tom položaju nalazi se utvrđeni srednjovjekovni grad koji se prvi put spominje u povijesnim izvorima iz 12. stoljeća, a njegov život prestaje u 15. stoljeću kada se sjevernije od njega osniva današnji grad Pag.⁵⁵

Sondažna arheološka istraživanja vršila su se od 2002. do 2005. od strane Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom R. Jurića i Š. Batovića, da bi se 2007. godine radovi nastavili samo pod vodstvom R. Jurića u sklopu zaštitnih arheoloških istraživanja.⁵⁶ Na tome položaju vidljiva je crkva Marijinog Uznesenja, tj. Gospe od Starog grada iz 13./14. st., franjevački samostan iz 1589. godine, te ostaci gradskih bedema. Daljnjim istraživanjem, ispod vidljive apside crkve Gospe od Starog grada, pronađen je dio apside starije crkve za koju još ne postoji sigurna datacija.⁵⁷

U dosadašnjim istraživanjima pronađeno je oko 45 grobova. Radi se o pojedinačnim pokopima i pokopima s više pokojnika koji se javljaju u grobovima u formi obične zemljane rake ili rake ograđene kamenjem, dok je velik broj pokojnika pronađen pokopan u veće, pravokutne zidane grobnice s uporabom žbuke. Pronađeni kulturni materijal, unutar zatvorenih grobnih cjelina predstavljaju luksurniji primjerci nakita (Sl. 1) (srebrne trojagodne

⁵⁵ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2003., 122-123.

⁵⁶ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2003., 122-129; R. JURIĆ, 2005., 196-197; R. JURIĆ, 2006., 312-313; R. JURIĆ, 2008., 398; R. JURIĆ, 2011., 553-554.

⁵⁷ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2003., 123-128.

naušnice s pozlatom, brončano prstenje od kojeg jedan primjerak sadrži gemu s prikazom ljiljana), kao i ostali materijal tj. brončana dugmad, brončane pojasne predice, željezne aplike, željezni čavli i mletački novci. Prema grobnom inventaru grobovi se mogu datirati u razdoblje kasnog srednjeg i novog vijeka, tj. od 14. do kraja 15. stoljeća. Prema dosadašnjim istraživanjima zaključeno je da se na tom položaju ne pojavljuju arheološki ostaci iz prapovijesnog i antičkog razdoblja. To upućuje na činjenicu da je Stari Grad osnovan tek u srednjem vijeku. Za točniji dataciju trebalo bi pričekati rezultate daljnjih arheoloških istraživanja.⁵⁸

Slika 1. Srebrne trojagodne naušnice s lokaliteta Pag – Stari grad (R. JURIĆ, 2015., sl. 15.2, a, b)

NIN – SV. KRIŽ

Grad Nin je na osnovu svoga položaja doživio veoma bogatu povijest od prapovijesnih vremena pa do danas. Nalazi se na manjem otočiću oko 15 km sjeverozapadno od Zadra kojega s kopnom spajaju dva mosta (Karta 1, 2). U samome centru smjestila se starohrvatska crkva sv. Križa okolo koje se razvilo srednjovjekovno groblje (Sl. 2).

Prva arheološka istraživanja proveo je don L. Jelić početkom 20. st. Pronašao je nekolicinu grobova uokolo i unutar crkve o kojima su zabilježeni vrlo oskudni podaci.⁵⁹ Od 1968. do 1970. godine provedena su sustavna arheološka istraživanja od strane Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom J. Beloševića, Mate Suića i Š. Batovića. Istraživanja su nastavljena u još dvije kampanje od 1997. do 1999. godine pod vodstvom J. Beloševića s Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru.⁶⁰

Na položaju crkve sv. Križ nakon dosadašnjih istraživanja vidljiva je bogata povijest grada Nina. Crkva sv. Križa pripada manjim centralnim građevinama sakralnog karaktera,

⁵⁸ R. JURIĆ; Š. BATOVIĆ, 2003.; JURIĆ, 2005., 196-197; R. JURIĆ, 2006., 312-313; R. JURIĆ, 2008., 398., R. JURIĆ, 2011., 553-554.

⁵⁹ L. JELIĆ, 1911.

⁶⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1999., 106-109; M. RADOVIĆ, 2013., 9-10.

izgrađena je u obliku nepravilnog grčkog križa čiji krakovi imaju kubasti svod, dok se centralni dio crkve sastoji od kupole koja se sužava prema vrhu. Pripada starohrvatskom razdoblju, datira se u širi period 9. – 11. st., a nastala je na još starijim grobnim i stambenim zdanjima.⁶¹ Iz razdoblja antike na tome su položaju sačuvane insule koje su prilikom doseljenja Slavena na prostor Nina u II. pol. 8. i poč. 9. st. prenamijenjene u manje prostore za stanovanje. Na toj površini pronađeno je groblje koje se datira od 8. – 18. st., a na jugoistočnom dijelu položaja pronađeni su ostaci stambene kuće iz kasnog srednjeg vijeka.

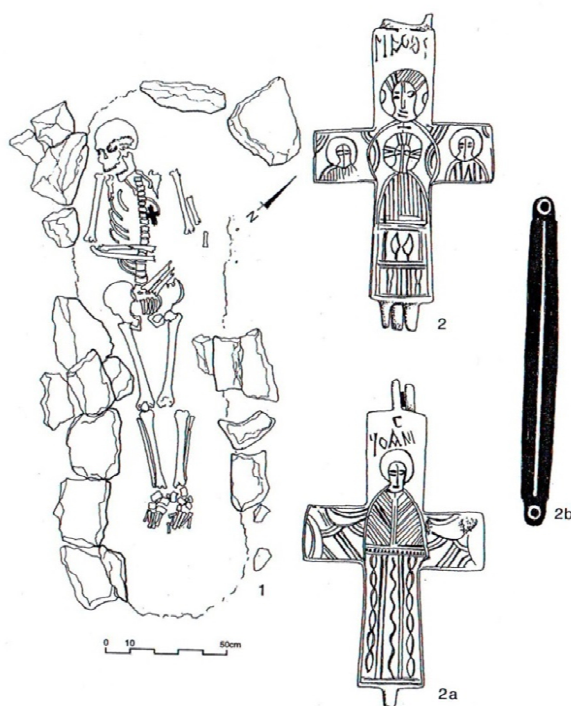

Slika 2. Tlocrt lokaliteta Nin – sv. Križ (J. BELOŠEVIĆ, 1999., Prilog 2.)

Prilikom istraživanja otkriveno je 238 grobova su tri sloja grobova. Prvom sloju pripadaju recentni grobovi do 18. st., površinski devastirani od kojih nisu zabilježeni arheološki nalazi. Drugom sloju pripadaju grobovi datirani 10. – 14. st., a trećem sloju grobovi poganskog horizonta hrvatsko – dalmatinske kulture. Grobovi iz drugog sloja odlikuju se grobnom arhitekturom pačetvorinastog, ovalnog i trapezoidnog oblika orijentiranom istok – zapad s manjim ili većim odstupanjima zbog cilja bliže ukopa crkvi. Njihove obložnice su se sastojale od jednog ili više redova djelomično obrađenog kamenja. Neki su građeni u tehnici suhozida dok su se drugi vezivali žbukom. Poklopnice grobova sastojale su se od kamenih ploča čiji su spojevi ponekad bili zatvarani glinom ili žbukom.

⁶¹ J. BELOŠEVIĆ, 1979., 116-121.

Ukapanja u grobove izvršena su u više navrata. Pokojnici su položeni na leđa u ispruženom položaju s rukama uz tijelo, a ponekad presavijenima na dijelu pojasa. Ovaj sloj se datira od 10. do 14. st., a siromašni grobni inventar se javlja najviše od 10. do 12. stoljeća i pripada starohrvatskom nakitu, dijelovima odjeće, te novcu. Zanimljiv nalaz u grobu br. 188 predstavlja pektoralni, relikvijarni križ (Sl. 3), odnosno enkolpion pronađen na prsima pokojnika za kojeg se pretpostavlja da je u Nin dospio posredstvom nekog trgovaca ili je donesen s hodočašća. Po stilskim odlikama pripada enkolpionima sirijsko – palestinskog tipa, a datira se u širi raspon od 10. – 12. st. Pronađen je u grobu pokojnika na prsima unutar grobne arhitekture od nepravilnog reda kamenja, bez obložnice i poklopnice. Pokojnik je pronađen ispružen na leđima *in situ* s jednom rukom prekriženom na trbuhu, a drugoj na zdjelici. Među nalazima iz drugoga sloja svakako treba spomenuti i nalaz srebrnog novca grada Splita iz sredine 13. st. (Sl. 4).⁶² Istraživanje se dosad provelo na centralnom i najvećem dijelu lokaliteta, ali nije u cijelosti dovršeno. Problem predstavljaju okolni objekti koji sprječavaju mogućnost širenja.⁶³

Slika 3. Prikaz groba br. 188 s nalazom pektoralnog relikvijarnog križa s lokaliteta Nin – sv. Križ (J. BELOŠEVIĆ, 1999., T. XXVI, 1, 2-2b)

⁶² J. BELOŠEVIĆ, 1999., 138-150; K. GUSAR, 2013., 61-71.

⁶³ J. BELOŠEVIĆ, 1999., 109.

Slika 4. Srebrni novac grada Splita iz sred. 13. st. s lokaliteta Nin – sv. Križ (J. BELOŠEVIĆ, 1999., T. XXXI, 2)

NIN – SV. AMBROZ

Pokraj Gornjih gradskih vrata koja spajaju gradsku jezgru Nina s kopnom, na istočnoj strani nalazi se jednobrodna crkva sv. Ambroza s romaničkim i gotičkim stilskim obilježjima datirana u 13. i 14. st. (Karta 1, 3). Nastala je na prostoru nekadašnjeg ranosrednjovjekovnog benediktinskog samostana sv. Ambroza od kojeg nisu ostali vidljivi tragovi.⁶⁴

Arheološki muzej Zadar u suradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture Zadar, pod vodstvom voditeljice Područne arheološke zbirke u Ninu, M. Kolege proveo je 1993. godine zaštitna arheološka istraživanja ispred crkve. Pronađeni su građevinski ostaci iz antičkog vremena, kao i kasnosrednjovjekovni i novovjekovni grobovi. Među nalazima posebnu pažnju privlače srebrne naušnice s tri jagode.⁶⁵

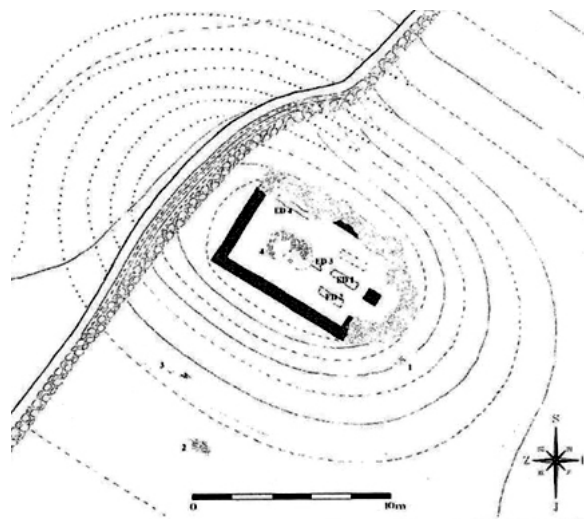
NIN – SV. GRGUR

Položaj crkve sv. Grgura nalazi se na prapovijesnom tumulu udaljenom 3,6 km zapadno od Nina (Karta 1, 4). Crkva pripada manjoj jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom, orijentiranom u smjeru sjeverozapad – jugoistok, a porušena je početkom 17. st.⁶⁶

⁶⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1979., 122.

⁶⁵ R. JURIĆ, 2002., 298-299.

⁶⁶ J. ŠUĆUR, 2015., 70-71.

Slika 5. Tlocrt lokaliteta Nin – sv. Grgur (J. ŠUĆUR, 2015.a, str. 22)

Prva arheološka istraživanja proveo je danski arheolog i arhitekt Einar Dyggve u dvije kampanje 1929. i 1930. god., čije sačuvane rezultate istraživanja donosi Majda Predovan.⁶⁷ Dyggve je istražio jednobrodnu crkvicu s polukružnom apsidom, kao i četiri groba. Tri groba su pronađena ispred oltara crkve i tu se radi o pojedinačnim ukopima, a uz pročelni zid pronašao je kosturnicu. Godine 2008. prilikom izgradnje ceste, provedena su zaštitna arheološka istraživanja pod vodstvom M. Radovića, kustosa Muzeja ninskih starina.⁶⁸ Istražena su još četiri groba u okolišu crkve s time da jedan grob pripada prapovijesnom, drugi suvremenom dobu, dok se ostali ukopi unutar i izvan crkve mogu smjestiti u razdoblje kasnog srednjeg vijeka. Dva srednjovjekovna groba pronađena izvan crkve datirana su radiokarbonskom analizom u 14. i početkom 15. st. (Sl. 5). Po mjestu gradnje zaključeno je da su grobovi unutar crkve mlađi od crkve, međutim glavni problem predstavlja datacija crkve zbog nedostatka pronađenog crkvenog namještaja.⁶⁹

Arhitektura pronađenih grobova od strane Dyggvea unutar crkve sastoji se od obložnica i poklopnica. Obložnice su načinjene od nepravilnog kamenja i kamenih ploča koje tvore jedan red, a poklopnice od više kamenih ploča. Oblik grobova je pravokutan. Treći grob je bio pokriven samo kamenim pločama bez obložnice u kojemu je pronađeno više dislociranih kostiju, pa se pretpostavlja da se radi o kosturnici. U novijoj kampanji pronađena su dva groba izvan crkve, na padini tumula, te izvan areala tumula, a datiraju se u isto razdoblje. Prvi grob nije imao ostatke arhitekture, dok drugom ovalnu obložnicu čine

⁶⁷ M. PREDOVAN, 2008., 106-114.

⁶⁸ M. RADOVIĆ, 2009., 490-491.

⁶⁹ J. ŠUĆUR, 2015., 70-73.

nepravilna kamenja. Položaj grobova je u smjeru SZ – JI. Pokojnici su polagani u ispruženom položaju na leđima. Iznimku predstavlja grob s jednim pokojnikom unutar crkve čije su noge savijene u koljenima prema van za što se pretpostavlja da se radi o naknadnoj dislokaciji. Jedini nalaz pronađen unutar srednjovjekovnih grobnih cjelina u ovome slučaju je u crkvi unutar kosturnice s dislociranim kostima što predstavlja prsten s pločicom na kojoj je urezan prikaz propete životinje s dugim repom, od kojega je danas sačuvana samo Dyggveova skica s datacijom u kasni srednji vijek (Sl. 6).⁷⁰

Slika 6. Skica Einara Dyggvea s prikazom propete životinje na izgubljenom prstenu s lokaliteta Nin – sv. Grgur (J. ŠUČUR, 2015.a, 2.1)

NIN – SV. ASEL

Župna crkva posvećena sv. Aselu (Anselmu) bila je dio Ninske biskupije od 9. do 19. st. Smještena je u staroj jezgri grada Nina na sjecištu dvije glavne antičke ulice *Aenone* s pročeljem okrenutim prema antičkom *cardu* (Karta 1, 5). Svoju najraniju fazu započinje u starokršćanskom razdoblju kao crkva nepoznatog titulara. Pripada jednobrodnoj građevini s bočnim prostorijama i polukružnom apsidom okrenutom prema istoku koja s vanjske strane ima šest lezena. S južne strane zida crkve pronađena je manja paralelna građevina također s apsidom okrenutom prema istoku. Novijim istraživanjima ustanovljeno je da se radi o građevini koja je nasjela na ostatke stambene antičke arhitekture, te je služila prvenstveno kao oratorij prvih kršćanskih zajednica, da bi kasnije izgradnjom starokršćanske crkve izgubila funkciju i najvećim dijelom bila porušena.⁷¹ U ranom srednjem vijeku, crkva je doživjela promjenu crkvenog namještaja i otvora na zidovima ali je zadržala poziciju starokršćanske crkve. Iz srednjovjekovnog razdoblja potječe i romanički zvonik, sazidan odvojeno od crkve s njezine južne strane. Kasnije je tome kompleksu dodana kapela sv. Marcele koja je izgrađena u gotičkom stilu, iako pripada kasnijoj gradnji u 16. stoljeću. Današnji izgled crkva je dobila

⁷⁰ J. ŠUČUR, 2015.a, 23-29.

⁷¹ P. VEŽIĆ, 1985., 203-206; A. UGLEŠIĆ, 2002., 36-40.

pregradnjama u 18. st. kada joj je porušena polukružna apsida i sagrađeno pravokutno proširenje.⁷²

Prva arheološka istraživanja toga položaja zabilježena su krajem 19. i početkom 20. st., a 60-ih i 70-ih godina istraživanja su vođena od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru.⁷³ Prilikom konzervatorskih zahvata u novije vrijeme izvršena su zaštitna arheološka istraživanja unutar pet kampanja, 1995., 1996., 1998., 2000. i 2001. godine od strane Arheološkog muzeja Zadar – Područne zbirke u Ninu pod vodstvom M. Kolege, zajedno s djelatnicima i studentima Odsjeka za Arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru.

Istraživanja su vršena na položaju Ploče⁷⁴, tj. ispred pročelja župne crkve na južnom i jugoistočnom dijelu kompleksa i uokolo starokršćanske apside. Utvrđena je kulturno – povijesna stratigrafija lokaliteta od željeznog doba do 18. st. Pronađeno je sveukupno 138 grobova s kontinuitetom ukapanja na istom položaju koji se datiraju od razdoblja kasne antike pa do novog vijeka. Prvi sloj grobova pripada kasnoj antici, te se datira od 4. do 6./7. st., drugi sloj starohrvatskom razdoblju od 9. do 12. st., a treći sloj pripada razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg, kao i novog vijeka od 12. do 18. st. Najveći broj ukopa pripada grobovima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (12. – 15. st.). Unutar toga razdoblja, grobnu arhitekturu predstavljaju dva tipa grobova. Grobovi s ukopima u drvenim lijesovima gdje su zabilježeni ostaci čavala i ostaci drveta, te zidane grobnice s obložnicama od nepravilnih i djelomično obrađenog kamenja, kao i poklopica od kamenih ploča. Dio grobne arhitekture su ponekad činili antički zidovi u vidu stranica groba. Materijal, pronađen u malom broju, pripada različitim oblicima naušnica i prstenja, odnosno karičicama s tri koljenca, jednostavnim karičicama, viticama i probušenom novcu koji se datira od 14. do 18. st. Takav sloj rasprostirao se po čitavoj istraživačkoj površini zajedno s naznakama širenja. Pokojnici su pokapani u više navrata.⁷⁵

NIN – SV. DUH

Crkva sv. Duha (Karta 1, 6) pripada gotičkoj jednobrodnoj građevini s kvadratnom apsidom, a dio je nekadašnjeg šireg građevinskog kompleksa na što upućuju tragovi zidova na

⁷² P. VEŽIĆ, 1985., 206-212; J. BELOŠEVIĆ, 1979., 108-111; N. JAKŠIĆ, 1993., 139-140.

⁷³ P. VEŽIĆ, 1985., 202-203.

⁷⁴ Položaj „Ploče“ nalazi se unutar kompleksa sv. Asela, omeđuje ga pročelje kapele, južni zid crkve, romanički zvonik te antički *cardo*.

⁷⁵ M. KOLEGA, 1996., 43-48; M. KOLEGA, 2001., 91-95; M. KOLEGA, 2002., 73-78.

koje je vezana, kao i dva ulaza na bočnim zidovima.⁷⁶ Zaštitna istraživanja uz crkvu vođena su od strane Arheološkog muzeja Zadar – Muzeja ninskih starina pod vodstvom M. Kolege, 2005. godine. Crkva se nalazi južno od kompleksa sv. Asela. Istraživanja su provedena uz sjeverni zid crkve, tj. između crkve sv. Duha i sv. Asela. Pronađen je novovjekovni sloj s 26 ukopa datiran od 16. do 18. st., srednjovjekovni sloj s 12 ukopa datiran od 9. do 15. st., te ispod njih ostaci antičkih zidova. Obložnice srednjovjekovnih grobova sastoje se od zidanog kamenja povezanog glinom ili žbukom, poklopnicu od kamenih ploča, gdje je samo dio dodatno prekriven žbukom. U tim grobovima ukop se javlja pojedinačno ili grupno. Sveukupno iz ove kampanje izdvojen je kulturni materijal koji se sastoji od 1039 keramičkih, 49 staklenih, 63 metalna predmeta i 180 ulomaka fresaka.⁷⁷

VRSI – SV. TOMA

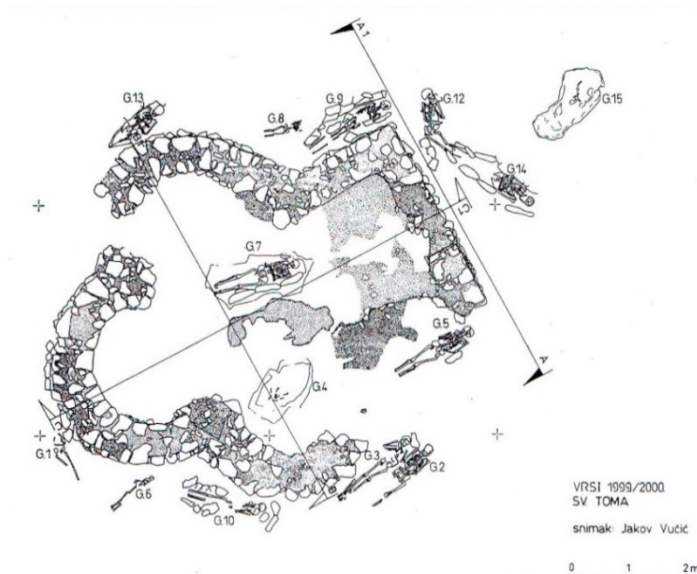
Crkva sv. Tome pripadala je nekadašnjem srednjovjekovnom selu, koji je uništen za vrijeme turskih provala, a danas je taj položaj lociran jugoistočno od sela Vrsi na prostoru istoimene općine (Karta 1, 7).

Prva arheološka istraživanja izvršena su 1961. godine od strane Š. Batovića koji je otkrio temelje trolisne srednjovjekovne crkve. Novija istraživanja izvršena su od strane Arheološkog muzeja Zadar 1999. i 2000. godine. Istraživanja je vodio R. Jurić u suradnji s P. Vežićem. Istraživala se crkva i njezin neposredni okoliš. Pronađeno je 15 grobova od kojih je istraženo njih 14 (Sl. 7). Pokojnici su pokapani u obične grobne rake, kao i grobove s kamenom grobnom arhitekturom, a pronađeni nalazi prstenja i pređice datiraju ovo groblje u vrijeme od kasnog srednjeg i novog vijeka.⁷⁸

⁷⁶ I. PETRICIOLI, 1969., 334-335.

⁷⁷ M. KOLEGA, 2006., 310-312.

⁷⁸ R. JURIĆ, 2002., 310.

Slika 7. Tlocrt lokaliteta Vrsi – sv. Toma (R. JURIC, 2002., sl. 17.)

RADOVIN – SV. PETAR

Selo Radovin s crkvom sv. Petra nalazi se oko 8 km jugoistočno od Ražanca pod čiju općinu i pripada (Karta 1, 8). Prilikom uređenja mjesnog groblja uokolo crkve, mještani su uvelike devastirali nadgrobne kamene ploče, tj. stećke koristeći ih u sekundarne svrhe, te bi sa svakim novim pokopom uništili grobove starijih slojeva.

Prva zaštitna arheološka istraživanja proveo je J. Belošević 1966. godine otvorivši par sonde. Prilikom istraživanja pronađen je ulomak stupića s uklesanim križem i predromanički kapitel koji upućuje na mišljenje da je crkva imala svoju starokršćansku i predromaničku fazu, dok je danas vidljiva u svom recentnom zdanju. Pronađeno je više zidanih grobnica pokrivenih monolitnim kamenim pločama/stećcima, te grobovi bez grobne arhitekture. Neki stećci su ukrašeni jednostavnim motivima u reljefu, dok je jedan pronađen s glagoljskim natpisom. Po pronađenim nakitnim predmetima i novcu unutar grobova, pretpostavljena datacija za groblje je od ranog srednjeg do novog vijeka.⁷⁹

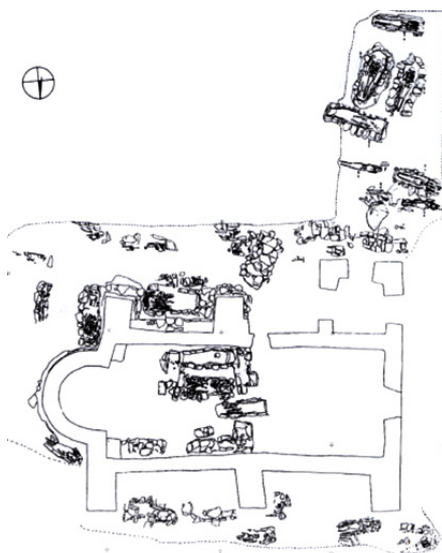
Nakon Beloševićevih istraživanja 1996., nova zaštitna arheološka istraživanja provedena su 2005. godine od strane Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom R. Jurića. Otvorene su sonde na prostorima predodređenim za gradnju novih betonskih grobnica. Istraženo je 26 grobova ukopanih u dva sloja. Pronađeni grobovi sastojali su se od kamene grobne arhitekture poklopljene monolitnim kamenim pločama/stećcima, a pronalazeni su

⁷⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1987., 143-144; Š. BATOVIĆ, 1968., 298.

pokojnici ukopani u običnu zemljanu raku. Ukopi su vršeni pojedinačno i grupno, a prema pronađenom kulturnom materijalu (prstenje, karičica s tri koljenca, aždje, novac, medaljoni, dugmad i krunice) grobovi se datiraju u razdoblje od kasnog srednjeg do novog vijeka.⁸⁰

STARIGRAD PAKLENICA – SV. PETAR

Crkva sv. Petra nalazi se između dva mjesta općine Starigrad, Starigrada i Selina, udaljena 10-ak metara sjeverno od jadranske ceste, odnosno na ulazu u Veliku Paklenicu (Karta 1, 9). Prva arheološka istraživanja proveo je župnik don Ante Adžija oko 1940. godine. Članci iz novina, kao i poneki sačuvani starohrvatski kameni spomenik povezuju povijest s tim događajem. Nakon toga, na veliki potencijal crkve i njezinog okoliša upozorili su Š. Bešlagić⁸¹, koji opisuje pronađene stećke unutar crkve i R. Jurić koji započinje s istraživanjem.⁸² Arheološka istraživanja u crkvi sv. Petra i njezinog okoliša, proveo je Arheološki muzej Zadar pod vodstvom R. Jurića uz pomoć suradnika P. Vežića. Istraživanja su trajala od 1999. do 2008. godine kroz 9 istraživačkih kampanja, a lokalitet još nije do kraja istražen. Na osnovu dosadašnje istražene površine može se zaključiti da jednobrodna crkva s apsidom, tj. crkva sv. Petra ima dvije faze gradnje. Prva pripada ranom srednjem vijeku, a druga kasnom srednjem vijeku kada se brod crkve širi prema zapadu. Crkvi je naknadno nadograđen zvonik, kao i kontrafori sa sjeverne i južne strane zida (Sl. 8).

Slika 8. Tlocrt lokaliteta Starigrad Paklenica – sv. Petar (R. JURIĆ, 2003., sl. 4)

⁸⁰ R. JURIĆ, 2006.b, 314-315.

⁸¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 59-60.

⁸² R. JURIĆ, 2003., 650.

Istraženo je sveukupno 215 grobova koji datiraju od ranog srednjeg do novog vijeka. Veća gustoća grobova nalazila se u unutrašnjosti crkve i uz njezine vanjske zidove. Pokojnik ili više pokojnika pokapani su izravno u grobnu raku, odnosno u drvene ljesove ili u grobove s grobnom arhitekturom koja se sastojala od kamenih obložnica, a takvi grobovi pokriveni su s tanjim kamenim pločama kao poklopnicama ili debljim monolitnim kamenim pločama kao stećcima. Na par primjeraka vidljiv je prikaz križa jednakih krakova u reljefu.

Od pronađenog kulturnog materijala unutar zatvorenih grobnih cjelina najviše prevladava nakit iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka. Zastupljene su naušnice i prstenje u više tipova i inačica od kojih svakako posebnu pažnju treba posvetiti luksuzno izrađenim trojagodnim naušnicama, karičicama s tri koljenca (Sl. 9), aplikama od dijadema ili gotičkih kapa, aplikacije za pojas, predice i dugmad. Pronađeni su i mletački novci, te jedan primjerak probušenog dubrovačkog novca vjerojatno korištenog u funkciji privjeska.⁸³

Slika 9. Srebrne karičice s lokaliteta Starigrad Paklenica – sv. Petar (R. JURIĆ, 2015., sl. 14.2, a, b)

ZADAR – SV. DOMINIK

Na prostoru novoizgrađenog Kazališta lutaka u centru grada Zadra, na Poluotoku, nekoć je postojao dominikanski samostanski sklop s reprezentativnom ranogotičkom crkvom sv. Platona kojoj je titular promijenjen u sv. Dominika u 15. st. (Karta 1, 10). Crkva je kroz povijest doživljavala velika razaranja i danas nije u funkciji. Arheološka istraživanja izvršena su na prostoru između nekadašnje crkve i nove zgrade kazališta lutaka, kao i unutar crkve.⁸⁴

Godine 1986. i 1987. vođena su istraživanja na prostoru sklopa samostana sv. Dominika na Poluotoku. Tamo su pronađeni grobovi koji su datirani od kasne antike do novog vijeka unutar dva do tri sloja. U srednjem sloju pronađeni su grobovi

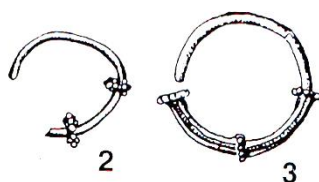
⁸³ R. JURIĆ, 1994., 156-158; R. JURIĆ, 2000., 87-89.; R. JURIĆ, 2001., 125-131; R. JURIĆ, 2003., 649-658; R. JURIĆ, 2005.a, 200-201; R. JURIĆ, 2006.a, 316; R. JURIĆ, 2007.a, 340-341; R. JURIĆ, 2008.a, 405; R. JURIĆ, 2009, 504-505.; R. JURIĆ, 2013., 647-656.

⁸⁴ E. HILJE, 1994., 57-66.

kasnosrednjovjekovnih odlika.⁸⁵ Neki dijelovi samostana izgrađeni su u 13. st. nakon čega su uslijedile razne dodatne pregradnje. Na prostoru crkve sv. Dominika pronađeni su ostaci starijeg sakralnog objekta za kojeg se smatra da je pripadao sv. Platonu. Zaštitna arheološka istraživanja na prostoru između crkve i nove zgrade Kazališta lutaka Zadar nastavljena su 2007. godine pod vodstvom R. Jurića. Pronađeno je 17 zidanih grobnica koje s višekratnim ukopima, te 23 ukopa u običnoj zemljanoj raci. Od nalaza u najvećoj mjeri zastupljen je novovjekovni materijal.⁸⁶ Slične grobnice pronađene su i unutar crkve sv. Dominika tijekom novijih istraživanja vođenih od strane Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru 2016. god., pod vodstvom Daria Vujevića. Istraženo je 13 grobnica unutar gotičke crkve sv. Platona, orijentiranih I-Z, te S-J. Radi se kosturnicama koje su vezane uz crkvu, a datiraju se u razdoblje kasne antike i novog vijeka. Srednjovjekovni ukopi za sada nisu potvrđeni.⁸⁷

ZADAR – PROSTOR IZMEĐU SV. DONATA I ZVONIKA SV. STOŠIJE

Godine 1999. i 2000. provedena su istraživanja na prostoru nekadašnje kaptolske knjižnice, točnije na položaju iza apside crkve, tj. između sv. Donata i zvonika sv. Stošije (Karta 1, 11). Istraživanja je vodila B. Nedved, djelatnica Arheološkog muzeja u Zadru. Pronađeno je 11 zidanih grobnica s više pokojnika. Od nalaza u dvije grobnice pronađena je po jedna karičica s koljencima (Sl. 10).⁸⁸

Slika 10. Dvije karičice s koljencima pronađene na prostoru između crkve sv. Donata i zvonika sv. Stošije (R. JURIĆ, 2002., Sl. 16., 2, 3)

⁸⁵ R. JURIĆ, 2002., 310.

⁸⁶ R. JURIĆ, 2008.b, 413-414.

⁸⁷ Na podacima zahvaljujem voditelju istraživanja D. Vujeviću te mentorici K. Gusar.

⁸⁸ R. JURIĆ, 2002., 311-312.

ZADAR – ULICA ŠIMUNA KOŽIČIĆA BENJE

Godine 1995. i 1996. provedena su istraživanja na prostoru antičkog Foruma prilikom uređenja ulice Šimuna Kožičića Benje (Karta 1, 12). Istraživanja je proveo Slobodan Čače s Filozofskog fakulteta u Zadru u suradnji s djelatnicama Arheološkog muzeja Zadar, B. Nedved i Natalijom Klarin. Javnost je obaviještena o rezultatima istraživanja na znanstvenom skupu održanog u povodu 165. obljetnice Arheološkog muzeja u Zadru, 1997. godine. Pronađeni grobovi datiraju se od prapovijesti do srednjeg vijeka, a jedan dio nakitnih predmeta karakterističan je za srednji vijek, pa ovaj položaj R. Jurić navodi kao prostor pronađenih grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.⁸⁹

ZADAR – RELJA – SV. IVAN

Godine 1994. i 1995. istraživalo se na prostoru crkve sv. Ivana na Relji (Karta 1, 13). Istraživanja i obnovu proveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture u suradnji s Arheološkim muzejom u Zadru pod vodstvom B. Nedved, R. Jurića, te Smiljana Glušćevića. Na prostoru crkve otkriveni su ostaci starokršćanske bazilike u čijem je svetištu s apsidom pronađena manja tlocrtom nepravilna crkvice također s apsidom koja svoju nepravilnost duguje naslanjanjem na stariju crkvu od koje je naslijedila i titular. Posvećena je sv. Ivanu Krstitelju, te se u spisima spominje početkom 14. st. kao zadružbina zadarske porodice Grisogono. Otkriveni su i kasnosrednjovjekovni grobovi.⁹⁰

ZADAR – CRNO – SV. NIKOLA

Godine 1994. unutar konzervatorskih zahvata provedena su zaštitna arheološka istraživanja na položaju crkve sv. Nikole u selu Crnom (Karta 1, 14). Crkva se prvi put spominje u povijesnim izvorima u II. pol. 14. st., a na temelju njezinog izgleda, jednobrodne građevine s apsidom, uočava se njezina romanička i gotička faza. Istraživanja je proveo Zavod za zaštitu spomenika kulture s Arheološkim muzejom Zadar pod vodstvom R. Jurića. Istražena je unutrašnjost crkve gdje su pronađeni grobovi s više pokojnika razvijenog srednjeg i novog vijeka.⁹¹

⁸⁹ R. JURIĆ, 2002., 311-312.

⁹⁰ P. VEŽIĆ, 1997., 275-288; R. JURIĆ, 2002., 310-311.

⁹¹ P. VEŽIĆ, 1998/1999., 171; R. JURIĆ, 2002., 311.

BIBINJE – PETRINA

Obalno mjesto Bibinje zajedno s položajem Petrina, pripada općini Bibinje i nalazi se 8 km južno od grada Zadra (Karta 1, 15). Na starom srednjovjekovnom položaju sela Stomorino selo ili Petrina, toponim upućuje na crkvu sv. Petra koja se nalazi na vrhu kose brda Križ, sjeverno od Bibinja. Opis arhitekture crkve, spolije arhitrava, kao i njezinu dataciju u 8. st. donosi L. Jelić, kao i podatak o kasnosrednjovjekovnom groblju stećaka koje se nalazi okolo nje.⁹²

Godine 2004. započela su zaštitna arheološka istraživanja od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom R. Jurića koja su nastavljena 2008. i 2009. godine. Istražena je unutrašnjost crkve, njezino vanjsko južno rame i pročelje. Arhitektura crkve sačuvana je u razini malo većoj od jednog metra, što daje sliku jednobrodne crkve s apsidom, te potpornim pilonima ugrađenih s vanjske i unutrašnje strane zidova. Unutar crkve pronađene su sekundarno iskorištene spolije. Jedan primjer je ulomak arhitrava oltarne pregrade s natpisom ugrađen u sam prag crkve, dok su ostale spolije pronađene na zapadnom dijelu crkve i pripadaju monumentalnim nadgrobnim pločama s reljefnim motivima križa i kosira. Pronađeno je 6 grobova, 4 uz vanjsko južno rame, 1 unutar zapadnog dijela crkve i u kasnijim istraživanjima 1 zidani grob na mjestu pročelja crkve. Unutar kamene grobne arhitekture ovalnog oblika pronađen je nakit koji datira grobove u kasni srednji i novi vijek. Daljnjim istraživanjem pristupilo se skidanju betonskog talijanskog bunkera iz 20. st. koji se nalazi odmah uz svetište. Ispred pročelja crkve pronađeno je kameno popločanje, a unutar nje ustanovljena je rimska podnica starijeg gospodarskog sklopa na osnovu pronađene podnice od opeke postavljene u obliku riblje kosti, odnosno u tehnici *opus spicatum* iz rimskoga razdoblja. Zaključnom analizom, na položaju sv. Petar ustanovljena je antička, ranosrednjovjekovna, kasnosrednjovjekovna i novovjekovna faza.⁹³

SUKOŠAN – SV. MARTIN

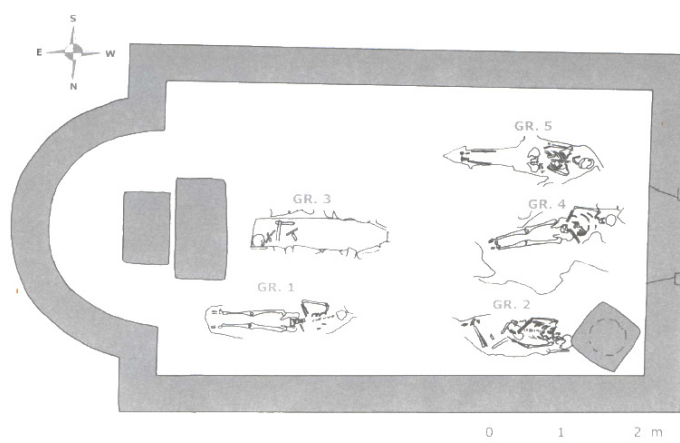
Položaj s crkvom sv. Martina nalazi se 2,5 km sjeveroistočno od Sukošana koji je ujedno i središte istoimene općine (Karta 1, 16). Nekada se nalazio na prostoru

⁹² L. JELIĆ, 1898., 113.

⁹³ R. JURIĆ, 2005.b, 199-200, R. JURIĆ, 2010.a, 521-522.

srednjovjekovnog i novovjekovnog sela Prljani, a te informacije su iz sačuvane oporuke iz 1386. godine, koja je ujedno i prvi spomen crkve.⁹⁴

Prilikom uređenja podnice vršena su prva zaštitna arheološka istraživanja vođena od strane J. Vučića, 2005. god. Odvijala su se unutar crkve gdje je istražena gotovo čitava površina, osim prostora ispod velike kamene ploče koja se nalazila ispred oltara, te maloga dijela u sjeverozapadnom kutu.⁹⁵ Crkva je do temelja porušena za vrijeme Domovinskog rata, a uokolo nje pronađeni su arhitektonski ostaci iz antičkog i starokršćanskog perioda. To ukazuju na postojanje ranijih građevinskih zdanja, a u ovom slučaju starokršćanske bazilike negdje u blizini. Srednjovjekovna crkvena pripada jednostavnoj pravokutnoj građevini s polukružnom apsidom okrenutom prema istoku s vidljivim grubo obrađenim monolitnim kamenim pločama u svom okolišu. Prilikom istraživanja, osim zidane novovjekovne grobnice, pronađena su još 4 groba koja pripadaju kasnom srednjem vijeku (Sl. 11).

Slika 11. Tlocrt lokaliteta Sukošan – sv. Martin (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 3)

Pokojnici su pokapani u obične zemljane rake, orijentirani istok-zapad. Posebno zanimljiv nalaz predstavlja velika količina srebrnih kasnosrednjovjekovnih novaca pronađenih unutar dva groba⁹⁶, dok ostala dva groba nisu donijela nikakve nalaze. Unutar G. 1, iznad desne zdjelice pokojnika, pronađeno je 130 primjeraka novca za koje se ne može ustvrditi, radi li se o svjesno stavljenom prilogu jer je moguće da su novci nepažnjom ostali prišiveni s unutarnje strane košulje, dok je unutar G. 2 svjesno stavljeno 30 primjeraka novca lijevo od lubanje. Najveću količinu novca čine denari Ludovika I., pa ostali denari Verone i

⁹⁴ P. RUNJE, 1990., 113.

⁹⁵ J. VUČIĆ, 2006., 213-242; J. VUČIĆ, 2008.a, 316-317.

⁹⁶ U grobu br. 1 pronađeno je 130 primjeraka novca, a u grobu br. 2, 30 primjeraka.

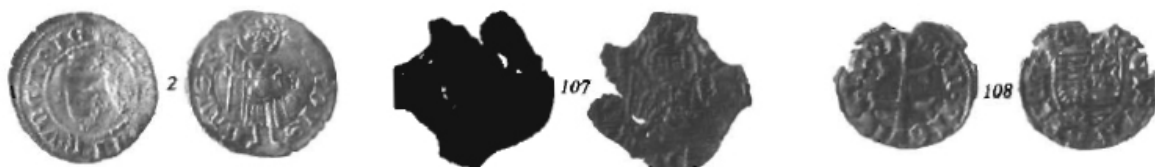
Padove, kao i Žigmundov denar, na osnovu čega se grobovi datiraju u II. pol. 14. i poč. 15. st. Od ostalih nalaza pronađeni su dijelovi odjeće i obuće u vidu predica, pojasni jezičak i fragment tkanine. Kosturni ostaci pripadaju četvero muškaraca za koje se smatra da su bili dio nekadašnje elitne zajednice po privilegiranom ukopu. Potrebna su daljnja istraživanja grobova oko crkve kako bi se dobila bolja slika nekadašnje populacije na ovome području.⁹⁷

Slika 12. Nalazi dvodjelne predice, kopčice za obuću i dijelova tekstila iz groba 1 (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 5)

Slika 13. Nalazi kružne predice i željeznog čavla iz groba 2 (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 5)

Slika 14. Nalazi denara Ludovika I. Velikog (14. st.) (2), folara grada Zadra kovanog za Ludovika I. (14. st.) (107) i denara Žigmunda Lukemburškog (1387.-1437.) (1390.-1427.) (108) (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 6, 2; Sl. 8, 107-108.)

GALOVAC – CRKVINA

Položaj Crkvina s crkvom sv. Bartolomeja nalazi se na prostoru sela Galovac, 10 km jugoistočno od Zadra i spada pod općinu Galovac (Karta 1, 17). Lokalitet je smješten na blago povišenom terenu usred Ravnih kotara, te se nalazi neposredno uz novonastalo groblje. Ovaj položaj poznat je mještanima okolnih sela, koji su neprestano koristili arhitekturu za sekundarnu upotrebu, pa je bilo potrebno provesti arheološka istraživanja kako bi se spriječila

⁹⁷ J. VUČIĆ, 2006., 213-216; J. VUČIĆ, 2008.a, 316-317.

daljnja devastacija. Prvi koji je ukazao na značaj lokaliteta bio je biogradski svećenik Kažimir Perković koji je 1936. godine započeo probno arheološko istraživanje. Nažalost, nikakva dokumentacija nije ostala sačuvana. Zbog toga je bilo potrebno ponovo provesti arheološka istraživanja lokaliteta, prvenstveno zaštitna koja će kasnije prerasti i u sustavna.⁹⁸

Arheološka istraživanja provedena su u cijelosti unutar pet kampanja pod vodstvom J. Beloševića. Prva kampanja 1979. godine je provedena od strane djelatnika Arheološkog muzeja u Zadru, uz Beloševića kao voditelja s Ivom Fadićem. Druga, treća, četvrta i peta kampanja, od 1988. do 1991. godine, vođene su također pod stručnim vodstvom J. Beloševića ali ovaj put pod Filozofskim fakultetom u Zadru, Sinevom Kukoč, Antom Uglešićem i Željkom Miletićem. Na položaju Crkvina, pronađeni su arhitektonski ostaci sakralne, stambene i sepulkralne namjene, koji u kontinuitetu datiraju od vremena kasne antike, pa sve do kraja 18. st. Stoga se ovaj lokalitet može ubrojiti u jedan od najznačajnijih lokaliteta na prostoru sjeverne Dalmacije (Sl. 15).⁹⁹

Slika 15. Tlocrt lokaliteta Galovac – Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1993.)

⁹⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 71-72.

⁹⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 74; J. BELOŠEVIĆ, 1990., 231; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 43; J. BELOŠEVIĆ, 1991., 79-80; J. BELOŠEVIĆ, 1991.a, 63; J. BELOŠEVIĆ, 1993., 122; J. BELOŠEVIĆ, 1997., 301.

Najstariji arhitektonski ostaci pripadaju kasnoantičkom razdoblju i nalaze se 10 metara sjeverozapadno od nartekse starokršćanske crkve. Radi se o manjem objektu s apsidom za kojeg se smatra da je prvenstveno pripadao poganskom kulturnom objektu, kad je u 5. st. prenamijenjen u starokršćanski oratorij. Oratorij je prethodio gradnji starokršćanske bazilike posvećene sv. Bartolomeju u 6. st. kao jednobrodne građevine s narteksom, polukružnom apsidom s kontraforima okrenutom prema istoku, kao i pastoforijama sa sjeverne i južne strane zida. Crkva je danas sačuvana u starokršćanskim temeljima do visine preko jednog metra, na apsidalnom dijelu.¹⁰⁰ Da crkva nastavlja svoju funkciju i u razdoblju ranog srednjeg vijeka, ukazuje velik fundus predromaničkog kamenog namještaja iz 8. i 9. st., dok je tlocrtno umanjena. Crkva je s preinakama kroz razvijeni i kasni srednji vijek funkcionirala sve do razdoblja turskih osvajanja kada je uništena, nakon čega je na prostoru njezinog nartekse u 18. st. izgrađena manja jednobrodna novovjekovna crkvice nepravilnog kvadratnog oblika s kvadratnom apsidom okrenutom prema istoku.¹⁰¹ Od stambene arhitekture pronađeni su temelji većeg građevinskog objekta jugoistočno od apside crkve, kao i kasnoantički bunar.¹⁰² Kod sakralne arhitekture kasnoantičkog razdoblja pronađene su tri devastirane kasnoantičke nadsvođene grobnice, starokršćanska memorija i kameni sarkofazi načinjeni od kasnoantičkih spolija koje su sekundarno upotrebljene kao sarkofazi ranog srednjeg vijeka. Unutar ostale sakralne arhitekture ubraja se kamena grobna arhitektura grobova ranog, razvijenog, kasnog srednjeg i novog vijeka, s time da su grobovi iz mlađih perioda velikim dijelom uništili grobove ranog srednjeg vijeka. Sveukupno na Crkvini, odnosno u okolišu starokršćanske crkve pronađen je 521 grob koji se okvirno može datirati u razdoblje od 6. do 16. stoljeća. Mali dio grobova datira se kroz kasnu antiku, tj. 6. st., dok su brojniji iz srednjeg vijeka, tj. više od 150 grobova pripada starohrvatskom horizontu grobova od 9. do 12. st., a najbrojniji su grobovi iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg, kao novog vijeka, odnosno od 12. do 16. st.¹⁰³ Kod tipologije pronađenih srednjovjekovnih grobova unutar više slojeva, najviše su zastupljeni ovalni i pačetvorinasti grobovi u više varijanti. Glavna orijentacija im je istok-zapad s većim i manjim odstupanjima. Veći broj grobova korišten je u više navrata što ukazuje na to da je pojedinačnih pokopa bilo dosta manje. Odliku arhitekture takvih grobova

¹⁰⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 74.; A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013., 41.

¹⁰¹ J. BELOŠEVIĆ, 1991.a, 65.

¹⁰² J. BELOŠEVIĆ, 1997., 303.

¹⁰³ J. BELOŠEVIĆ, 1991.a, 66-67; J. BELOŠEVIĆ, 1997., 303-304.

predstavlja korištenje neobrađenog ili dijelom obrađenog kamenja kao obloznice, kao i većih kamenih ploča kao poklopnice.¹⁰⁴

Najveći broj zastupljenih grobova, a ujedno i nalaza pripada razdoblju od 12. do 16. st. Kod kulturnog materijala razvijenog i kasnog srednjeg vijeka najviše su zastupljeni nakitni predmeti, kao što su jednostavne brončane i srebrne karičice, srebrne i pozlaćene trojagodne naušnice (Sl. 16), jednostavno brončano i srebrno prstenje (Sl. 18), brončane pređice (Sl. 16), željezna pređica s dva trna (Sl. 16), brončana dugmad, ukrasne igle, fragmenti tekstila, keramički pršljeni (Sl. 17), srebrni novac venecijanskih duždeva (12. – 14.st.) (Sl. 17). Također i novci pronađeni u grobovima i u iskopnom sloju: novac Ljudevita Anžuvinskog, venecijanski novac tzv. Moneta Dalmacije i novac anonimnih biskupa grada Mantove. Pronađene su još i željezne ostruge (Slika 19), nažalost iz uništene grobne cjeline, koje se mogu prema tipološkim odlikama datirati u razdoblje 12. / 13. st.¹⁰⁵ U novijoj literaturi, T. Burić obraća pažnju na činjenicu kako i na ovom lokalitetu, kao i u slučaju groblja na Begovači, nisu posebno izdvojeni slojevi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, pa tom prilikom upozorava kako je nalaze gotičkih odlika autor ukomponirao u mlađe razdoblje od 12. do 16. st., dok su nakitni oblici romaničkog perioda uvršteni u starohrvatski sloj od 9. do 12. st. Također izdvaja nalaze romaničkih odlika: karičice s tri granulirana koljenca (Sl. 19), tzv. naroskane karičice s tri granulirana koljenca, „S“ (Sl. 19) i jednostavne karičice, pojedini tipovi prstenja, kopče i ostruge.¹⁰⁶ Na koncu, Burić smatra kako donju granicu mlađeg sloja grobova datiranih od 12. do 16. st. treba podići na početak 14. st. i unutar njega uvrstiti kulturni materijal gotičkih stilskih odlika, te ga prepisati horizontu kasnog srednjeg vijeka, a nalaze romaničkih obilježja uvrstiti u poseban horizont razvijenog srednjeg vijeka (12. – 13. st.).¹⁰⁷

S obzirom na to da je lokalitet u cijelosti istražen, osim donesenih radova prilikom završetka svake kampanje i Burićevih konstatacija, uskoro bi trebale uslijediti dvije monografije o sveukupnim rezultatima istraživanja pod naslovima: „Galovac – Crkvina, kasnoantičko i srednjovjekovno groblje“, te „Galovac – Crkvina, ranokršćanska i predromanička crkvena arhitektura, plastika i skulptura“.¹⁰⁸

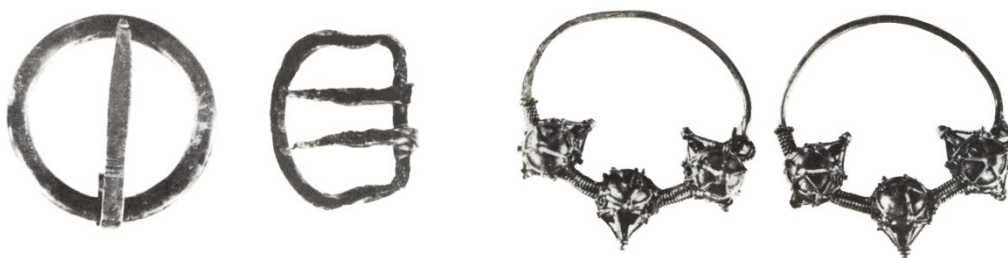
¹⁰⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 76; J. BELOŠEVIĆ, 1993., 132.

¹⁰⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 77-78; J. BELOŠEVIĆ, 1990., 237-238; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 46; J. BELOŠEVIĆ, 1991., 90; J. BELOŠEVIĆ, 1991.a, 63-68; J. BELOŠEVIĆ, 1993., 135-136.

¹⁰⁶ T. BURIĆ, 2001., 211.

¹⁰⁷ T. BURIĆ, 2001., 231.

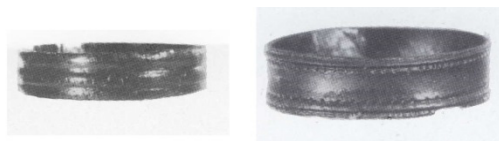
¹⁰⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1997., 330; T. BURIĆ, 2001., 211, 231.

Slika 16. Nalazi kružne i gljivaste predice s jednim i dva trna, trojagodnih naušnica s lokaliteta Galovac – Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1993., Tab. XXX, 2, 3; Tab. XXIX, 1, 2)

Slika 17. Nalazi keramičkih pršljena i novca E. Dandola (1192.-1205.) s lokaliteta Galovac – Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1991., Tab. XXXVII, 3, 4; Tab. XXXIII, 1)

Slika 18. Nalazi kaneliranog brončanog prstenja s lokaliteta Galovac – Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1989., Tab. XVI)

Slika 19. Nalazi karičice s tri koljenca i naroskane karičice te ostruge pronađene van grobne cjeline s lokaliteta Galovac – Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1990., Tab. XVIII, 2, 4; Tab. XX)

ŠKABRNJA – SV. LUKA

Naselje Škabrnja, kao i sjedište općine, nalazi se oko 20 km istočno od grada Zadra (Karta 1, 18). U pisanim izvorima, na prostoru nekadašnjeg srednjovjekovnog sela Kamenjani spominje se crkva sv. Luke. Problem predstavlja lociranje sela, a s njim i crkvice, S. Gunjača selo smješta na prostor današnjeg naselja Škabrnja¹⁰⁹, dok je N. Jakšić vidi u današnjoj crkvisi sv. Luke s mjesnim grobljem u Škabrnji, na putu koji vodi prema selu Prkos. Crkva pripada jednobrodnoj građevini s tri broda i pravokutnom apsidom. Smatra se da je građena negdje u razdoblju od kraja 13. do II. pol. 14. st., a u 15. st. izgrađen joj je gotički svod. Kasnije je obnovljena krajem 17. st. i nakon Domovinskog rata.¹¹⁰

Godine 1996. provedena su sustavna arheološka istraživanja od strane Državne uprave za zaštitu kulturne baštine i Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zadru pod vodstvom N. Jakšića, a 1997. pridružio im se Arheološki muzej Zadar pod vodstvom I. Fadića. Istraživanja su provedena uz sjeverni zid crkve, a osim recentnih grobova, otkriveni su grobovi iz ranog i kasnog srednjeg vijeka.¹¹¹

ŠKABRNJA – SV. Marija

Prilikom građevinskih radova u neposrednoj blizini crkve sv. Marije (Ambar) u Škabrnji (Karta 1, 19) naišlo se na grobove na osnovu čega su provedena zaštitna arheološka istraživanja od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom R. Jurića, 2009. godine. Ustanovljeno je veliko groblje koje je zahvaćeno i devastirano na 26 položaja iskopom kanala prilikom građevinskih radova, od kojih je na 9 položaja sveukupno istraženo 12 grobova. Skoro svi grobovi imali su kamenu grobnu arhitekturu unutar koje se pokapalo više pokojnika. Od nalaza pronađeno je više brončanih vitica, prsten i dugmad. Istraženi grobovi datiraju se od kasnog srednjeg do novog vijeka.¹¹²

BILJANE DONJE – BEGOVAČA - CRKVINA

Selo Biljane Donje administrativno pripada gradu Benkovcu od kojeg je udaljeno 13 kilometara sjeverozapadno, a sam položaj dio je plodnog područja Ravnih kotara (Karta 1,

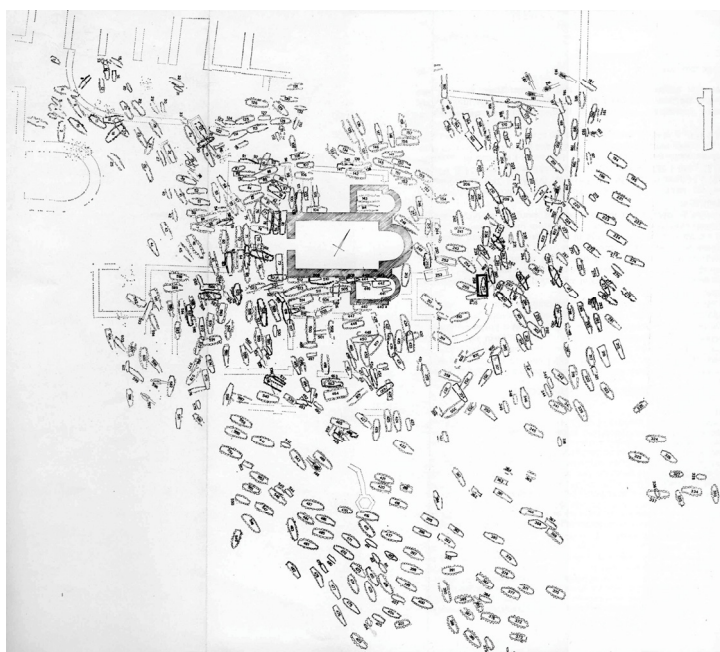
¹⁰⁹ S. GUNJAČA, 1978.a

¹¹⁰ N. JAKŠIĆ, 1987., 111-117; N. JAKŠIĆ, 2000., 24-25.

¹¹¹ R. JURIĆ, 2002., 307-308.

¹¹² R. JURIĆ, 2010.b, 529-530.

20). Tamo se nalazi zidani bunar zvan „Begovača“ koji osim što govori o neiscrpnom izvoru vode na tome području, svojim toponimom upućuje na nekadašnji begovski posjed iz turskog razdoblja. Položaj „Crkvina“ na lokalitetu „Begovača“ donosi spoznaju o postojanju crkve i groblja oko nje. Istraživanja su na lokalitetu izvršena od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, a kasnije i od strane Instituta za nacionalnu arheologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu. Lokalitet je istraživan u četiri kampanje koje su se odvijale svake godine od 1959. do 1962. godine. Arheološkim radovima rukovodio je S. Gunjača, dok su terenska istraživanja vodili D. Jelovina i D. Vrsalović.¹¹³

Slika 20. Tlocrt lokaliteta Begovača – Biljane Donje (D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981.)

Nakon završetka istraživanja zaključeno je da najstarija faza lokaliteta pripada antičkom gospodarskom objektu (*villae rustica*), iako je arhitektura crkve sačuvana tek iz razdoblja romanike, a na osnovu pronađenog kamenog namještaja potvrđena je i starokršćanska i predromanička faza crkve.¹¹⁴ Ukapanje na groblju u Begovači kontinuirano se vrši od kraja 8. do 17. stoljeća.¹¹⁵ Ukupno su otkrivena i istražena 604 groba koja se okvirno dijele unutar tri faze pokapanja. Najstariji otkriveni grobovi nalazili su se SI od crkve, te vremenski pripadaju starohrvatskom razdoblju, dok najmlađi u gornjem sloju pripadaju

¹¹³ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 56-59.

¹¹⁴ V. DELONGA, 1992., 85-110; A. UGLEŠIĆ, 2002., 57.

¹¹⁵ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 134.

razdoblju novoga vijeka.¹¹⁶ Prilikom obrade plana groblja na Begovači, ustanovljeno je da ne postoji red pokapanja zbog ciljanog pokopa bliže crkvi, što je odlika još od kasnoantičkog razdoblja. Grobovi locirani na perifernoj strani jednim dijelom i ukazuju na neku vrstu orijentacije koja vizualno podsjeća na groblje s redovima. Najveći postotak grobova (48%) orijentiran je u pravcu SZ-JI (Sl. 19).¹¹⁷

Arhitekturom grobova moglo se otprilike naslutiti o kojem se razdoblju radi, jer su se građevinski elementi starijih faza lokaliteta uvijek sekundarno iskorištavali za nadolazeće ukope. Primjer na ovom lokalitetu su najstariji starohrvatski grobovi čija se kamena arhitektura sastojala od antičkih građevnih elemenata, kao i mlađi grobovi građeni od kamenja tada već porušene starohrvatske crkve. Na lokalitetu se zatekla i arhitektura najmlađih grobova s poklopnicom od neukrašenih monolitnih kamenih ploča, tj. stećaka karakterističnih za razdoblje kasnog srednjeg vijeka, kao i grobovi od elipsastih kamenih vijenaca koje S. Gunjača povezuje s dolaskom Vlaha. Oblikom se javljaju ovalni, pačetvorinasti i trapezoidni grobovi od kojih je kroz čitav razvijeni i kasni srednji vijek najzastupljeniji ovalni. Obložnice grobova se sastoje od kamenih ploča okomito postavljenih „na nož“, od poluobrađenih kamenja u više redova i od kombinacije te dvije tehnike gradnje grobova. Stoga, najbolji oslonac u datiranju grobova je materijal iz zatvorenih grobnih cjelina. Na osnovu kulturnog materijala, autori donose stratigrafiju lokaliteta kroz tri sloja. Zaključeno je da najstariji sloj grobova pripada razdoblju od kraja 8. do kraja 9. stoljeća. Srednji sloj koji ujedno sadrži i najveći broj grobova, okvirno je datiran od 9. do 12. – 13. st., dok je gornji, odnosno najmlađi sloj datiran u razdoblje od 12. – 13. do 17. st.¹¹⁸

Kulturni materijal razvijenog i kasnog srednjeg vijeka nije posebno izdvajan već T. Burić na osnovu boljeg stupnja istraženosti, a time ujedno i razvijenije tipologije srednjovjekovnog nakita razvrstava Begovački kulturni materijal. Nalaze starohrvatskog nakita s nakitom romaničkih odlika autori smještaju unutar srednjeg sloja grobova, gdje također smještaju i trojagodne naušnice koje su reprezentativni nakit kasnog srednjeg vijeka. Gornji sloj prema predloženoj dataciji autora obuhvaća kraj razvijenog, kasni srednji vijek i početak novoga vijeka, iako se uglavnom radi o novovjekovnom nakitu bez posebnih stilskih odlika. Stoga, T. Burić unutar razvijenog srednjeg vijeka (12. – 13.) smješta nalaze jednostavnih i S – karičica koje se kontinuirano nastavljaju iz ranog srednjeg vijeka, karičice s tri koljenca, tzv. naroskane karičice, kao i dio jednostavnijeg prstenja, dok veći broj

¹¹⁶ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 72.

¹¹⁷ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 63.

¹¹⁸ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 107., 129-134.

trojagodnih filigranskih naušnica smješta u razdoblje kasnog srednjeg vijeka (14. – 15.) (Sl. 21).¹¹⁹ Od ostalog materijala koji bi po svemu sudeći pripadao razvijenom i kasnom srednjem vijeku zastupljena su okrugla dugmad, prstenje s krunom, okrugle i gljivaste predice s jednim ili dva trna, srebrni novac ugarskog kralja Kolomana (1095. – 1114.) (Sl. 21), venecijanskog dužda Oria Malipiera (1178. – 1192.), te novac republike Treviso (1312. – 1318.). Nažalost, izvan grobne cjeline pronađen je ulomak željezne ostruge gotičkih odlika.¹²⁰

Slika 21. Nalazi karičica s koljencima i naroskanih karičica, trojagodnih naušnica, S – karičica, dugmadi, prstena s krunom, prstena s ukrasom stisnute pesnice, aplika, kopči s kružnom i gljivastom predicom s jednim i dva trna, pršljena i novca kralja Kolomana (1095.-1114.) s lokaliteta Begovača – Biljane Donje (D. JELOVINA, D. VRSALović, 1981., Tab. I, 6, 14, 22; Tab. IV, 105, Tab. VII, 145, 146; Tab. XXX, 422; Tab. XXXI, 437, Tab. XXXV, 506; Tab. XLV, 56, Tab. XLVIII, 73)

KORLAT – SV. NEDJELJICA

Naselje Korlat udaljeno je 8 km sjeverozapadno od Benkovca, pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 21). Prvi položaj u selu Korlat, groblje uz crkvicu sv. Nedjeljice nalazi se

¹¹⁹ D. JELOVINA, D. VRSALović, 1981., 109-110, 114-116, 129-132.; T. BURIĆ, 2001., 210-211, 230-231.

¹²⁰ D. JELOVINA, D. VRSALović, 1981., 103, 123-128.

400 m jugozapadno od navedenog groblja na Bašića zemlji. U srednjem vijeku crkva je spadala pod srednjovjekovno selo Praskvić.

Godine 2000. izvršena su revizijska arheološka istraživanja od strane Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom R. Jurića. Istraženi su ostaci crkve i mali dio grobova uz crkvu. Daljnjim istraživanjima pokušat će se ustanoviti stratigrafske faze crkve za koju se pretpostavlja da je izgrađena na prostoru starijeg gospodarskog sklopa i da ima svoju starokršćansku fazu prije srednjovjekovne. Godine 2003., prilikom nove kampanje naišlo se na grobove u sjeveroistočnom kutu crkve gdje je otvorena nova sonda. Pronađena su i istražena 4 groba koja se na osnovu analize nalaza pronađenih unutar grobnih cjelina (srebreći novac, željezna predica i brončana dugmad) datiraju u kasni srednji vijek.¹²¹

KORLAT – CRKVA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE

Drugi položaj u selu Korlat je crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije ili crkva sv. Marije. Spominje u 11. st., a pripada jednobrodnoj građevini s plitkom apsidom. Ova župna crkva Korlata s mjesnim grobljem nalazi se na samome vrhu brežuljka „Runjavica“ odakle pogled seže prema Ravnim kotarima (Karta 1, 22).¹²² Njezin današnji izgleda datira s kraja 17. i poč. 18. st., što svjedoči ugrađeni glagoljski natpis. Istraživana je također u sklopu arheoloških istraživanja djelatnika Arheološkog muzeja Zadra, pod vodstvom R. Jurića. Istraživanja su vršena uz stari prilazni put prema crkvi s istočne strane gdje je istraženo desetak recentnih grobova, dok je u podnožju crkve pronađeno starohrvatsko groblje.¹²³ R. Jurić ovaj položaj svrstava među istražena kasnosrednjovjekovna groblja na položaju uz prilazi put prema crkvi s istočne strane.¹²⁴ Novija zaštitna arheološka istraživanja vršena su od strane Zavičajnog muzeja Benkovac i Sveučilišta u Zadru pod vodstvom M. Ćurkovića i J. Šućura 2016. godine na prostoru gdje je bila planirana gradnja ispraćajne dvorene u podnožju crkve. Pronađeno je 14 grobova unutar dva sloja. Grobna arhitektura pačetvorinastog oblika sastoji se od obložnica rađenih od više uslojenog kamenja, te lomljenog kamenja postavljenog „na nož“. Gornji sloj grobova imao je podnicu načinjenu od lomljenih pločica. Pokojnici su

¹²¹ R. JURIĆ, 2007., 269 -270.

¹²² Na podacima zahvaljujem voditelju istraživanja M. Ćurkoviću.

¹²³ R. JURIĆ, 2002., 302-303.

¹²⁴ R. JURIĆ, 2002., 312.

pokapani pojedinačno i skupno. Donji sloj ukopa na osnovu nalaza datiran je u rani srednji vijek, dok je gornji sloj zbog nedostatka nalaza datiran u širi raspon od 11. do 15. st.¹²⁵

KORLAT – SV. JERONIM

Treći položaj s arheološkim potencijalom u selu Korlat primijećen je i kod crkve sv. Jeronima ili sv. Jere udaljene 4 km od crkve sv. Nedjeljice. Ova romanička građevina nalazi se na blago uzvišenom položaju, te je u kasnom srednjom vijeku spadala pod srednjovjekovno selo Mokle (Karta 1, 23). Crkva je, kao i crkva sv. Marije porušena u Domovinskom ratu pa su prva zaštitna arheološka istraživanja izvršena krajem 2002. i početkom 2003. god. od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom R. Jurića. U otvorenoj površini uokolo crkve pronađeno je 15 grobova, od kojih je istraženo njih 13. Prema skromnim nalazima unutar grobova, groblje se može datirati kroz srednji pa sve do novoga vijeka. Po ostacima pronađenog materijala i kamene arhitekture može se zaključiti da je crkva nastala na prostoru starijeg gospodarskog objekta iz rimskog perioda pronađenog južno i jugoistočno od crkve, a po kamenom namještaju se može naslutiti i starohrvatska faza crkve.¹²⁶

ČERINAC – CRKVINA

Na lokaciji između sela Smilčić i Kašić navodi se postojanje sela Čerinac, čiji je naziv danas ostao sačuvan u toponimu obližnjeg bunara i zemlje oko njega. S obzirom na lokaciju pripada administrativnom središtu Benkovac (Karta 1, 24). U prostoru nekadašnjeg sela na položaju Crkvina, nalazi se crkva sv. Kuzme i Damjana, izgrađena od strane zadarskog graditelja 1444. godine.¹²⁷

Prva istraživanja su vršena 1956. godine od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom Š. Batovića. Pronađeni su ostaci jednobrodne crkve iz romaničkog perioda, kao i kasnija prenamjena crkve iz turskog razdoblja, što je vidljivo po uklonjenoj apsidi, te njezinom naknadno zazidanom otvoru, dok se unutar crkve naišlo na nekoliko praznih grobova.¹²⁸ D. Jelovina i D. Vrsalović prilikom pisanja članka o Begovači, ukratko spominju rekognoscirane lokalitete, pa tako i ovaj. Za Čerinac navode otkrivene ostatke

¹²⁵ Na podacima zahvaljujem voditelju istraživanja M. Ćurkoviću.

¹²⁶ R. JURIĆ, 2007., 270.

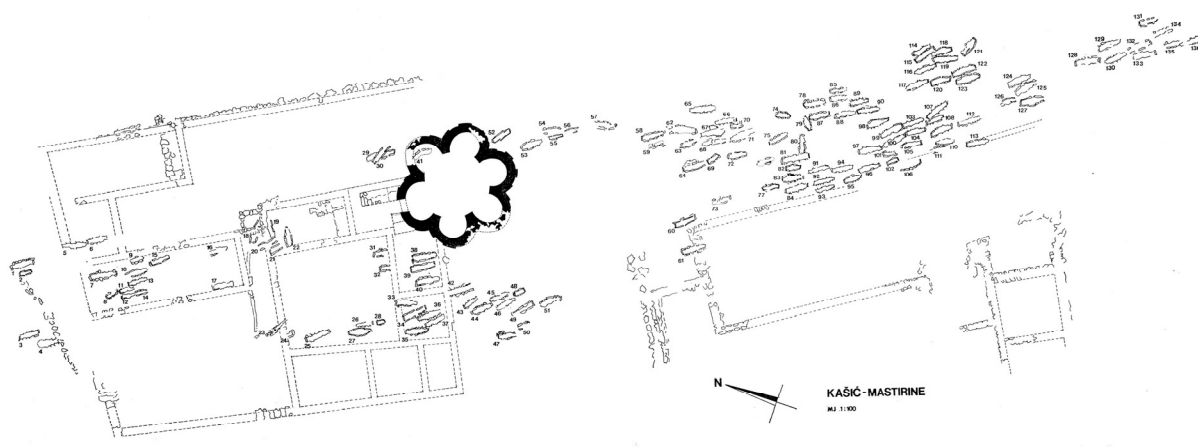
¹²⁷ N. JAKŠIĆ, 2000., 10.

¹²⁸ Š. BATOVIĆ, 1960., 271-272.

romaničke crkve, kao i grobove oko nje u kojima nije bilo priloga.¹²⁹ Vedrana Delonga smatra kako na ovom položaju i položaju Kašić – Drače, ukapanje počinje u „kasnijem srednjem vijeku“ zbog promjene položaja sa Mastirina i Čerinca – Grede gdje ukapanje traje tijekom ranog srednjeg vijeka.¹³⁰

KAŠIĆ – MASTIRINE

Lokalitet Mastirine nalazi se na istočnom dijelu sela Kašić udaljenog 20 km od svog administrativnog središta Benkovca, u pravcu sjeverozapada (Karta 1, 25).¹³¹ Godine 1955. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom S. Gunjače u suradnji s D. Jelovinom vodi prva arheološka istraživanja koja su trajala do 1957. godine. Pronađeni su kasnosrednjovjekovni ostaci samostana, koji je mogao biti aktivan najkasnije do 17. st., a po sredini kose otkrivena je centralna šesterolisna crkva s naknadno dodanim narteksom. S južne strane crkve istraženo je groblje od 136 grobova (Sl. 22).

Slika 22. Tlocrt lokaliteta Kašić – Mastirine (D. JELOVINA, 1982.)

Većina grobova je orijentirana u pravcu JI-SZ, a manji broj grobova imao je pravilnu orijentaciju I-Z. Radi se o tri tipa grobova: ovalni, pačetvorinasti i trapezoidni, a najzastupljeniji su ovalni. Grobna arhitektura sastojala se od obložnica građenih u više redova uslojenog nepravilnog kamenja, kao i poklopnice od nepravilnih kamenih ploča. Pokojnici su pokapani u velikom broju pojedinačno, a ustanovljeni su i grobovi s više ukopa. Ruke su

¹²⁹ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 55.

¹³⁰ V. DELONGA, 1988., 81.

¹³¹ D. JELOVINA, 1976., 47.

polagane ispružene uz tijelo, dok ih se kod desetak grobova može naći i u ostalim varijacijama (na zdjelici, na prsima, jedna ispružena druga na zdjelici). Zastupljeni kulturni materijal najvećim dijelom pripada nalazima karakterističnim za razdoblje 9. – 11. st., premda je pronađen jedan usamljeni nalaz srebrne trojagodne naušnice unutar groba br. 26 što svakako može upućivati i na pomicanje gornje granice groblja (Sl. 23).¹³²

Slika 23. Nalaz trojagodne naušnice unutar groba 99 s lokaliteta Kašić - Mastirine (D. JELOVINA, 1976., tab. LXV, 5)

KAŠIĆ - DRAČE

Groblje na lokalitetu Drače je smješteno na blagom humku i ono je jedno od najmlađih groblja na prostoru sela Kašić od kojega je udaljeno 5 km u pravcu zapada, a spada pod administrativno središte grada Benkovca (Karta 1, 26).

Istraživanje je provedeno od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika 1956. i 1957. godine pod vodstvom S. Gunjače. Ukupno je otkriveno 80 grobova s arhitekturom od obložnica i poklopnica koje su od kamena lapora. U grobovima nisu pronađeni nikakvi nalazi, a rijetko su pronalažene i kosti. Razlog tome je upravo položaj lokaliteta gdje su nekoć krtičarile lisice koje su odnijele većinu kostiju.¹³³ D. Jelovina navodi pojavu obilježavanja grobova kamenim „učelcima“ koji pripadaju fazi kasnog srednjeg vijeka.¹³⁴

Ovo groblje pripada razvijenom i kasnom srednjem vijeku, što se uočava preko njegove povezanosti s grobljima Razbojine i Mastirine koji također pripadaju selu Kašić. Vjerojatno su se prva ukapanja vršila na Razbojnima, što je vidljivo po poganskim značajkama pokapanja, a nakon toga na Mastirinama gdje su postojali ukopi do 12. st., a tek nakon toga na ovome položaju od 12. do 15. st. Zapravo su sva tri groblja služila stoljetnom ukapanju stanovništva iz istoga naselja, samo u različitim periodima.¹³⁵

¹³² D. JELOVINA, 1976., 47-48, tab. LXV., 5.; D. JELOVINA, 1982., 35-65, tab. I., 26.

¹³³ S. GUNJAČA, 1960., 272.

¹³⁴ D. JELOVINA, 1976., 75; T. BURIĆ, 2001., 218.

¹³⁵ D. JELOVINA, 1982., 64-65; V. DELONGA, 1988., 81.

PRIDRAGA – SV. MARTIN

Na zapadnoj strani Pridrage smjestila se crkva sv. Martina s mjesnim grobljem. Mjesto Pridraga spada pod općinu Novigrad, od čega je udaljeno oko 5 km u smjeru jugoistoka (Karta 1, 27). Crkva je starokršćanska građevina koja je zadržala svoju osnovu i u daljnjim preinakama kroz mlađe periode. Crkva je pravokutnog oblika, podijeljena na tri traveja od kojih treći travej predstavlja trikonhalno svetište s tri apside, a vanjski zidovi crkve ukrašeni su plitkim lezenama.¹³⁶

Na veliki značaj lokaliteta prvi je upozorio don L. Marun pri obilasku terena 1891. godine. Donosi opis crkve i vidljivo stanje u njezinom okolišu gdje ukazuje na „...tridesetak običajnih starinarskih stećaka.“¹³⁷ Godine 1997. i 1998. provedena su zaštitna arheološka istraživanja Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom R. Jurića, P. Vežića i B. Nedved u suradnji s Državnom upravom za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Istraživani su grobovi unutar crkve i u njezinom neposrednom okolišu. Uz recentne grobove, pronađen je najveći broj grobova i grobnica koje prvenstveno pripadaju novovjekovnom periodu. Grobovi drugog sloja datiraju se u razdoblje srednjega vijeka, te ih je pronađeno 16. Po pronađenom kulturnom materijalu u vidu karičica s tri koljenca, datira se sloj u kasni srednji vijek. Izvan grobne cjeline pronađena je jednojagodna naušnica što upućuje i na postojanje još starijih grobnih cjelina.¹³⁸

KRUŠEVO – SV. JURE

Selo Kruševo s crkvom sv. Jure na groblju pripada administrativnom središtu Obrovac od kojega je udaljeno desetak kilometara u pravcu jugozapada. Kruševo se sastoji od većeg niza manjih zaseoka što ga čini najvećim selom u Zadarskoj županiji (Karta 1, 28). Na blagoj padini kose smjestila se crkva sv. Jure, orijentirana u pravcu JI-SZ prema konfiguraciji terena na kojem se nalazi. Prvi put se spominje 1224. godine u pisanim izvorima samostana sv. Krševana, a 1278. godine se u Kruševu spominje prodaja zemlje između knezova Krbavskih i zadarskih plemića. Navedeni izvor donosi zaključak da su kroz srednji vijek ovdje imali posjede Gušići iz kojih potječu ogranci Kurjakovića, Karlovića i Krbavskih koji su stolovali u

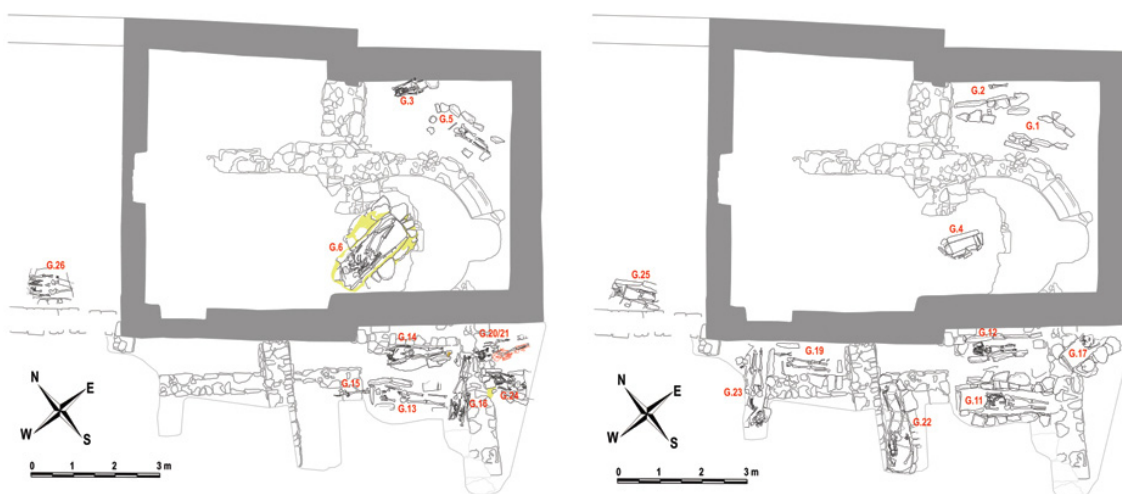
¹³⁶ A. UGLEŠIĆ, 2002., 52-56.

¹³⁷ L. MARUN, 1891., 126.

¹³⁸ R. JURIĆ, 2002., 303-307.

Obrovcu.¹³⁹ Godine 1527. Obrovac pada pod vlast Osmanlija, da bi krajem 17. st. pao pod mletačku vlast.

Prva arheološka istraživanja proveo je S. Gunjača 1938. godine. Istraživanja nisu dala nikakve rezultata, a Š. Bešlagić¹⁴⁰ je 1974. godine upozorio na postojanje kamenih nadgrobnih spomenika uokolo crkve.¹⁴¹ Stoga je Arheološki muzej Zadar proveo zaštitna arheološka istraživanja u dvije kampanje 2007. i 2008. godine pod vodstvom J. Vučića. Istražena je unutrašnjost crkve i njezin neposredni okoliš. Na osnovu dosadašnjeg istraženog područja otkrivena stratigrafija lokaliteta sugerira dataciju ovoga položaja u vrijeme od prapovijesti pa sve do danas.¹⁴²

Slika 24. Tlocrti lokaliteta Kruševo – sv. Jure s otkrivenim grobovima (J. VUČIĆ, 2010., Slika 9, 10)

Najstariji pronađeni nalazi datiraju iz željeznog doba što upućuje na postojanje uništenog prapovijesnog tumula. Iz razdoblja antike sačuvani su ostaci zidova kojima još nije utvrđena prava funkcija zbog većeg neistraženog dijela. Potom je u razdoblju kasne antike na te antičke zidove nasjela građevina pravokutnog tlocrta čija funkcija također još nije točno utvrđena, ali se može pretpostaviti da je objekt možda imao sakralnu ulogu. U ranom srednjem vijeku nad kasnoantičkim objektom izgrađena je predromanička rotunda s malom polukružnom apsidom usmjerenom prema jugoistoku. U kasnijem srednjem vijeku apsidi je

¹³⁹ J. VUČIĆ, 2010., 100.; S. ANTOLJAK, 1992., 149.

¹⁴⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 65.

¹⁴¹ J. VUČIĆ, 2010., 101-102.

¹⁴² J. VUČIĆ, 2010., 99; J. VUČIĆ, 2008., 395-396; J. VUČIĆ, 2009., 488-489.

na sjeverozapadu dozidan veći pravokutni brod. Crkva nije imala nikakve građevinske zahvate za vrijeme osmanske vlasti već kasnije u novom vijeku. Crkva sv. Jure preuzela je ulogu grobne kapele na što ukazuje prikaz mrtvačke glave u reljefu na pročelju.

Dosad su na istraženom prostoru crkve sv. Jure i njezinog okoliša pronađena 24 groba, te 16 kosturnica (Sl. 24). Na osnovu istraženih grobova zaključeno je da ukapanje na ovome lokalitetu traje kontinuirano od ranog srednjeg vijeka pa sve do suvremenog doba. Prilikom ukopavanja kroz generacije, primijećena je veća gustoća slojeva ukapanja koja postepeno nestaje odmičući se dalje od crkve. Stoga je vidljivo da su mlađi grobovi devastirali ukope starijih kroz svoje faze postojanja.¹⁴³ Glavna orijentacija dosad pronađenih grobova je JI-SZ s manjim ili većim odstupanjima. Prema kulturnom materijalu i stratigrafskim odnosima grobova utvrđeno je pet slojeva ukapanja koji kontinuirano traju od 10. do 20. st. Na trenutno istraženom području potpuno nedostaju ukopi iz II. pol. 14. st. i poč. 15. st. Ti ukopi se mogu očekivati u daljnjim istraživanjima na nekom drugom položaju na lokalitetu.

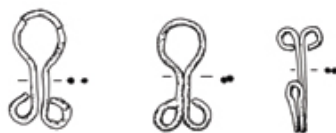
Grobovi datirani u razdoblje od kraja 13. i I. pol. 14. st. orijentirani su u smjeru JI-SZ s manjim odklonima. Oblik arhitekture je većinom neutvrđen ili pravokutan, građen od okomito postavljenih kamenih ploča ili amornog kamena s većim pločama kao poklopnicama. U grobovima se najčešće javlja po jedan pokojnik, ruku ispruženih uz tijelo, a izuzetak predstavlja grob 13 s rukama pokojnice prekriženih na prsima. Od grobnih nalaza pronađen je pozlaćeni srebrni prsten s umetkom od staklene paste i pozlaćena srebrna trojagodna naušnica (Sl. 25), srebrni zdjeličasti novac grada Verone iz 13. st. (Sl. 27), jednostavna srebrna karičica rastvorenih krajeva, brončani prsten/vitica, kao i kopčice za odjeću (Sl. 26).¹⁴⁴

Slika 25. Srebrni prsten s krunom te umetkom od staklene paste te jedna srebrna trojagodna naušnica s pozlatom iz groba 3 s lokaliteta Kruševo – sv. Jure (J. VUČIĆ, 2010., Tabla 8, 1, 2)

¹⁴³ J. VUČIĆ, 2010., 102-111.

¹⁴⁴ J. VUČIĆ, 2010., 126-136.

Slika 26. Jedna „muška“ i dvije „ženske“ bakrene kopčice za odjeću iz groba 22 s lokaliteta Kruševo – sv. Jure (J. VUČIĆ, 2010., Tabla 8, 15)

Slika 27. Denar republike Verone iz groba 14 s lokaliteta Kruševo – sv. Jure (J. VUČIĆ, 2010., Tabla 8, 7)

ROGOVO – SV. ROKO (SV. MIHOVIL)

Na prostoru općine Sv. Filip i Jakov nalazilo se srednjovjekovno selo Rogovo s crkvom sv. Mihovila, današnjom crkvom sv. Roka (Karta 1, 29). Prilikom utemeljenja benediktinskog reda sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na Moru 1059. godine, kralj Krešimir IV. im daruje svoj vladarski posjed u Rogovu.¹⁴⁵ Prema natpisu pronađenom u unutrašnjosti crkve, crkvu je dao iz temelja obnoviti Petar Zadranić 1347. godine, a kasnije je porušena za vrijeme turskih provala. Po pronađenim ulomcima pletene plastike pretpostavlja se da su jednobrodnu crkvu sv. Mihovila izgradili benediktinci u II. pol. 11. st., no ona danas posjeduje svoju romaničku i gotičku fazu s dograđenom apsidom. Godine 1983., prilikom konzervatorskih radova istražen je jedan grob od strane R. Jurića¹⁴⁶, a prva zaštitna arheološka istraživanja provedena su 2007. i 2008. od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom R. Jurića.

Pristupilo se zaštitnim istraživanjem s prvom otvorenom sondom na mjestu gdje je bager naišao na ljudske kosti. Ukupno je istraženo 9 grobova od kojih se nekoliko sastojalo od grobne arhitekture u vidu kamenih obložnica. Na osnovu pronađenih nalaza, grobovi se datiraju u kasni srednji vijek. Na lokalitetu od nalaza, osim nakita, novca i dijelova odjeće, pronađeni su ulomci staklenih posuda, grube keramike i životinjske kosti.¹⁴⁷ Točnije okolnosti nalaza još nisu objavljene.

¹⁴⁵ L. JELIĆ, 1898., 57.

¹⁴⁶ R. JURIĆ, 1990., 286-287.

¹⁴⁷ R. JURIĆ, 2009.a, 498-499.

BIOGRAD NA MORU

Grad Biograd na Moru udaljen je oko 30 km jugoistočno od grada Zadra (Karta 1, 30). Godine 2008. provedena su zaštitna arheološka istraživanja stare gradske jezgre kraljevskog grada. Istraživanja su izvršena od strane djelatnika Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom R. Jurića i djelatnika Zavičajnog muzeja Biograd na Moru. Istraživalo se na više položaja: Narodni trg, Ulica sv. Ivana, spoj Ulice kneza Trpimira i Trga sv. Stošije, spoj Ulice Grgura Ninskog i Trga hrvatskih velikana i u Ulici kralja Zvonimira (Sv. Toma). Narodni trg nalazi se na prostoru sjeveroistočno od crkve sv. Ivana Evanđelista datirane u 11. st. kada je pripadala benediktinskom redu. Istraživanja unutar crkve vođena su od strane Arheološkog muzeja Zadar 1969. i 1970. godine pod vodstvom J. Beloševića.¹⁴⁸ Dosadašnja dokumentacija ukazivala je na postojanje grobova koji su se nalazili odmah uz vanjsku stranu sjeveroistočnog zida crkve i svetišta. Daljnja, revizijska istraživanja uslijedila su uz sjeveroistočni zid gdje je istraženo 20 grobova. Grobna arhitektura sastojala se od kamenih zidanih grobnica povezanih žbukom koje su se višekratno upotrebljavale. Njihova datacija u razdoblje srednjeg i novog vijeka govori o ponovnom životu naselja Biograda na Moru kojega su 1125. do temelja porušili Mlečani. Unutar grobova pronađen je skroman kulturni materijal, tj. jednostavne brončane karičice i vitice. Nadalje, jugoistočno od vanjske strane južne apside crkve u Ulici sv. Ivana istraženo je dvadesetak grobova s grobnom arhitekturom. Pronađeni nakit datira ukope u razvijeni i kasni srednji, te u rani novi vijek. U novijim zaštitnim istraživanjima 2009. godine, istražen je prostor uz apside crkve sv. Ivana Evanđelista gdje je zabilježeno 10 grobova bez nalaza. Ti grobovi s grobovima na Narodnom trgu uz S-I zid crkve i grobovima u Ulici sv. Ivana čine jednu veću povezanu cjelinu gdje se, u sklopu crkve ukapalo kroz čitav srednji i rani novi vijek.¹⁴⁹

PAKOŠTANE – CRKVINA

Lokalitet zvan Crkvina spada pod općinu Pakoštane, a nalazi na cesti koja vodi od Pakošтана prema Vrani (Karta 1, 31). Na položaju Košćević, smještenom na zapadnoj obali Vranskog jezera, nalazi se srednjovjekovna crkva sv. Marije. Njezin položaj u srednjem vijeku pripadao je zablatskoj podžupaniji koja sredinom 12. st. pada pod vranske templare, a od 13. st. se naziva zablatskim preceptoratom. Prije početka istraživanja nadzirali su se ostaci

¹⁴⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1970., 167-168.

¹⁴⁹ R. JURIĆ, 2009.b, 479-482; R. JURIĆ, 2010., 501-502.

crkve koja se u izvorima iz 17. st. spominje kao crkva sv. Marije. Godine 1538. Vrana je pala u turske ruke, zajedno s njom nastradalo je i Zablaće, s njim i crkva, a stanovništvo se seli na prostor Pakošтана. Ostatke crkve sv. Marije opisao je don L. Jelić, krajem 19. stoljeća.¹⁵⁰

Arheološka istraživanja na prostoru crkve i njezinom okolišu vođena su u osam istraživačkih kampanja od 2003. do 2013. godine od strane Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru pod projektom: „Srednjovjekovno arheološko nasljeđe južne Hrvatske od 5. do 17. stoljeća“. Istraživanja su provedena pod vodstvom Ante Uglešića i drugih stručnih djelatnika Odjela za arheologiju: Zdenka Brusića, Karle Gusar, Brunislava Marijanovića, Tomislava Fabijanića, Josipe Barake i Jure Šućura, Mate Parice, Daria Vujevića, Mate Ilkića, Martine Čelhar, Marka Meštrova, zajedno sa studentima Sveučilišta u Zadru.¹⁵¹

Slika 28. Zračna fotografija lokaliteta Pakoštan – Crkvina (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., str. 540)

Na lokalitetu je otkrivena jednobrodna crkvice s dvije bočne prostorije, dijelovi ogradnog zida čija funkcija nije u potpunosti još jasna, višeslojno groblje u okolišu crkve, te arheološki materijal koji se može datirati od antike pa sve do 19. st. Prilikom istraživanja uočene su starije građevinske faze crkve, a po pronađenom kamenom namještaju raspoznaje se predromanička, romanička i gotička faza.¹⁵² Crkva sv. Marije pripada longitudinalnim

¹⁵⁰ L. JELIĆ, 1898., 117-121.

¹⁵¹ A. UGLEŠIĆ, 2002., J. BARAKA, 2009., 182-193; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2010., 515-517; J. BARAKA, J. ŠUČUR, 2011., 357-368; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 271-300; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 555-557; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 539-541; A. UGLEŠIĆ, T. FABIJANIĆ, 2013., 612-615; A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013., 44-45; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 222; A. UGLEŠIĆ, J. ŠUČUR, K. GUSAR, 2017.

¹⁵² A. UGLEŠIĆ, 2002., 69.

građevinama s polukružnom apsidom okrenutom prema jugoistoku. Unutar crkve vidljivi su ostaci lezena čije pojasnice su držale bačvasti svod. Unutrašnjost crkve bila je oslikana freskama što je vidljivo po oslikanim ulomcima žbuke. Sjeverno i južno od crkve na vanjski zid crkve nadovezuju se pravokutne pastoforije. Crkva je na pročelju imala izgrađen zvonik.¹⁵³ Don L. Jelić navodi postojanje obrambenog zida oko crkve s četvrtastim kulama¹⁵⁴, indicira se i postojanje rimske vile na osnovu nalaza u blizini¹⁵⁵, a veća je vjerojatnost da se radi o stambenim prostorijama samostanskog kompleksa koje spominje I. Kukuljević Sakcinski na templarskom posjedu u Zablaću.¹⁵⁶

Unutar crkve, pastoforija i oko crkve, do 2013. je istraženo višeslojno srednjovjekovno groblje s 160 istraženih grobova koje se najvećim dijelom okvirno može datirati u razdoblje od 13. do 16. st. (Sl. 28). Grobna arhitektura se sastoji od poklopnica i obložnica, iako je pronađen manji dio grobova bez poklopnice. Obložnice su najčešće rađene od dva do tri reda više uslojenog amorfnog kamenja, a poklopnice u obliku velikih kamenih ploča. Kod par primjera grobova na poklopticama se pojavljaju urezani ukrasi križeva, stilizirane hostije i natpis. U pravilu se javlja više pokojnika unutar jednoga groba. Javljaju se i veće zidane grobnice povezane žbukom s više slojeva ukopa. Zanimljiv nalaz oslikane grobne arhitekture predstavlja grobnica označena kao grob br. 8, pronađena u sjevernoj pastoforiji crkve, čiji su zidovi ožbukani bijelom žbukom na kojoj su vidljivi ostaci crveno bojanih templarskih križeva. Druga zanimljiva grobnica romaničkih odlika označena kao grob br. 75, predstavlja monumentalno zdanje zidane višeslojne grobnice koja se nalazi južno od zida crkve, sa zapadne strane južne pastoforije. Uz rub otvora grobnice postavljene su klesane kamene ploče povezane željeznim spojnicama. One su služile kao baza za umetanje mramornih stupića s kapitelima koji su služili kao neka vrsta ograde grobnice. Poklopnica grobnice načinjena je od velike antičke spolije s ukrasom u vidu kimationa. Na osnovu kulturnog materijala bila je u upotrebi od 12. do 16. st. Treća grobnica br. 76 s četiri sloja ukopa zabilježena je unutar pločnika na JZ dijelu crkve. Bila je pokrivena masivnom kamenom pločom koja je na sebi imala otučene alke za njezino podizanje i spuštanje, a datirana je u 14./15. st.

Od pronađenog kulturnog materijala unutar zatvorenih grobnih cjelina u najvećoj mjeri zastupljeni su nalazi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. To su dijelovi odjeće, nakit, novac i utilitarni predmeti. Od predmeta koji pripadaju dijelovima nošnje zastupljene su

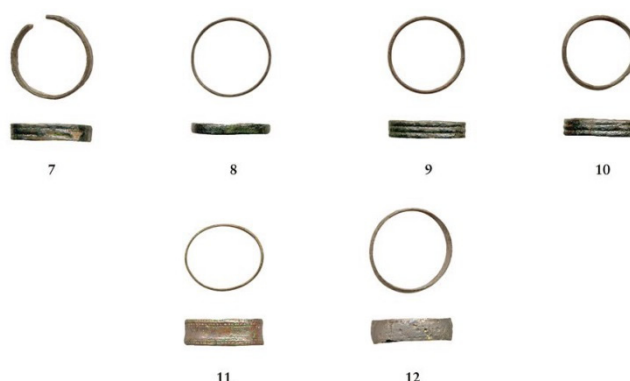
¹⁵³ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 272-274.

¹⁵⁴ L. JELIĆ, 1898., 118.

¹⁵⁵ B. ILAKOVAC, 1971., 89-92.

¹⁵⁶ I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, 1886., 35.

pređice kružnog i „D“ oblika (Sl. 32, 34), dugmad kuglastog oblika (Sl. 30), dugmad načinjena od jedne polutke s ukrasom na donjem dijelu dugmad (Sl. 29), brončane kopčice za odjeću (ažule), kopčica za obuću (Sl. 33) pređice i fragmenti tekstila (Sl. 34). Nakit je zastupljen kroz primjere običnih i tordiranih karičica, trojagodnih naušnica, karičica s tri koljenca, jednostavnih karičica, brončanog i srebrnog kaneliranog prstenja (Sl. 29), kao i srebrno pozlaćenog prstenja s ukrasom krunom ispunjenom staklenom pastom i pečatnjaci, staklene i jantarne perle, te željezni čavli. Od pronađenog novca, izuzetan primjerak predstavljaju tri zlatnika bizantskog cara Romana III. Argira iz kraja ranog srednjeg vijeka, zadarski bagatin s likom sv. Šimuna iz 15. st., dok su ostale monete zastupljene u vidu talijanskog, ugarskog, bavarskog novca, kao i onoga krivotvorenoga (Sl. 36). Od ostalih zanimljivih nalaza pronađeni su ulomci brončanog zvona u grobu br. 10 sa šest pokojnika, željezni nož iz groba 75 (Sl. 35), a kao poseban nalaz treba istaknuti olovni pečat, odnosno bulu pape Hadrijana IV. (1154.-1159.), pronađenu ispod pokojnika u grobu br. 21b, što je ujedno i najstariji arheološki nalaz papine bule u Hrvatskoj (Sl. 37).¹⁵⁷

Slika 29. Nalazi brončanog kaneliranog prstenja iz groba 75 s lokaliteta Pakoštane - Crkvina (K. GUSAR., 2014., T. II, 7-12)

¹⁵⁷ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2010., 516-517; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 555-557; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 539-541; A. UGLEŠIĆ, T. FABIJANIĆ, 2013., 612-615, K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 271-298, A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224-233, A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., 75-90; A. UGLEŠIĆ, J. ŠUČUR, K. GUSAR, 2017.; na podacima zahvaljujem voditeljiteljici istraživanja i mentorici K. Gusar.

Slika 30. Unikatni nalazi dugmadi s lokaliteta Pakoštanje – Crkvina (foto: K. GUSAR)

Slika 31. Ostali nalazi srebrne dugmadi kuglastog oblika s lokaliteta Pakoštanje - Crkvina iz groba 75 (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. II, 6)

Slika 32. Nalazi brončane kružne i željezne predice „D“ oblika s trnom iz groba 75 s lokaliteta Pakoštanje – Crkvina (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. II, 1-2)

Slika 33. Nalaz željezne kružne kopčice za obuću s lokaliteta Pakoštanje - Crkvina iz groba 75 (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014, T. II, 4)

Slika 34. Nalazi okruglih predica, alki te komada tkanine s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2010., str. 517)

Slika 35. Nalaz željeznog jednosjeklog noža iz groba 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. III, 2)

Slika 36. Numizmatički nalazi iz groba 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina koji pripadaju talijanskom novcu Padove (4) i Venecije (5) te bavarskim pfenzima (6, 7) (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. I., 4-7)

Slika 37. Nalaz olovnog pečata pape Hadrijana IV. (1154.-1159.) pronađenog ispod pokojnika u grobu br. 21b s lokaliteta Pakoštane - Crkvina (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., sl. 15.)

DOBRA VODA - DOLAC IZVOR

Mjesto Dobra voda nalazi se u Ravnim kotarima, udaljeno 16 km od svoga administrativnog središta Benkovca (Karta 1, 32). Na tome položaju izvršena su zaštitna arheološka istraživanja od strane djelatnika Arheološkog muzeja u Zadru, pod vodstvom R. Jurić, I. Fadić i N. Klarin. Arheološki materijal zaštitnih istraživanja nije objavljen, međutim R. Jurić u članku donosi podatak kako na tome položaju, osim recentnih grobova postoje i kasnosrednjovjekovni ukopi.¹⁵⁸

GORNJE RAŠTANE – CRKVINA

Selo Gornje Raštane nalazi se 3 km sjeverozapadno od Biograda na Moru, a spada pod općinu Sveti Filip i Jakov (Karta 1, 33). Sam toponim upućuje da se radi o lokalitetu s crkvom okolo koje se širi groblje. Lokalitet spominje R. Jurić kao i postojanje ostataka crkve sv. Jure okolo koje se uočavaju kasnosrednjovjekovni grobovi.¹⁵⁹

POLAČA – SV. KUZMA I DAMJAN

Selo Polača s crkvom sv. Kuzme i Damjana administrativno pripada općini Polača (Karta 1, 34). Crkva je nastradala za vrijeme Domovinskog rata i prilikom njezine obnove su se provela zaštitna arheološka istraživanja 1998. godine od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom R. Jurića s P. Vežićem. Na položaju kasnosrednjovjekovne crkve pronađeni su ostaci rimskog gospodarskog objekta na kojem je kasnije u ranom srednjem vijeku izgrađena crkva što se vidi po ostacima crkvenog namještaja. Pronađena su 63 groba od kojih ih je

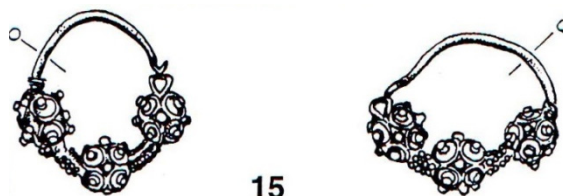
¹⁵⁸ R. JURIĆ, 2002., 311.

¹⁵⁹ R. JURIĆ, 1990., 290.

istraženo 47. Svi grobovi pripadaju ukopima u dva sloja, recentnijim i kasnosrednjovjekovnim. Pokojnici su bili pokapani u grobove koji su izgrađeni od kamenih obložnica i zidane grobnice. Od kasnosrednjovjekovnih nalaza izdvajaju se trojagodne naušnice (Sl. 39) i karičice s tri koljenca (Sl. 38).¹⁶⁰

Slika 38. Srebrne karičice s tri koljenca s lokaliteta Polača – sv. Kuzma i Damjan (R. JURIĆ, 2015., 14.1, a - b)

Slika 39. Trojagodne naušnice s lokaliteta Polača – sv. Kuzma i Damjan (R. JURIĆ, 2002., sl. 8, 15)

KULA ATLAGIĆ – SV. PETAR

Lokalitet se nalazi 4 km sjeverozapadno od svoga administrativnog središta Benkovca, odmah uz nekadašnju glavnu cestu *Via Magna* koja prolazi zadarskim zaleđem (Karta 1, 35). Crkva sv. Petra spada u jednobrodne građevine s pravokutnom apsidom i raščlanjenim lezenama iz razdoblja romanike. Imala je ulaz sa zapadne i južne strane, te je nasjela na liticu. Spominje se u povijesnim izvorima iz 1184. gdje ninski biskup Matej predaje templarskom redu crkvu sv. Petra u Bojišću.¹⁶¹ Prilikom istraživanja, potvrđen je izvor iz 17. st. u kojem se navode pritužbe na episkopa koji je dao srušiti i spaliti crkvu prilikom obnove. Arheologija je potvrdila taj paljevinski sloj, kao i uništene kasnosrednjovjekovne grobove.¹⁶²

¹⁶⁰ R. JURIĆ, 2002., 308; R. JURIĆ, 2015., 77-78.

¹⁶¹ N. URODA, 2007., 214.

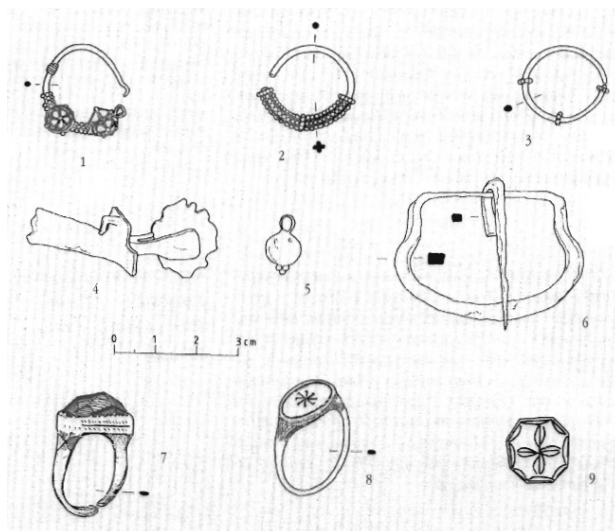
¹⁶² M. PETRINEC, 2000., 225; N. URODA, 2007., 214.

Slika 40. Tlocrt lokaliteta Kula Atlagić – sv. Petar (M. PETRINEC, 2000., 222)

Godine 1997. provedena su arheološka istraživanja od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom M. Petrince. Istražena je romanička crkva sv. Petra, kao i groblje oko nje koje je još i danas u upotrebi. Istražena je unutrašnjost crkve, te širi prostor sa svih njezinih strana. Od 85 istraženih grobova, većina ih pripada razdoblju novog vijeka, dok se manji dio grobova može datirati od 13. do 15. st. (Sl. 40). Grobna arhitektura je kroz čitav period pokapanja jednaka, a isti grobovi su korišteni za ukop više pokojnika. Često su nalazi iz kasnosrednjovjekovnog perioda pronalazeni izvan zatvorenih grobnih cjelina zbog prekopavanja starijih slojeva, kako bi se omogućili mlađi ukopi, a u ovome slučaju novovjekovni. Međutim, uz rubni dio groblja javljaju se stariji grobovi koji nisu bili uništeni novim što ukazuje na činjenicu da je groblje u kasnijim periodima bilo znatno veće. Orijentacija grobova je raznolika što je česta odlika srednjovjekovnog razdoblja nakon pokršćavanja stanovništva kojima je cilj ukopati se što bliže crkvi. Od kulturnog materijala pronađenog unutar cjelovitih i na prostoru devastiranih grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka uokolo crkve, javlja se uobičajan nakit karakterističan za ovaj period zajedno s metalnim dijelovima odjeće i novcem (Sl. 41). Svakako treba istaknuti jednostavne srebrne karičice, srebrne karičice s koljencima, novac Montove i Venecije, prstenje i željeznu predicu. Pronađeni su i nalazi devastiranih grobova: trojagodne naušnice, srebrne tzv. naroskane karičice, srebrno dugme ukrašeno granulacijom, željezna pojasna kopča s predicom gljivastog oblika, kao i ulomak gotičke ostruge s kotačićem.¹⁶³

¹⁶³ M. PETRINEC, 2000., 219-226.

Slika 41. Nalazi trojagodne naušnice, naroskane karičice, karičice s tri koljenca, fragmentirane ostruge s kotačićem, dugmeta, gljivaste predice, prstena s krunom i prstena s proširenom ukrašenom pločicom s lokaliteta Kula Atlagić – sv. Petar (M. PETRINEC, 2000., 225)

ŠOPOT – CRKVINA

Lokalitet Šopot nalazi se oko 3 km jugozapadno udaljen od svoga administrativnog središta Benkovac (Karta 1, 36). U Šopotu na položaju Grubića glavica sačuvani su ostaci predromaničke crkve, koja je u poznata u spisima ninske biskupije kao crkva sv. Jere.¹⁶⁴ Crkva je očuvana u temeljima i konzervirana prilikom zadnjih revizijskih istraživanja.¹⁶⁵

Prva arheološka istraživanja proveo je don M. Klarić, tadašnji kustos Muzeja hrvatskih starina u Kninu, 1928/29. godine. Prilikom istraživanja otkrio je predromaničku crkvu, groblje oko nje i dijelove oltarne ograde s natpisom kneza Branimira iz II. pol. 9. stoljeća s naslovom: „DUX CRUATORU(m)“. Nalaz je potaknuo znanstvenike da provedu revizijska istraživanja lokaliteta.¹⁶⁶ Istraživanja su provedena unutar 3 kampanje, 1984., 1985. i 1986. godine. Provodio ih je Muzej hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom V. Delonga i T. Burića. Tijekom istraživanja ponovo je istražena jednobrodna predromanička crkva s trapezastom apsidom, orijentirana u smjeru istok-zapad, kao i groblje oko nje.¹⁶⁷

U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika čuvaju su grobni nalazi Klarićevih istraživanja iz kojih se razaznaje vremenski raspon pronađenih grobova, od 9./10. do 14./15. st. Istraživanjima 80-ih godina pronađeno je 49 grobova grupiranih u dvije grupe,

¹⁶⁴ T. BURIĆ, 1994., 47.

¹⁶⁵ V. DELONGA; T. BURIĆ, 1987., 36.

¹⁶⁶ T. BURIĆ, 1994., 45.

¹⁶⁷ V. DELONGA; T. BURIĆ, 1984., 46-48; T. BURIĆ, 1986., 30-31; V. DELONGA; T. BURIĆ, 1986., 165-166; V. DELONGA; T. BURIĆ, 1987., 36-38; T. BURIĆ, 1994., 45-50.;

sjeverozapadno i zapadno od crkve, na strmom terenu. Između i iznad grobova zabilježeni su vijenci većeg kamenja. Taj običaj nije zabilježen u ostalim grobljima koji vuku kontinuitet pokapanja od ranog srednjeg vijeka, tj. radi se o novodoseljenoj populaciji.¹⁶⁸ Arhitektura groblja se ne razlikuje toliko od predromaničkih grobova pronađenih od strane Klarića. Grobovi su pravokutnog oblika, njihove obložnice sastoje se od kamenih vapnenačkih ploča postavljenih na „nož“ ili u par redova postavljenog uslojenog kamenja. Poklopnice su se također sastojale od velikih vapnenačkih ploča, a često su istovremeno služile i kao podnice dječjih grobova. Pokojnici su se pokapali pojedinačno. Grobovi su orijentirani u pravcu istok-zapad s glavom na zapadu s većim ili manjim otklonom. Nalazi u grobovima bili su rijetki, a jedini determinirajući nalaz predstavlja jednostavna željezna karičica i filigranska trojagodna naušnica datirana u 14/15. st.¹⁶⁹ Najveću zanimljivost predstavljaju pronađeni grobni prilozi u vidu ritualno razbijenih keramičkih posuda među kojima se posebno ističe jedna cijela gruba posuda – vrč s dvije različite drške i pečatom na dnu u obliku stilizirane svastike, te životinjske kosti pomiješane s tragovima gara (Sl. 42). Ove odlike karakterizira poganski način pokapanja s ostacima ritualnih gozbi nad grobovima. S obzirom na to da se radi o groblju kasnog srednjeg vijeka, nalazi upućuju na novodoseljeno stanovništvo Vlaha, koje je izbjeglo pred Turcima.¹⁷⁰

Novija arheološka istraživanja vođena su od strane Zavičajnog muzeja Benkovac i Sveučilišta u Zadru 2016. godine pod vodstvom M. Ćurković i K. Gusar. Tada su pronašli grobove zabilježene u dnevnicima istraživanja 1984. – 1986. godine, te se pritom otkrilo još novih 6 grobova od kojih 5 pripada pojedinačnim dječjim ukopima, a jedan kosturnici za koju se pretpostavlja da je izgrađena za vrijeme pohrane kostiju Klarićevih istraživanja. Arhitektura grobova sastojala se od obložnica i poklopnica, od kamenih ploča, a svi grobovi su ukopani u zdravicu, osim jednog primjerka groba čiju je podnicu činila poklopnica starijeg groba. Jedini pronađen nalaz unutar dječjeg groba predstavlja jednojagodna naušnica datirana od II. pol. 9. do II. pol. 11. st.

¹⁶⁸ T. BURIĆ, 2001., 238.

¹⁶⁹ V. DELONGA, T. BURIĆ, 1987., 37.

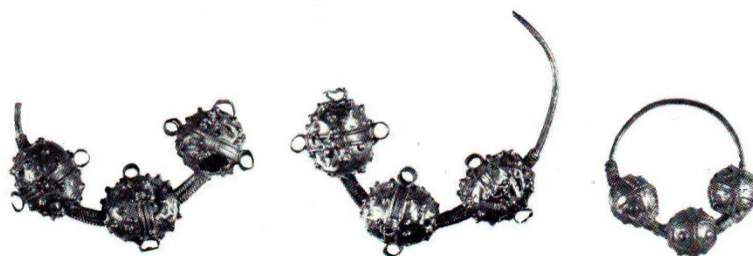
¹⁷⁰ T. BURIĆ, 1994., 47-50.

Slika 42. Grob 17 s nalazom keramičkog vrča s lokaliteta Šopot – Crkvina (T. BURIĆ, 2006., sl. 3)

PODGRADE – SV. DUH

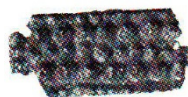
Selo Podgrađe, tj. *Asseria* s crkvom sv. Duha nalazi se oko 5 km istočno od svoga administrativnog središta Benkovac (Karta 1, 37). Dokumentacija prvih arheoloških istraživanja vođenih krajem 19. st. od strane župnika P. Perišića i fra L. Maruna nije pružila bitne informacije o pronađenim grobovima, te njihovim nalazima. D. Jelovina donosi fotografije pronađenog kulturnog materijala među kojima se prepoznaju trojagodne naušnice (Sl. 43), karičice s tri koljenca, tzv. naroskane karičice, prstenje, ostruge s povijenim ostružnim lukom i piramidalnim ili stožastim završetkom (Sl. 45), aplike (Sl. 44), kao i dva kositrena kaleža(?).¹⁷¹ Novija istraživanja su provedena od strane Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom R. Jurića, I. Fadića i N. Klarin. Arheološki materijal zaštitnih istraživanja nije kataloški objavljen, iako R. Jurić u članku donosi podatak kako na tome položaju osim recentnih grobova postoje i kasnosrednjovjekovni ukopi.¹⁷²

Slika 43. Trojagodne naušnice s lokaliteta Podgrađe – Sv. Duh (D. JELOVINA, 1976., T. LII, 15-16; T. LIII, 2)

¹⁷¹ D. JELOVINA, 1976., 37, tab. LII, tab. LIII.

¹⁷² R. JURIĆ, 2002., 311; T. BURIĆ, 2001., 230.

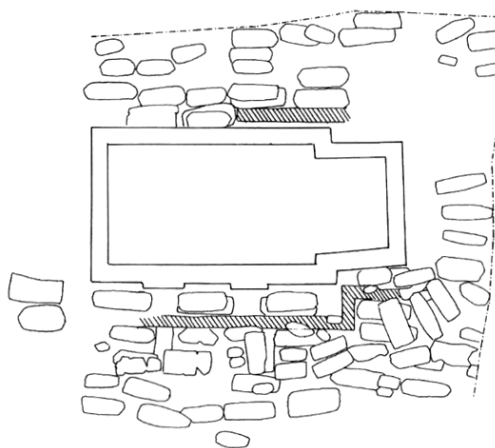
Slika 44. Aplika s lokaliteta Podgrađe – Sv. Duh (D. JELOVINA, 1976., T. LIII, 5)

Slika 45. Ostruga s povijenim ostružnim lukom i piramidalnim ili stožastim završetkom s lokaliteta Podgrađe – Sv. Duh (D. JELOVINA, 1976., T. LIII, 4)

LEPURI – SV. MARTIN

Naselje Lepuri s crkvom sv. Martina nalazi oko 9 km udaljeno od svoga administrativnog središta Benkovac (Karta 1, 38). Crkva sv. Martina danas predstavlja župnu, kao i crkvu na groblju naselja Lepuri, a prezentirana je u svom kasnobaroknom ruhu, a oko nje su i danas vidljive monolitne kamene grobne ploče (Sl. 46).¹⁷³

Slika 46. Tlocrt lokaliteta Lepuri – sv. Martin (N. JAKŠIĆ, 2000.a, str. 192)

Tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Lepuri se nalaze u sastavu hrvatske srednjovjekovne županije Luke u kojoj je 1102. godine okrunjen Koloman za hrvatsko –

¹⁷³ V. DELONGA, 1997., 45, 77-95, Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 73-74.

ugarskog kralja u Podgrađu koje biva središte županije. Zanimljiv nalaz iz toga razdoblja koji upućuje na važnost ovoga naselja je ostava s 2 000 komada srebrnog novca kralja Kolomana i par bizantskih zlatnika, pronađena 1878. godine. Dužu povijest svoga postojanja ima i crkva sv. Martina, jednobrodna građevina s kvadratnim svetištem, koja kroz svoju višestruku obnovu i izmjenu crkvenog namještaja ukazuje na postojanja više građevinskih faza. Prva pravokutna crkva izgrađena je u starokršćanskom periodu s prvom i drugom fazom izgradnje u kojoj je sjeverno i južno dobila pastoforije. Apsida joj je izvana šesterokutna, a iznutra polukružna. U predromanici su te pastoforije pretvorene u manje kapele s apsidom. Pripadala je razdoblju od starokršćanstva, preko predromanike, romanike i gotike, pa sve do novovjekovnih obnova.¹⁷⁴ Njezin prvi opis donosi nam Ivo Petricioli, 1987. godine.¹⁷⁵

Tijekom Domovinskog rata crkva je bila porušena, pa se pristupilo pripremama za konzervaciju kada su provedena zaštitna arheološka istraživanja. Istraživanje u dvije kampanje vodili su djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu 1997. i 1998. godine, pod vodstvom N. Jakšića s Odjela za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zadru. Istražena je unutrašnjost crkve i njezin okoliš, utvrđene su građevinske faze lokaliteta, doneseni su tlocrti građevinskih faza i pronađeno je preko 200 grobova i grobnica. Najstarijem sloju grobova pripadaju grobovi s poganskim značajkama pokapanja, dok su najmlađi grobovi sadržavali nakit karakterističan za razdoblje 14./15. stoljeća.¹⁷⁶ Također, u okolini crkve zabilježene su vidljive monolitne kamene grobne ploče stećaka s ukrasima.¹⁷⁷

U novije vrijeme izvršena su zaštitna arh. istraživanja 2011. i 2012. godine od strane Arheološkog muzeja Zadar pod vodstvom Timke Alihodžić, te 2013. od strane Zavičajnog muzeja Benkovac pod vodstvom Marina Ćurkovića. Oba zaštitna istraživanja izvršena su zbog građevinskih radova prilikom kopanja vodovoda. Ukupno je pronađeno 20 grobova od kojih je bilo moguće istražiti njih 10 u cijelosti, a ostalih 10 tek djelomično. Kod grobova razaznaju se tri faze pokapanja kao i tri vrste ukopa. Prvi ukopi javljaju se u običnoj zemljanoj rasi s djelomičnom upotrebom neobrađenog kamenja gdje se javljaju pojedinačni ukopi. Drugi ukopi javljaju se unutar grobne arhitekture od neobrađenog kamenja i poklopnica od kamenih ploča. Treći tip ukopa s više pokojnika javlja se unutar grobne arhitekture zidane u dva do tri reda kamenja s poklopnicama od kamenih ploča. Unutar grobova nije pronađen

¹⁷⁴ V. DELONGA, 1997., 74-95; N. JAKŠIĆ, 2000., 190-198.

¹⁷⁵ I. PETRICIOLI, 1997., 119.

¹⁷⁶ N. JAKŠIĆ, 2000., 189-199.

¹⁷⁷ V. DELONGA, 1997., 94.

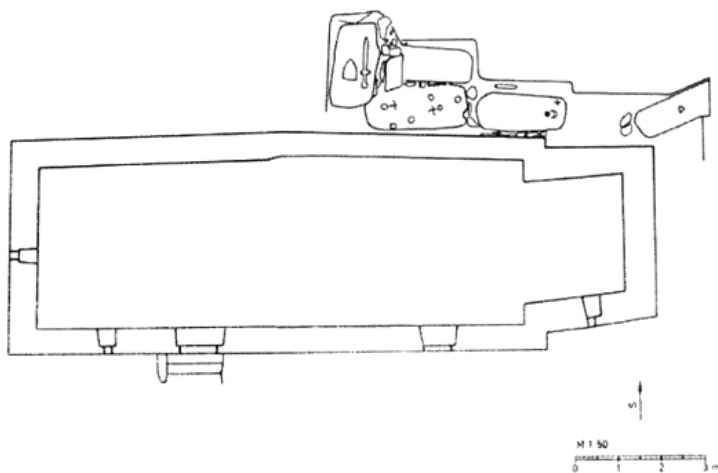
kulturni materijal, pa se slojevi nisu mogli točno kronološki odrediti, iako se grobovi određuju kao srednjovjekovni.¹⁷⁸

POPOVIĆI – SV. MIHOVIL

Selo Popovići s crkvom sv. Mihovila nalazi se 10 km sjeverno od Benkovca pod čijom općinom pripada (Karta 1, 39). Istraživanja su provedena od strane Arheološkog muzeja u Zadru pod vodstvom R. Jurića, I. Fadića i N. Klarin. Arheološki materijal zaštitnih istraživanja nije objavljen javnosti, međutim R. Jurić u članku donosi podatak kako na tome položaju osim recentnih grobova postoje i kasnosrednjovjekovni ukopi.¹⁷⁹

MEDVIĐA – SV. IVAN

Selo Medviđa koji posjeduje crkvu sv. Ivana i groblje oko nje, nalazi se 19 km sjeveroistočno od svoga administrativnog središta Benkovca (Karta 1, 40). Konzervatorski radovi na crkvi, kao i vidljivi stećci okolo i unutar crkve (Sl. 47), sekundarno su iskorišteni na recentnijim grobovima i time su potaknuli arheologe Zavičajnog muzeja Benkovac i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru pod vodstvom M. Ćurkovića i K. Gusar da započnu zaštitna arheološka istraživanja 2012. godine. Istraživanja su se potom nastavila i 2014. godine.

Slika 47. Tlocrt lokaliteta Medviđa – sv. Ivan iz prve kampanje (A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013., 49.)

¹⁷⁸ T. ALIHODŽIĆ, 2012., 534-536, M. ĆURKOVIĆ, 2012., 532-534, T. ALIHODŽIĆ, 2013., 606-607.

¹⁷⁹ R. JURIĆ, 2002., 311.

Crkva sv. Ivana je jednobrodna građevina s lagano trapezastom apsidom gotičkih odlika, preuređivana za vrijeme baroka. Ulaz u crkvu se nalazi na južnom zidu, jer se na mjestu pročelja (na zapadu), uzdizala visoko priljubljena kamena litica. Istraživanja 2012. godine, tijekom konzervatorskih radova, provedena su uz zid apside na sjevernoj strani. Istraženo je 5 grobova s monolitnim stećcima u obliku kamenih ploča građenih od vapnenca, od kojih je 4 ukrašeno u reljefu s prikazima gotičkog mača i štita, svastike, nepravilna kružna udubljenja različitih veličina, šestokrake zvijezde, polumjeseca, križa i maloga srcolikoga štita. Ispod tih stećaka utvrđeno je 7 grobova s više pokojnika. Arhitektura grobova ispod stećaka sastojala se od obložnice s nekoliko redova uslojenog kamenja, a ispod nekih stećaka je pronađen i red kamenih ploča da čuva kosti od težine stećka. Od kulturnog materijala unutar zatvorenih grobnih cjelina pronađene su trojagodne naušnice, vitice, ulomak staklene narukvice s narebrenim ukrasom u sloju između grobova, kao i primjeri mletačkog novca. (Sl. 48) Sami stećci se datiraju u razdoblje 14. i 15. st., pa se tako i ovo groblje datira u period kasnog srednjeg vijeka.¹⁸⁰ Novijim istraživanjima u 2014. godini istražena je unutrašnjost crkve. U podu crkve pronađeno je 5 nadgrobničkih kamenih ploča, tj. stećaka od kojih je jedan bio ukrašen motivom svastike. Dizanjem podnice pronađeno je 26 grobova unutar više slojeva s različitom grobnom arhitekturom od kojih je istraženo njih 23. U prvom dijelu crkve, grobovi bliže oltaru pripadaju razdoblju novoga vijeka, a to se može zaključiti na osnovu pronađenoga materijala koji se datira u 17./18. st. U drugom dijelu crkve pronađeni su grobovi čije se obložnice sastoje od uslojenog obrađenog kamenja, a poklopnice od pravilnih kamenih ploča. U većini grobova ustanovljeno je više pokopa unutar jednoga groba. Nalazi su pronađeni u manjem broju grobova, a radi se o brončanom prstenju i tri novca na osnovu kojih su datirani najstariji ukopi u 13./14. st. To je također vidljivo i po grobovima koji se pružaju ispod zidova novovjekovnog proširenja crkve.¹⁸¹

Slika 48. Trojagodna naušnica i kanelirani prsten s lokaliteta Medviđa – sv. Ivan (A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, I., 2013., 49.

¹⁸⁰ M. ĆURKOVIĆ, 2013., 608-609, A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013., 48-49.

¹⁸¹ Na podacima zahvaljujem voditelju istraživanja M. Ćurkoviću.

4.2. Šibensko – kninska županija

IVINJ – SV. MARTIN

Naselje Ivinj s crkvom sv. Martina nalazi se u sastavu općine Tisno, od čijeg je središta udaljeno 4,5 km u pravcu zapada (Karta 1, 41). Naselje postoji i u kasnoj antici i srednjem vijeku, a prvi put se spominje krajem 13. st. u sklopu posjeda Šubića Bribirskih. Godine 1548. provalom Turaka selo i crkva bivaju uništeni, a stanovništvo se seli u Tisno. Crkva sv. Martina pripada romaničkoj jednobrodnoj crkvi s apsidom, orijentirana I-Z, a izgrađena je iznad ostataka zidova rimske *villae* iz 1. st. Na južnom zidu nalaze se vrata s romaničkim polukružnim lukom, dok je u crkvi pronađena oslikana žbuka s likom sv. Martina koji se na osnovu stilskih karakteristika datira u 12. st. Oko crkve pronađeni su grobovi koji nisu još istraženi s velikim monolitnim kamenim pločama, tj. stećcima ukrašenim svojom karakterističnom simbolikom (motiv ljljana, križa, ključa, mjeseca i rozete).¹⁸²

Sustavna arh. istraživanja vođena su od strane Magde Zorić pod Konzervatorskim odjelom u Šibeniku od 1994. do kraja 2004., a lokalitet je gotovo u potpunosti istražen i konzerviran. Godine 1994., istražena su 3 groba unutar, te 34 groba izvan crkve. Od svih grobova, njih 16 je imalo nadgrobnu oznaku koja bi upućivala na grob, ali zapravo se radilo o grobovima bez ukopa, tzv. lažnim grobovima. Takvi grobovi sastojali su se od grobne arhitekture izgrađene od više redova uslojenog kamenja i poklopica od pravilnih kamenih ploča, ponekad samo poslaganih kamenja, a nalazili su se točno iznad „pravih“ grobova. Zastupljeni grobovi su ovalnog, pačetvorinastog i trapezoidnog oblika. Obložnice su im se sastojale od više redova nepravilnog kamenja, kamenih ploča i antičkih tegula. Poklopnice su sačinjavale nepravilne kamene ploče vezane glinom. Zabilježeni su ukopi u običnoj zemljanoj raci, kao i jedan grob s ostatkom drvenog lijesa. Broj pokojnika unutar jednog groba se kretao oko 6 do 7, a dosad samo u tri primjera je pronađen po jedan pokojnik. Njihova glavna orijentacija je I-Z što vrijedi samo za grobove ukopane podalje od crkve. Pokojnik se polagao ispružen na leđa s rukama u raznim položajima.

Od kulturnog materijala najviše je zastupljeno prstenje (vitice, prstenje od pozlaćenog srebra s lisnatim ukrasom), jednojagodna naušnica koja je vjerojatno dospjela u grob kao nakit iz obiteljskog nasljeđa, srebrne i pozlaćene trojagodne naušnice, brončane i željezne kopče s dva trna, željezni nožić, perle od staklene paste, komad tekstila i srebrni denar

¹⁸² M. ZORIĆ, 1994.

Lorenza Tiepola iz II. pol. 13. stoljeća (Sl. 49). Nalazi upućuju na sloj razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.¹⁸³ Novijim istraživanjima lokalitet je istražen i konzerviran u cijelosti, sveukupno je pronađeno 11 kasnoantičkih i 486 srednjovjekovnih grobova, a posljednji ukopi datirani su venecijanskim bakrenim novcem iz kraja 17. do kraja 18. st. U dogledno vrijeme treba uslijediti konačna objava rezultata istraživanja.¹⁸⁴

Slika 49. Nalazi pozlaćeno srebrnih trojagodnih naušnica, pozlaćeno srebrnog prstena s krunom te željezne predice gljivastog oblika s dva trna (M. ZORIĆ, 1994.)

SONKOVIĆ – SV. MARKO

Naselje Sonković nalazi se 7 km sjeverno od Skradina, pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 42). Kod romaničke crkve sv. Marka, Š. Bešlagić navodi postojanje starog groblja pod stećcima. Te monolitne kamene ploče dijelom su obrađene, orijentirane u pravcu I-Z i na sebi nemaju nikakvih ukrasa.¹⁸⁵ Prilikom kopanja temelja za zvonik naišlo se na grobnice, od kojih je jedna bila zidana od pravilnog kamenja i povezana žbukom, a ostale zidane u više redova od običnog neobrađenog kamenja. U njima zastupljen je materijal koji se čuva u šibenskom muzeju: srebrne tzv. naroskane karičice s pozlatom i jedna srebrna karičica s tri koljenca. U novijim istraživanjima prilikom pristupa konzervaciji crkve, istražena je unutrašnjost crkve. Istraživanja su provedena 2010. god. od strane Muzeja grada Šibenika pod vodstvom Ž. Krnčevića. Pronađeni grobovi građeni su od obrađenih kamenih ploča s

¹⁸³ T. BURIĆ, 2001., 227.

¹⁸⁴ M. ZORIĆ, 1994.; M. ZORIĆ, 2006., 330-331.

¹⁸⁵ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 181.

upotrebom veziva, dok su neki građeni od nepravilnih kamenih ploča. Od evidentiranih grobova koji podilaze zidove crkve, istražen je samo jedan (grob 11) u kojem je pronađena karičica datirana 12. – 15. st. Ostale grobnice na osnovu materijala pripadaju novom vijeku.¹⁸⁶

PIRAMATOVCI - PEĆANI

Naselje Piramatovci s lokalitetom Pećani pripada općini Skradin od čijega središta je udaljeno oko 15 km u pravcu sjeverozapada, te 2 km južno od arheološki značajne Bribirske glavice (Karta 1, 43). Srednjovjekovno selo Pećani spominje se u pisanim izvorima iz 15. st. kao posjed Ugrinića iz roda Šubića, a sam toponim poznat je po pronađenim prapovijesnim artefaktima. Prva arheološka istraživanja vodio je Zlatko Gunjača 1986. godine prilikom kojih je naišao na dva srednjovjekovna groba s brončanim iglama (ukosnicama). Kako bi se spriječila daljnja devastacija lokaliteta pokrenuta su nova arheološka istraživanja provedena 2000., 2003., 2004. i 2005. godine pod vodstvom Ž. Krnčevića, a financirana od strane Ministarstva, Šibensko-kninske županije, te grada Šibenika. Pronađeni su ostaci arhitekture starije od srednjovjekovnog groblja. Prilikom kampanje 2003. godine otvorena su dva kasnosrednjovjekovna groba koja predstavljaju zanimljivu pojavu među srednjovjekovnim grobljima. Sastoje se od grobne rake pokrivene pločama iznad kojih se nastavljao još jedan prazan grob sazidan u suhozidu uz upotrebu gline.¹⁸⁷

PIRAMATOVCI – SV. BARTUL

Drugi lokalitet na prostoru sela Piramatovci nalazi se položaju mjesne crkvice sv. Bartula s već poznatom predromaničkom fazom (Karta 1, 44). Prilikom građevinskih radova na starom putu koji vodi do crkve pronađeni su grobovi, nakon čega su uslijedila zaštitna arheološka istraživanja 1997. god. pod vodstvom Ž. Krnčevića iz Muzeja Grada Šibenika. Istražena su 42 groba koji pripadaju razdoblju od 9. do 12. st., te grobovi iz 16. i 17. st. Pretpostavljeni uzrok nedostatka grobova iz razdoblja od 13. do 15. st. sagledava se kao povratak stanovništva ili dolazak novog u 16. st., kao i mogućnost da se ukopi iz toga

¹⁸⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 2011., 627-628.

¹⁸⁷ Ž. KRNČEVIĆ, 2005., 209-210; Ž. KRNČEVIĆ, 2006., 338-339.

razdoblja nalaze na drugoj poziciji na lokalitetu na što bi odgovor pružila daljnja arheološka istraživanja.¹⁸⁸

BRIBIR – GROBLJE

Na samom istočnom rubu Ravnih kotara smjestila se uzdignuta Bribirska glavica kao prirodni nastavak Ostrovičke kose. Zbog svoje geografske pozicije, Bribirska glavica naseljavana je još od razdoblja prapovijesti i antike, kao liburnsko – antička Varvaria, tj. srednjovjekovni kastrum ili utvrda Bribir. Zahvaljujući svome položaju postala je najvažnija strateška i prometna točka zadarskog zaleđa.¹⁸⁹

Nakon propasti antičke *Varvarie* dolazi do promjene u etničkoj strukturi samoga položaja gdje se novopridošlo stanovništvo Slavena i Hrvata stopilo sa staroromanskim supstratom žitelja, pa u takvom novom okviru 9. stoljeća nastaje ranofeudalna kneževina sa središtem u tada zvanom Bribiru. Prvi spomen Bribira javlja se u 10. stoljeću u djelu Konstantina VII. Porfirogeneta, *De administrando Imperio*. Ulaskom Hrvatske u uniju s Ugarskom, na prijestolje sjeda kralj Koloman iz dinastije Arpadovića što dovodi do razvoja feudalnog društva. Za vrijeme dvostoljetne vladavine dinastije Arpadović, Bribirski župani Šubići postaju nasljedni knezovi i tako osiguravaju svoj položaj i šire moć u tadašnjoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Diplomatskim rješenjima u doba Anžuvinaca, Pavao Šubić dovodi Bribirce do vrhunca moći pa čak uspijevaju osvojiti i Zadar, no odmah nakon njegove smrti, 1312. god. Bribirci doživljavaju konačan slom. Dalje je na Bribirskoj glavici uslijedila turska, zatim mletačka prevlast sve do početka 18. st. kada se završetkom ratnih opasnosti stanovništvo spušta u podnožje.¹⁹⁰

Razvitkom nacionalne svijesti krajem 19. st. osniva se Kninsko starinarsko društvo 1887. koje mijenja naziv u Hrvatsko starinarsko društvo 1893. godine. Predsjednik društva, fra L. Marun započinje prva arheološka iskopavanja 1910. god. na Bribirskoj glavici. Godine 1912. gradi se kuća na Glavici u kojoj se pohranjivao arheološki materijal. Sljedeći korak bio je izgradnja Lapidarija koji nije uspio zbog nadolazeća dva svjetska rata. Tek 1959. godine Muzej hrvatskih arheoloških spomenika započinje sustavna arheološka istraživanja koja su neprekidno trajala 20 godine pod vodstvom S. Gunjače u suradnji s Filozofskim fakultetom u Ljubljani i Arheološkim muzejom Zadar. Konačno je 1970. izgrađen i Lapidarij. Kasnija

¹⁸⁸ Ž. KRŇČEVIĆ, 1997., 97-100.

¹⁸⁹ T. BURIĆ, 1987., 9; T. BURIĆ, 1996., 7-8.

¹⁹⁰ T. BURIĆ, 1987., 12-15; T. BURIĆ, 1996., 10-12.

devastacija lokaliteta odvijala se u razdoblju velikosrpske agresije kao i 80-ih godina kada mještani novim grobnicama uništavaju starije slojeve.¹⁹¹ Od 1980. godine arheološkom istraživanju pridružuje se i Muzej grada Šibenika pod vodstvom Željka Krnčevića koji vodi čišćenje i konzervaciju lokaliteta od 1995. do 2000., a 2001. i 2002. godine istraživa groblje sjeverno od Tjemena na kojem je pronašao više od 30 grobova koji datiraju u 14., 15. i 16. st. Od 2014. godine Muzej grada Šibenika i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika vrši revizijska istraživanja u sklopu međunarodnog arheološkog projekta *Varvaria / Breberium / Bribir* na prostoru današnje pravoslavne crkve sv. Joakima i Ane, gdje su utvrđene građevinske faze toga položaja, te je uz pomoć novijih metoda došlo do preciznijih znanstvenih podataka.¹⁹²

Na Glavici je otkriveno pet srednjovjekovnih groblja. Dva groblja, Vratnice i Novi put nastali su na istočnoj i zapadnoj padini Glavice, izvan zidina antičke *Varvarie*, dok su ostala tri: Groblje (Karta 1, 45), Tjeme (Karta 1, 46) i Dol (Karta 1, 47) nastala unutar zidina, pa ih se povezuje s podignutim srednjovjekovnim crkvama.¹⁹³

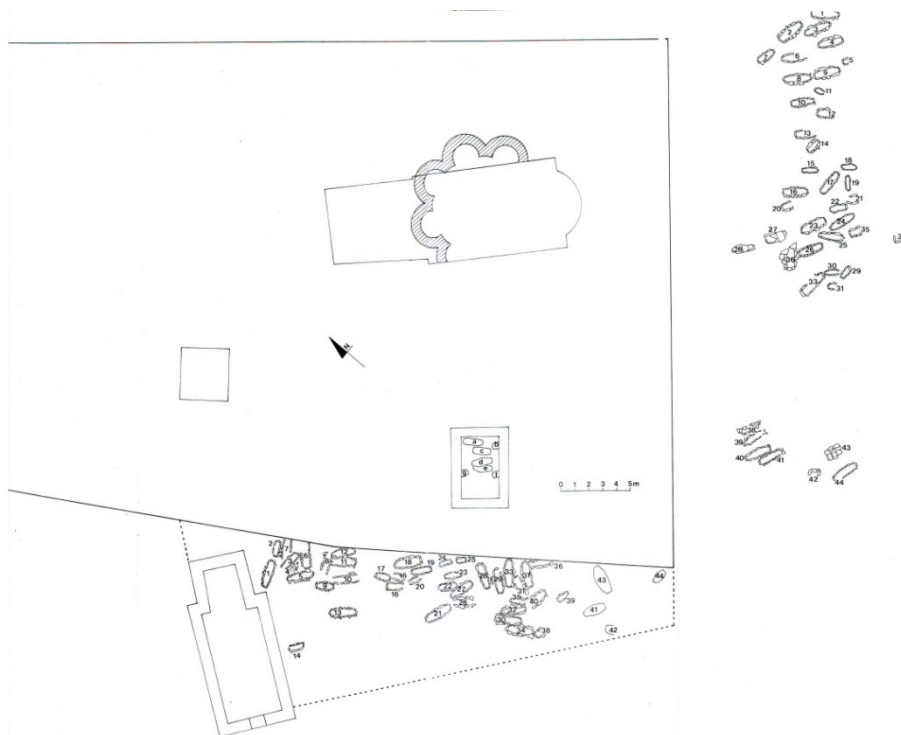
Nakon napuštanja starijih groblja izvan zidina koje prema kulturnom materijalu datiraju od 9. do 12. st., groblje se u 12. i 13. st. premješta unutar zidina u blizini današnje crkve sv. Joakima i Ane, na položaju zvanom Groblje, što je u tom razdoblju bilo jedino groblje na Bribirskoj glavici (Sl. 50). Najstarija građevinska faza na tom položaju pripada ostacima starokršćanskog svetišta s očuvanom memorijom kojoj pripadaju dva sarkofaga, a uočeni su i zidovi koji vjerojatno pripadaju starokršćanskoj crkvi. Iznad starokršćanskih zidova nalaze se temelji višekonzne starohrvatske rotunde za koju se pretpostavlja da je nekoć imala titular sv. Ivana s obzirom da je prilikom novijih istraživanja iznad nje ubicirana crkva sv. Ivana Evanđelista sagrađena u 13. st. s obnovom u 15. st. Crkva sv. Ivana Evanđelista pripada jednobrodnoj crkvici s polukružnom apsidom koja danas zidovima čini glavno svetište današnje nadograđene pravoslavne crkve sv. Joakima i Ane iz postturskog razdoblja.¹⁹⁴

¹⁹¹ M. ZEKAN, 1987., 17-21; M. ZEKAN, 1996., 18-22.

¹⁹² H. GJURAŠIN, 2010., 33-36; A. MILOŠEVIĆ, 2015., sl. 7-8; V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 7-44.

¹⁹³ M. ZEKAN, 1987.a, 45; M. ZEKAN, 1996.a, 41.

¹⁹⁴ M. ZEKAN, 2012., 165-169; V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 21-27.

Slika 50. Tlocrt lokaliteta Groblje na Bribiru (M. ZEKAN, 1996.a)

Okolo crkve radijalno se rasprostire groblje koje doseže veću površinu od današnjeg suvremenog groblja pa su stoga istraženi samo rubni dijelovi u kojima je otkriveno 88 grobova i u novijim istraživanjima otkrivene su tri kosturnice i jedan grob bez grobne arhitekture na prostoru *Stare mrtvačnice* uz crkvu sv. Ivana Evanđelista. Grobovi su najvećim dijelom ovalni dok kulturni materijal zatupljen unutar njih ukazuje na naslijeđen nakit karakterističan za rani srednji vijek zajedno s materijalom karakterističnim za razvijeni i kasni srednji vijek kao karičice s tri koljenca, trojagodne naušnice, željezna predica i srebrni akvilejski novac Antonija I. Caetanija (1395. – 1402.) (Sl. 51).¹⁹⁵

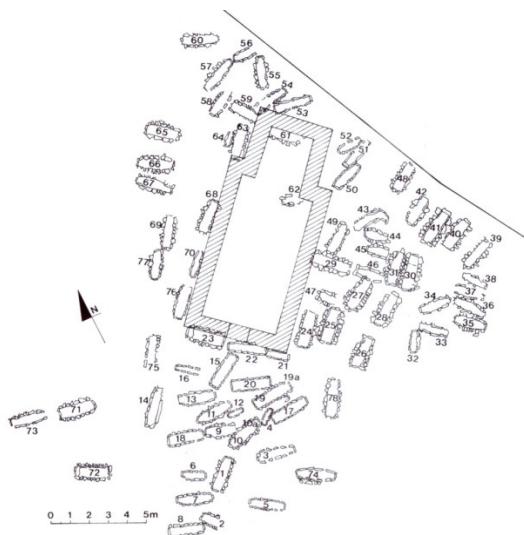

Slika 51. Nalaz srebrne naroskane karičice te srebrnog denara akvilejskog patrijarha Antonija I. Caetanija (1395. – 1402.) s lokaliteta Bribir – Groblje (V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., Sl. 14)

¹⁹⁵ M. ZEKAN, 1987.a, 47; M. ZEKAN, 1996.a, 47-48; V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 24-26.

BRIBIR - TJEME

Treće groblje koje je nastalo u 14. st. na Tjemenu uz gotičku crkvu sv. Stjepana s kvadratnom apsidom koja je ubicirana na JZ rubu položaja Groblje. Zajedno s grobljem, crkva se smjestila na zapadnom dijelu položaja Groblje što je vidljivo po pojavi dva sloja ukopa.

Slika 52. Tlocrt lokaliteta Tjeme na Bribiru (M. ZEKAN, 1996.a)

Istraženo je 79 grobova ovalnog i pačetvorinastog oblika, a grobna arhitektura javlja se na dva do tri kata što je karakteristično za razdoblje 14., 15. i 16. stoljeća (Sl. 52). Kulturni materijal unutar grobova zastupljen je u vidu ovalnih kopči s dva trna, srebrnih i brončanih jednostavnih karičica, trojagodnih naušnica i karičica s koljencima, prstenja, dugmadi s ušicom, te par ostruga (Sl. 53). Groblje na Tjemenu bilo je u upotrebi do 16. stoljeća.¹⁹⁶ Zanimljivost predstavlja odsustvo nalaza novca unutar zatvorenih grobnih cjelina na oba groblja kasnog srednjeg vijeka (Dol i Tjeme) što je inače karakteristično za taj horizont.¹⁹⁷

¹⁹⁶ D. JELOVINA, 1968., 245-246; M. ZEKAN, 1987.a, 48-49; M. ZEKAN, 1996.a, 51; M. ZEKAN, 2012., 169.

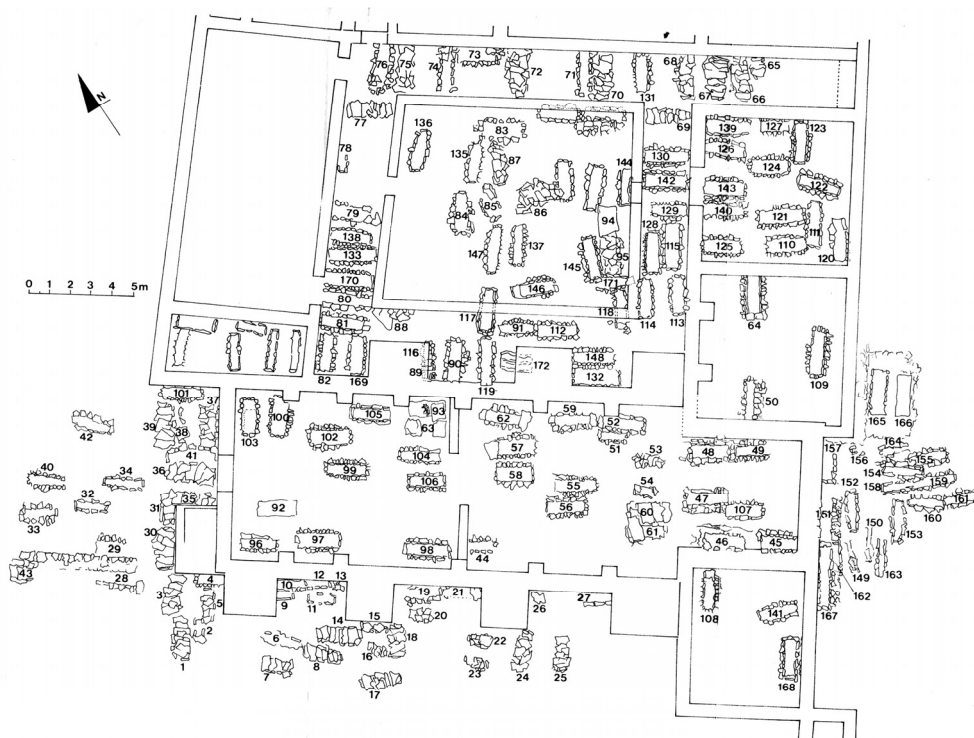
¹⁹⁷ T. BURIĆ, 2001., 229-230.

Slika 53. Nalazi naroskane karičice, trojagodne naušnice, jednostavnog prstena, prstena s proširenim gornjim dijelom, dugmeta, predice gljivastog oblika s dva trna i ostruge s groblja Tjeme na Bribiru (M. ZEKAN, 1996.a, str. 53)

BRIBIR - DOL

Početkom 14. st. nastaju druga dva groblja unutar zidina, Tjeme i Dol. Groblje na Dolu povezano je s izgradnjom gotičke crkve sv. Marije s nepravilnom pravokutnom apsidom i franjevačkog samostana početkom 14. st. gdje su istražena 172 groba (Sl. 54).

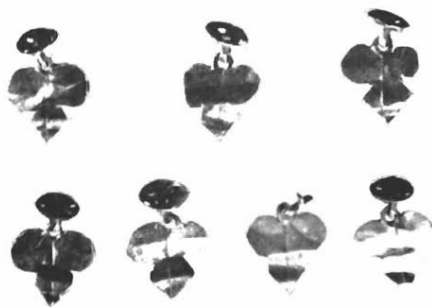
Slika 54. Tlocrt lokaliteta Dol na Bribiru (M. ZEKAN, 1996.a)

Na osnovu pronađenog novca u najgornjem sloju grobova, ukapanje na Dolu datira se do 16. st. kada Bribir pada pod Turke (1523. god.). Oko crkve javljaju se jednostavni grobovi pačetvorinastog i ovalnog oblika s poklopnicama u vidu manjih kamenih ploča, dok grobovi pronađeni unutar crkve i samostana pripadaju obiteljskim grobnicama građenima od dva do tri kata. Njihove poklopnice sastoje se od obrađenih monolitnih kamenih ploča koje su karakteristične za razdoblje 15. i 16. st. od kojih su neke i ukrašene. U sačuvanim pisanim izvorima poznato je da su se Šubići koristili crkvom sv. Marije kao mauzolejom. To potvrđuje nalaz groba pokrivenog s monolitnom i obrađenom kamenom pločom na kojoj je u reljefu prikazan heraldički motiv krila orla sa slomljenim zadnjim perom. U grobu je pokopan jedan pokojnik uz kojeg je pronađena jedna ostruga, dvije okrugle kopče bez trna i sedam privjesaka od srebrnog lima u obliku bršljanovog lista (Sl. 56). U ostalim grobovima kulturni materijal (Sl. 55) pripada nalazima prstenja (vitice, prstenje s dva žlijeba ukrašeno cik-cak linijama i ispunjeno emajlom, prstenje s ukrašenom pločicom i s okom), trojagodnim naušnicama i naroskanim naušnicama, karičicama s tri koljenca, ovalnim i kvadratnim kopčama, okruglim dugmadima s ušicom, srednjovjekovnim novcem i jednim gotičkim mačem (Sl. 57), a zabilježeno je i postojanje karboniziranog drveta i čavala, noževa, te staklenih recipijenata kao dijelova priloga iz uništenih grobova.¹⁹⁸

Slika 55. Nalazi trojagodnih naušnica, naroskane karičice, prstenja s krunom te umetcima, prstenja s proširenim gornjim dijelom koji tvori ukrašanu pločicu, dugmeta te kružne predice s trnom s groblja Dol na Bribiru (M. ZEKAN, 1996.a, str. 50)

¹⁹⁸ D. JELOVINA, 1968., 243-246; M. ZEKAN, 1987.a, 49; M. ZEKAN, 1996.a, 49-51; T. BURIĆ, 2006., 228-229; A. MILOŠEVIĆ, 2015., sl. 62-79.

Slika 56. Privjesci od srebrnog lima u obliku bršljana s lokaliteta Bribir – Dol (D. JELOVINA, 1968., Tab. III)

Slika 57. Mač s lokaliteta Bribir – Dol pronađen unutar groba (A. MILOŠEVIĆ, 2015., sl. 72)

OTRES – LUKAČUŠA

Srednjovjekovno selo Otres ubicirano je između dvije velike srednjovjekovne utvrde roda Šubića, Bribira i Ostrovice, a sam položaj lokalno stanovništvo naziva Lukačuša (Karta 1, 48). U pisanim izvorima spominje se u 15. st. kao selo županije Luke, a njegov trag gubi se provalom Turaka u 16. st.¹⁹⁹

Krajem 19. st. lokalitet je privukao pažnju istraživača, naročito fra L. Maruna, koji je s lokaliteta za Muzej hrvatskih arheoloških spomenika pribavljao vrlo značajan materijal pleterne plastike i sitnog materijala, a tijekom prvih istraživanja zabilježio je i postojanje monolitnih kamenih ploča/stećaka. Sva ta nestručna i slabo dokumentirana iskopavanja potakla su Muzej hrvatskih arheoloških spomenika da izvrši revizijsko arheološko istraživanje na lokalitetu 1977., 1983. – 1986. i 1997. godine, te se u novije vrijeme, 2009. godine pristupilo dokumentiranju i sanaciji lokaliteta.²⁰⁰ Revizijska istraživanja donijela su odgovore na mnoga pitanja prilikom obrade stratigrafije građevinskih faza lokaliteta. Na prostoru antičkog gospodarskog objekta nastalo je srednjovjekovno selo gdje se poč. 9. st. podiže predromanička crkva, a u 12. st. gradi se nova romanička crkva čije je pročelje udaljeno samo

¹⁹⁹ M. ZEKAN, 1986.a, 161.

²⁰⁰ M. ZEKAN, 1983., 33-34; M. ZEKAN, 1986., 31-32; M. ZEKAN, 1986.a, 161-163; M. ZEKAN, 2000., 261-270; M. ZEKAN, 2010., 557-558.

4 m od apside starije predromaničke crkve, dok svojom orijentacijom pokazuje blaga odstupanja od svoje prethodnice. Materijal korišten za gradnju romaničke crkve većim dijelom potječe od njezine prethodnice, što je vidljivo po ugrađenim spolijama u crkvu koje su također pronalazene kao dio grobne arhitekture. Najznačajnija spolija pronađena u grobu, pripada hrvatskom vladarskom natpisu kneza Branimira iz 9. st. Veliko groblje oko romaničke crkve velikim dijelom je uništeno prilikom prvih nestručnih iskopavanja, tako da se iz grobova izvlačio samo kulturni materijal (naušnice, prstenje, karičice), dok bi se ostalim okolnostima nalaza zameo trag. Svojom arhitekturom groblje ukazuje na dugotrajnu upotrebu od 9. do 15. st. Početkom revizijskih istraživanja, 1977. godine istražena su 33 zidana groba, a 1997. još 38 grobova. Među kulturnim materijalom ističu se jednojagodne naušnice, tzv. naroskane karičice i male srebrne trojagodne naušnice, prsten s kamenom, željezna kopča, jedan križić-relikvijar, tj. enkolpion, novac Oria Malipiera, kao i dobro očuvan par srednjovjekovnih željeznih ostruga savijenog luka sa zvjezdolikim trnom kovanih u 13. ili početkom 14. st.²⁰¹

ĐEVRSKE

Lokalitet Đevrske nalazi se 10 km jugozapadno od Kistanja pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 49). V. Ardalić, povjerenik fra L. Maruna u svome je vrtu naišao na srednjovjekovne grobove i započeo s njihovim istraživanjem 1896. godine. Rezultati istraživanja slabo su poznati, a pronađeni materijal čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Na osnovu materijala dalo se zaključiti da su na lokalitetu, uz starohrvatske primjere jednojagodnih naušnica, zastupljene su karičice s tri koljenca (Sl. 58), trojagodne naušnice (Sl. 59), te su pronađene dvije kasnosrednjovjekovne željezne ostruge s izduženim trnom i pokretnom zvjezdicom što potvrđuje postojanje kasnosrednjovjekovnog sloja grobova.²⁰²

²⁰¹ M. ZEKAN, 1983., 33-34; M. ZEKAN, 1986.a, 161-163; M. ZEKAN, 2000., 261-270.

²⁰² D. JELOVINA, 1976., 43, tab. LX, tab. LXI, T. BURIC, 2001., 230.

Slika 58. Nalaz srebrne karičice s tri koljenca s lokaliteta Đevrske (D. JELOVINA, 1986., 79)

Slika 59. Nalazi trojagodnih naušnica s lokaliteta Đevrske (D. JELOVINA, 1976., T. LXI, 1-2)

SMRDELJE

Selo Smrdelje nalazi se 12 km jugozapadno od Kistanja pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 50). Povjerenik fra L. Maruna, V. Ardalić je 1896. godine izvršio istraživanja na dva položaja u tome selu. Kako ne postoje detaljne bilješke o rezultatima tih istraživanja, na osnovu sačuvanog materijala u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, ponekih fotografija i bilješki, dalo se zaključiti da se na oba položaja radi o srednjovjekovnim grobljima. Unutar tih grobova, pronađen srednjovjekovni nakit ukazuje na postojanje više inačica luksuznih trojagodnih naušnica (Sl. 60, 61, 64), prstenja (Sl. 63), jedno okruglo dugme s ušicom (Sl. 62), odnosno ukazuje na kasnosrednjovjekovnu fazu groblja.²⁰³

²⁰³ D. JELOVINA, 1976., 56, tab. LXXXII, tab. LXXXIII, tab. LXXXIV; T. BURIĆ, 2001., 229-230.

Slika 60. Nalazi trojagodnih naušnica s lokaliteta Smrdelje (D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIII, 5-8, 10-11)

Slika 61. Nalazi trojagodnih naušnica s lokaliteta Smrdelje (D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIV, 2, 4-5)

Slika 62. Nalaz dugmeta s lokaliteta Smrdelje (D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIV, 9)

Slika 63. Nalazi prstenja s lokaliteta Smrdelje (D. JELOVINA, 1976., T. LXXXIV, 6-8)

Slika 64. Nalaz srebrne trojagodne naušnice s lokaliteta Smrdelje (D. JELOVINA, 1986., 74)

ŠIBENIK – GOSPA VAN GRADA

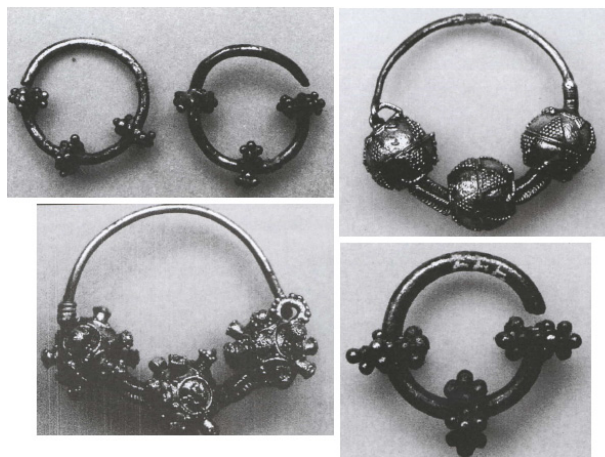
Uokolo crkve Gospe van grada u samom središtu Šibenika nalazi se srednjovjekovno groblje koje svjedoči o početku života srednjovjekovnog grada, kao i njegovom kontinuitetu. (Karta 1, 51). Na ovoj lokaciji postojala je ranija crkva sv. Kuzme i Damjana, kasnije s titularom sv. Marije.²⁰⁴

Prva zaštitna arheološka istraživanja, ujedno i prva istraživanja ustanove Muzeja grada Šibenika osnovanog 1946., vođena su 1952. godine pod vodstvom F. Dujmovića prilikom kopanja temelja za banku.²⁰⁵ Iskopavanja su vršena užurbano, stoga podaci o grobnoj arhitekturi i okolnostima nalaza kulturnog materijala nisu zabilježeni, dok je sam materijal u više navrata privlačio pažnju. Pronađena je i istražena nekolicina srednjovjekovnih grobova, a prema materijalu i trenutnom stupnju istraženosti ustanovljeno je trajanje groblja od 12. do 19. st. Samo na osnovi nekoliko fotografija vidljiva je arhitektura nekoliko zidanih grobova od obrađenog kamena s upotrebom žbuke. Pronađena je i jedna nadgrobna monolitna kamena ploča s prikazom kosira. Od materijala zastupljeni su luksuzni primjerci trojagodnih naušnica i karičica s koljencima (Sl. 65), dugmad, kopče, prsteni, dva noža i srednjovjekovni novci. Materijal nije u potpunosti objavljen, dok su buduća arheološka istraživanja velikim dijelom spriječena zbog okolnih građevina.²⁰⁶

²⁰⁴ Ž. KRNČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., 338.

²⁰⁵ S. GUNJAČA, 1978., 76-77.

²⁰⁶ Ž. KRNČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., 338-342.

Slika 65. Nalazi luksuznih primjera karičica s tri koljenca i naušnica s tri jagode s lokaliteta Šibenik – Gospa van grada (Ž. KRNČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., Sl. 5, 12, 14, 15)

DONJE POLJE – SV. LOVRE

Na padini šibenskog Donjeg polja nalazi se arheološki lokalitet sv. Lovre, koji je danas svakako važan za proučavanje nacionalne arheologije. Spada pod općinu grada Šibenika od kojeg je udaljen 9 km u pravcu istoka (Karta 1, 52).

Prva arheološka istraživanja izvršena su od strane Hrvatskog starinarskog društva od 1935. do 1938. godine pod vodstvom fra L. Maruna, K. Stošića, I. Ostojića i F. Dujmovića. Godine 1977., Z. Gunjača nastavlja s istraživanjima, a Ž. Krnčević 1995. započinje sa sustavnim arheološkim istraživanjima vršenim unutar više istraživačkih kampanja koja traju i danas, a zadnja su vršena 2005. godine. Današnje romaničko – gotičko izdanje crkvice sv. Lovre nastalo je nad starijim sakralnim zdanjima iz starokršćanskog i predromaničkog razdoblja. Oko crkve razvilo se groblje čiji broj dosad istraženih grobova prelazi 350, a vidljive su i naznake njegovog daljnjeg širenja. Grobovi većinom pripadaju ranom srednjem vijeku, iako se pojavljuju grobovi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, odnosno grobovi mlađeg sloja. Grobna arhitektura mlađih grobova sastojala se od obrađenog kamenja vezanog žbukom gdje su pokojnici pokapani u više navrata, a zanimljiv je nalaz tri groba s monolitnim kamenim nadgrobni pločama i s pravilno zidanim obložnicama u kojima su otkrivene po tri rupe sa svake strane, tj. grobovi su bili etažni. Uočeno je više takvih vrsta ploča na kojima se često nalaze urezani motivi križića, kosira i šake. Kulturni materijal zastupljen u takvim grobovima predstavlja nalaze od 13. – 15. st., tj. prstenje (dva srebrna prstena s ukrasnom

pločicom na kojoj je vidljiv urezan ukras), trojagodna naušnica, pojasne kopče, kao i kopčice za odjeću.²⁰⁷

DANILO – ŠEMATORIJ (SV. DANIJEL)

Selo Danilo udaljeno je 17 km istočno od svoga administrativnoga središta, Šibenika. Njegov položaj, na području s idealnim prirodnim uvjetima kao što su obradive površine, izvor vode, te okolna brda za ispašu stoke, ukazuje na lokalitet koji je bogat arheološkim nalazima još od razdoblja prapovijesti, antike i srednjeg vijeka pa sve do danas (Karta 1, 53).²⁰⁸ Najopsežnija arh. istraživanja vođena su od 1959. do 1963. god. pod vodstvom D. Rendića – Miočevića od strane Arheološkog instituta za povijest umjetnosti i arheologiju Filozofskog fakultetu u Zagrebu u suradnji s Arheološkim muzejom u Splitu i Gradskim muzejom u Šibeniku. Novija kampanja zaštitnih istraživanja vođena je 1981. godine također od strane D. R. Miočevića s Ivanom Pedišićem.²⁰⁹

Slika 66. Zračna fotografija lokaliteta Danilo – Šematorij (Sv. Danijel) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., str. 105)

Na prostoru Šematorija kod crkve sv. Danijela i „Starog Šematorija“ otkriveno je 370 srednjovjekovnih grobova koji se prema kulturnom materijalu datiraju u razdoblje ranog srednjeg vijeka tj. od 9. st. do kasnog srednjeg vijeka (Sl. 66).²¹⁰ Današnja crkva sv. Danijela iz 18. st. izgrađena nad starijim objektom za kojeg se pretpostavlja da pripada stilskom

²⁰⁷ Z. GUNJAČA, 1978., 75-76; Ž. KRNČEVIĆ, 1995., 52-55; Ž. KRNČEVIĆ, 1997.a, 70-72; Ž. KRNČEVIĆ, 2000., 122-125; Ž. KRNČEVIĆ, 2005.a, 211-213; Ž. KRNČEVIĆ, 2006.a, 339-340.

²⁰⁸ Ž. KRNČEVIĆ, 1993., 275-277, Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 104.

²⁰⁹ Ž. KRNČEVIĆ, 1993., 277-279.

²¹⁰ Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 105-107; T. BURIĆ, 2001., 227.

razdoblju romanike, a iz povijesnih izvora zabilježeno je njezino razaranje u vrijeme dolaska Turaka.²¹¹

Zatupljena su dva tipa grobova, pačetvorinasti i ovalni. Grobna arhitektura sastojala se od nepravilnog uslojenog kamenja u dva-tri reda s poklopnicom od nepravilne kamene ploče.²¹² Od zastupljenog kulturnog materijala, osim ranosrednjovjekovnog nakita, javljaju se razne inačice luksuznih trojagodnih naušnica i karičica s koljencima (Sl. 67), prstenja u više inačica, kopčice za odjeću s dugmastim privjeskom i dugmad (Sl. 68) i jedan primjerak mletačkog soldina dužda Andrea Dandola (1343. – 1345.) pronađenog ispod lubanje pokojnice (Sl. 69).²¹³

Slika 67. Nalazi karičice s koljencima i trojagodne naušnice s lokaliteta Danilo – Šematorij (Sv. Danijel) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., str. 114-115.)

Slika 68. Nalazi kopčica za odjeću s dugmastim privjeskom i dugmadi s lokaliteta Danilo - Šematorij (Sv. Danijel) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., str. 117.)

Slika 69. Avers i revers mletačkog soldina dužda Andrea Dandola s lokaliteta Danilo - Šematorij (Sv. Danijel) (1343.-1345.) (Ž. KRNČEVIĆ, 1993., T. I, 9)

²¹¹ Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 117-118.

²¹² Ž. KRNČEVIĆ, 1993., 280.

²¹³ Ž. KRNČEVIĆ, 1993., 284-285, Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 114-117.

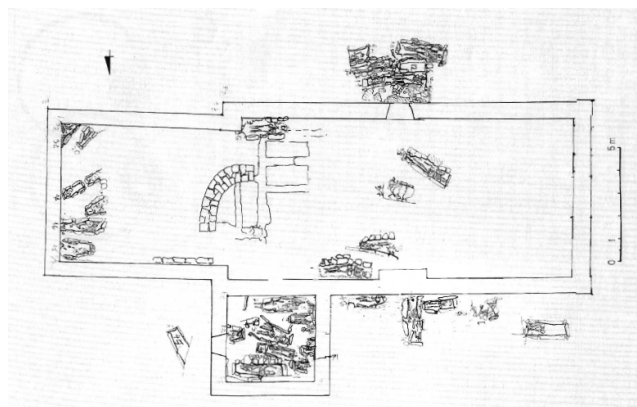
UNEŠIĆ - SV. JURAJ

Crkva sv. Jurja, koja se nalazi na groblju, spada pod općinu Unešić i postoji na istoimenom mjestu (Karta 1, 54). Prva zaštitna arheološka istraživanja izvršena su pod vodstvom Joška Zaninovića, te su financirana od strane općine Unešić. Današnja crkvice sv. Jurja se u povijesnim izvorima iz 15. st. naziva i crkva sv. Petra. Sačuvana je u svom gotičko – baroknom stilu s kvadratnom apsidom, a prilikom istraživanja u novije vrijeme, tj. 2006. utvrđena joj je kasnoantička i romanička apsida. Oko crkve zabilježena su postojanja nadgrobničkih kamenih ploča karakterističnih za razdoblje od 13. do 16. st. Unutar crkve istražena su 4 groba, od kojih jedan pripada razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, dok su ostali novovjekovni.²¹⁴

GRADAC - CRKVA POROĐENJA MARIJINA

Naselje Gradac s crkvom Porođenja Marijina pripada općini Ružić, a nalazi se 13 km jugoistočno od Drniša (Karta 1, 55). Na prostoru crkve pronađeni su ostaci starijih crkvenih zdanja koji vuku kontinuitet od predromanike, kada je crkva imala titular sv. Petra pa sve do 18. st. kada biva preuređena. Ulomci predromaničke kamene plastike privukli su pažnju istraživača, a prva istraživanja poduzeo je fra L. Marun početkom 20. st. pri čemu je zabilježeno samo postojanje nekoliko monolitnih nadgrobničkih ploča tj. stećaka. Dugi niz godina nije se sustavno istraživalo, a izgradnjom novih betonskih grobnica uništeno je veće groblje s monolitnim nadgrobničkim kamenim pločama (stećcima) i tako se onemogućio pristup sustavnom istraživanju. Tek 1961. godine izvršena su prva sustavna arheološka istraživanja od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom D. Jelovine uz suradnike, a novija zaštitna istraživanja vodio je M. Zekan 1996. i 1997. godine (Sl. 70).

²¹⁴ J. ZANINOVIC, 2007., 379-380.

Slika 70. Tlocrt lokaliteta Gradac – Crkva porođenja Marijina (M. ZEKAN, 2000.a, str. 279)

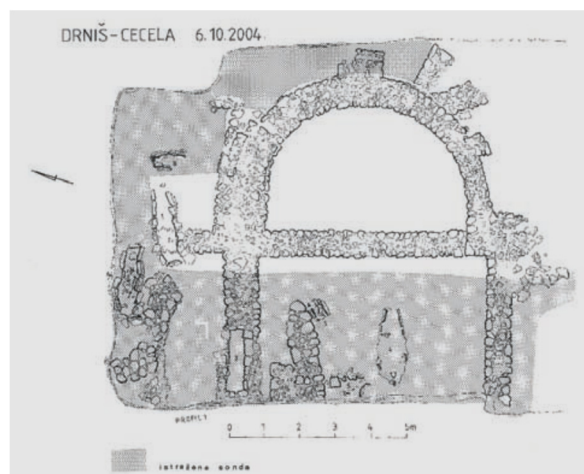
Kulturni materijal kasnog srednjeg vijeka pronađen je za vrijeme kopanja rake za nove grobnice gdje se u istraživanjima 1997. godine naišlo se na monolitne kamene ploče ispod kojih je pronađeno 6 ukopa unutar dva sloja. Luksuzni kulturni materijal pronađen je unutar dva groba drugog sloja, gdje je u oba groba pronađeno više od dvadeset srebrnih aplika s pozlatom koje pripadaju dijademama ili gotičkim kapama, a u jednom i par trojagodnih naušnica i prsten. Također, unutar jedne sonde otkriven je devastirani ukop unutar kojega je pronađen srebrni prsten s okruglom pločicom na kojoj je urezan motiv ljiljana.²¹⁵

SIVERIĆ – CECELA

Naselje Siverić s lokalitetom Cecela spada pod općinu Drniš, od čijeg centra je udaljeno 2 km u pravcu sjeveroistoka (Karta 1, 56). Provedena su revizijska arheološka istraživanja na već ranije otkrivenoj crkvenoj građevini od strane L. Maruna.²¹⁶ Istraživanja su izvršena od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom Tomislava Šeparovića i Maje Petrincec unutar pet istraživačkih kampanja od 2002. do 2008. godine (Sl. 71).

²¹⁵ M. ZEKAN, 2000.a, 273-283.

²¹⁶ L. MARUN, 1998., 33, 208, 212, 223, 224, 255, 272.

Slika 71. Tlocrt lokaliteta Siverić – Cecela (T. ŠEPAROVIĆ, 2005., 206)

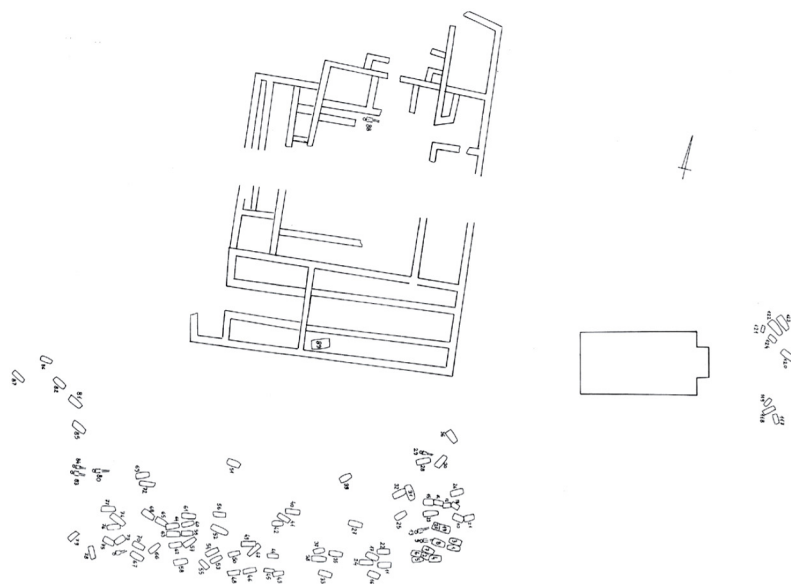
Na ostacima starije starokršćanske crkve iz 5./6. st. pronađeni su ostaci manje jednobrodne crkvice s apsidom romaničkih odlika, a oko nje istraženo je 27 grobova koji pripadaju razdoblju kasnog srednjeg vijeka tj. 14. i 15. st. Grobna arhitektura uočena prilikom istraživanja dijeli se na zidane grobnice, kao i grobove od okomito postavljenih kamenih ploča. Radi se o obiteljskim grobnicama jer je unutar svakog groba pronađeno je tri do četiri pokojnika. Od kulturnog materijala zastupljeno je prstenje, karičice, naušnice, jedna pojasna kopča i ulomak tekstila načinjenog od niti s pozlaćenom ovojnicom.²¹⁷

BISKUPIJA - CRKVINA

Položaj Crkvina nalazi se u selu Biskupija pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 57). Uz crkvu sv. Marije smjestilo se groblje, a lokalitet je uvelike važan za proučavanje nacionalne arheologije zbog razvitka vladarskih dvora i mauzoleja uz crkvu. Na osnovu arhitekture i kamenog namještaja ustanovljena je predromanička i romanička faza crkve, a čak se bilježi i njezina funkcija u 15. st.²¹⁸ Dio istraženih grobova pripada ranom srednjem vijeku, dok većina pripada razvijenom i kasnom srednjem vijeku što upućuje da se radi o groblju s dužim kontinuitetom pokapanja (Sl. 72).

²¹⁷ T. ŠEPAROVIĆ, 2005., 206-207; M. PETRINEC, 2007., 379-380; M. PETRINEC, 2009., 514-515.

²¹⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2002., 7.

Slika 72. Tlocrt lokaliteta Biskupija – Crkvina s revizijskih istraživanja 1950. – 1951. i 1957. god. (M. PETRINEC., 2009.a, str. 167)

Prva arheološka istraživanja vođena su od strane fra L. Maruna od 1886. do 1950. unutar 20 kampanja. Zbog oskudnih informacija dobivenih prilikom prvih istraživanja, S. Gunjača provodi revizijska arh. istraživanja 1950., 1951., 1957. godine. Prilikom njegovih istraživanja na lokalitetu su pronađena 124 groba čiju kompletnu publikaciju i katalošku obradu donosi M. Petrinec.²¹⁹

Prema izvještaju S. Gunjače²²⁰ zabilježeno je da su grobovi najvećim dijelom orijentirani u pravcu istok-zapad s otklonima, dok se grobna arhitektura sastojala od obložnica od okomito postavljenih kamenih ploča i poklopnica od nepravilnih kamenih ploča, a zabilježeno je par grobova koji su se nalazili ispod monolitne kamene ploče-stećka. Manji dio grobova nije imao grobnu arhitekturu, a u jednom slučaju zabilježena je upotreba drvenoga lijesa. Registrirani su pojedinačni ukopi, ukopi s više pokojnika, kao i nekoliko kosturnica.²²¹

Kulturni materijal pronađen unutar grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka može se najvećim dijelom smjestiti u razdoblje 13. i 14. st. Navedenom stoljeću pripadaju trojagodne naušnice (Sl. 74), trojagodne naušnice sa srednjom krušolikom jagodom (Sl. 75, 76), karičice s koljencima (Sl. 73), jednostavno prstenje s vodoravnim žljebovima, prstenje trokutastog ili D-presjeka, bogato ukrašeni primjerci prstenja s umecima od stakla i staklene

²¹⁹ D. JELOVINA, 1976., 21; M. PETRINEC, 2009.a, 163-164.

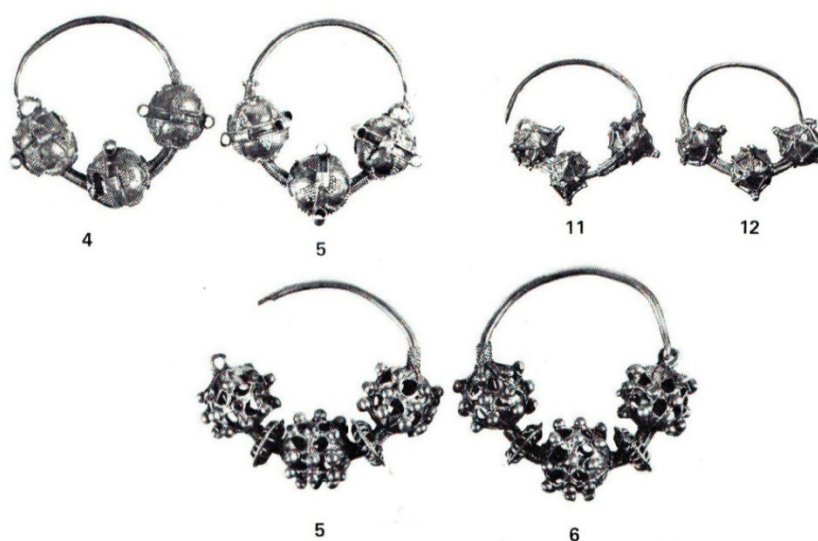
²²⁰ S. GUNJAČA, 1953., 9, 32-35.

²²¹ M. PETRINEC, 2009.a, 181.

paste, prsten s dvostrukom krunom (Sl. 77, 78), srebrno pozlaćene aplike s gotičke kape (Sl. 79), kuglasta dugmad s ušicom, kopčica s obuće pokojnika, brončane alke od pojasa, željezne ovalne, četvrtaste i D-presjeka predice, kao i ulomci tekstila. S druge strane, izvan grobnog konteksta pronađena je cjelovita ostruga s povijenim ostružnim lukom i piramidalnim ili stožastim završetkom, pozlaćeni čavao, te keramički pršljeni (Sl. 80, 81). Od numizmatičkih nalaza zastupljeni su venecijanski i akvilejski novci, splitski bagatini, ugarski novac.²²²

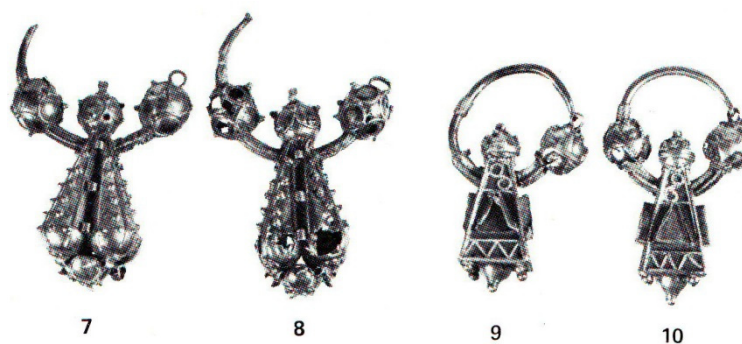

Slika 73. Nalaz srebrne naroskane karičice s lokaliteta Biskupija – Crkvina (D. JELOVINA, 1986., 78)

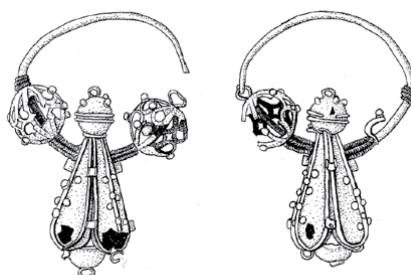

Slika 74. Nalazi trojagodnih naušnica s lokaliteta Biskupija – Crkvina (D. JELOVINA, 1976., T. XX, 4-5, 11-12; T. XXI, 5-6)

²²² M. PETRINEC, 2009.a, 182-184.

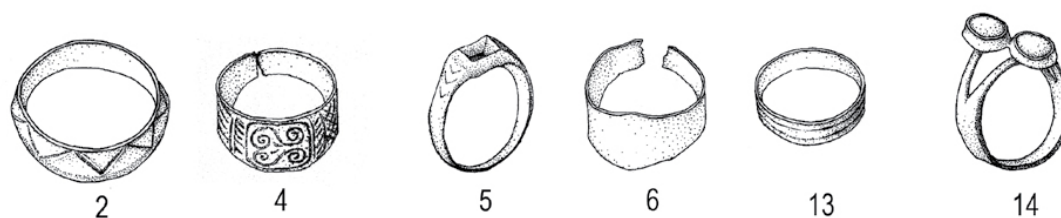
Slika 75. Nalazi trojagodnih naušnica sa srednjom kruškolikom jagodom s lokaliteta Biskupija – Crkvina (D. JELOVINA, 1976., T. XXI, 7-10)

Slika 76. Nalaz trojagodne naušnice sa srednjom kruškolikom jagodom iz groba 102 s lokaliteta Biskupija – Crkvina (M. PETRINEC, 2009.a, T. 5, Grob 102)

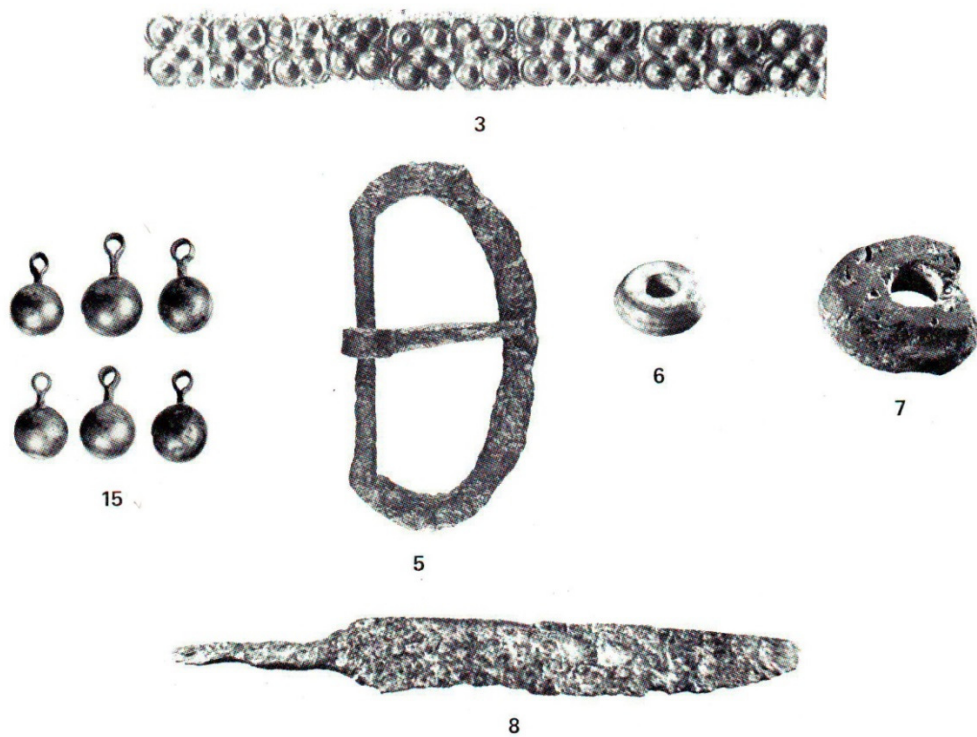
Slika 77. Nalazi prstenja s krunom s lokaliteta Biskupija – Crkvina (D. JELOVINA, 1976., T. XXIV, 9-10, 12-13)

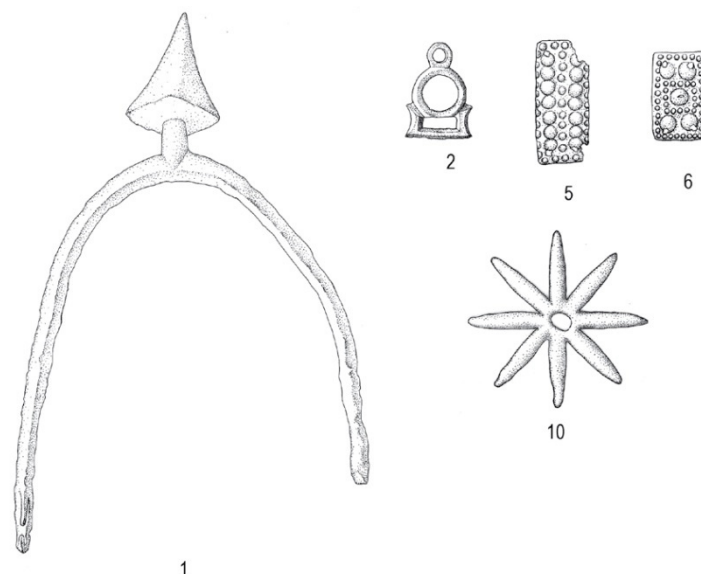
Slika 78. Prstenje pronađeno van grobne cjeline s lokaliteta Biskupija - Crkvina (M. PETRINEC, 2009.a, T. 8, 2, 4-6, 13-14)

Slika 79. Nalaz srebrno pozlaćenih aplika s lokaliteta Biskupija - Crkvina (D. JELOVINA, 1986., 68)

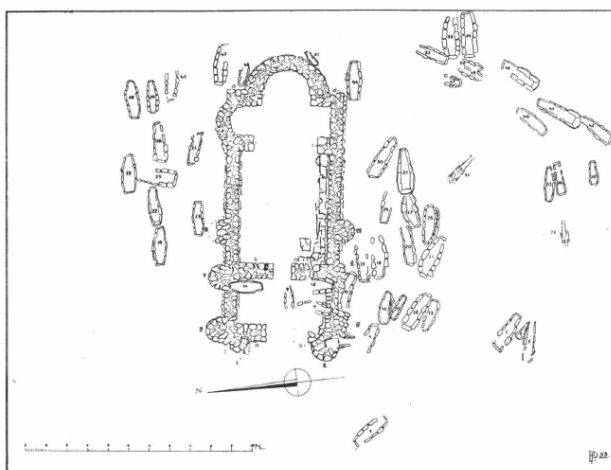
Slika 80. Nalazi aplika, dugmadi, predice „D“ oblika, keramičkih pršljenova te željeznog noža s lokaliteta Biskupija – Crkvina (D. JELOVINA, 1976., T. XXIV, 15; T. XXV, 3, 5-8)

Slika 81. Nalazi ostruge s trnom, kopčice za obuću, aplika i ostružnog kotačića pronađenih van grobne cjeline s lokaliteta Biskupija - Crkvina (M. PETRINEC, 2009.a, T. 9, 1-2, 5-6, 10)

BISKUPIJA – LOPUŠKA GLAVICA

Lokalitet Lopuška glavica nalazi se u Biskupiji kod Knina pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 58). Prva pokusna istraživanja izvršena su od strane Hrvatskog starinarskog društva, kako bi se ukazalo na postojanje predromaničke crkve. Zbog potrebe za točnijim informacijama, S. Gunjača u sklopu Muzeja hrvatskih starina, 1951. godine vrši revizijska arh. istraživanja.²²³ Oko jednobrodne predromaničke crkve s apsidom okrenutom prema istoku, pronađeno je groblje s 54 groba koje Gunjača obilježava kao starohrvatske (Sl. 82).

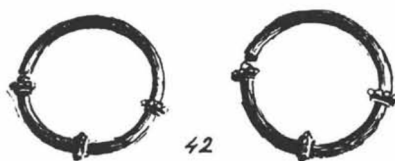

Slika 82. Tlocrt lokaliteta Biskupija – Lopuška glavica (S. GUNJAČA, 1954.)

²²³ S. GUNJAČA, 1954., 7-10.

Grobovi su smješteni oko crkve, orijentacija je različita, odnosno usmjereni su prema istoku, jugoistoku, sjeveroistoku i sjeveru. Arhitektura grobova se sastojala od vertikalnih kamenih ploča, zidanih obložnica od jednog do dva reda, kao i od kombinacije te dvije tehnike gradnje, a pronađeni su ukopi u običnoj grobnoj raci. Poklopnice su se sastojale od više neobrađenih kamenih ploča. Zastupljena su tri tipa groba, ovalni, pravokutni i trapezoidni. Ruke pokojnika u najvećem broju postavljene su ispružene uz tijelo, dok su u dva groba prekržene na prsima, četiri na zdjelici, a u jednom ženskom grobu položene ispod zdjelice s dlanovima okrenutim prema gore. Nisu pronađeni ostaci drvenog lijesa.²²⁴

Problem predstavlja datacija groblja S. Gunjače, iako groblje naziva starohrvatskim, svakako navodi da traje i u 13. st. zbog pronalaska grobova nad ruševinama crkve.²²⁵ T. Burić smatra ovo groblje posebno zanimljivim jer ga svrstava u rijetka groblja bez dužeg kontinuiteta, tj. označava ga kao jednoslojno groblje razvijenog srednjeg vijeka (12. – 13. st.). Svoju teoriju donosi na osnovu datih crteža kulturnog materijala.²²⁶ S obzirom na to da arhitektura i pogrebni običaji ne predstavljaju pogodan oslonac za dataciju groblja, pronađeni kulturni materijal ukazuje na stilsko razdoblje romanike, tj. pojavljuju se jednostavne karičice otvorenih krajeva, jednostavno prstenje, vitice, karičice s tri koljenca (Sl. 83), tzv. naroskane karičice (Sl. 84), samo jedan primjer S-karičice i rijetke jednostavne karičice od željeza. Kulturni materijal je najčešće od srebra, a u grobovima se ne javlja novac.²²⁷ M. Petrinec prihvaća Burićevu dataciju, međutim smatra kako donju granicu treba spustiti u II. pol. 11. st. zbog nalaza prstena s natpisom „PAX“. S obzirom na lokaciju groblja i njegov vremenski raspon, također smatra kako ovo groblje nastaje nakon što se napušta ono na Bukorovića podvornici, a njegovu funkciju kasnije preuzima groblje na Crkvini.²²⁸

Slika 83. Nalaz karičica s tri koljenca s lokaliteta Biskupija – Lopuška glavica (S. GUNJAČA, 1954., 42)

²²⁴ S. GUNJAČA, 1954., 23-25.

²²⁵ S. GUNJAČA, 1954., 28.

²²⁶ S. GUNJAČA, 1954., br. nalaza 7-54.

²²⁷ T. BURIĆ, 2001., 208-209.

²²⁸ M. PETRINEC, 2005., 207.

Slika 84. Nalaz naroskanih karičica s lokaliteta Biskupija – Lopuška glavica (S. GUNJAČA, 1954., 52)

PLAVNO - MEDINE

Naselje Plavno nalazi se 15 km sjeverno od Knina pod čijom općinom i pripada (Karta 1, 59). Prva istraživanja vodio je fra L. Marun poč. 20. st., pronašao je desetak grobova o kojima su zabilježene oskudne informacije. D. Jelovina donosi fotografije pronađenog kulturnog materijala što ukazuje da se unutar tih grobova javlja nakit šireg srednjovjekovnog raspona. U ovome slučaju treba ukazati na postojanje više inačica karičica s tri koljenca (Sl. 85), trojagodnih naušnica (Sl. 86) koje navodi i S. Gunjača, među kojima svakako treba veću pažnju posvetiti fragmentu rijetkog tipa nakita, trojagodne naušnice sa srednjom kruškolikom jagodom (Sl. 87).²²⁹ Ovaj lokalitet nije sustavno objavljen, a na osnovu tipologije nalaza, T. Burić navodi postojanje višeslojnog groblja s fazom razvijenog srednjeg vijeka što govori o groblju sa širim kontinuitetom.²³⁰

Slika 85. Nalazi karičica s tri koljenca i naroskanih karičica s lokaliteta Plavno – Medine (D. JELOVINA, 1976., T. LXIX, 15-17)

²²⁹ D. JELOVINA, 1976., 49, tab. LXIX, tab. LXX, tab. LXXI, tab. LXXII; S. GUNJAČA, 1960.a, 13, tab. VI., 8.

²³⁰ T. BURIĆ, 2001., 209, 228.

Slika 86. Nalazi trojagodnih naušnica s lokaliteta Plavno – Međine (D. JELOVINA, 1976., T. LXXI, 2, 8-9)

Slika 87. Nalaz fragmentirane trojagodne naušnice sa srednjom kruškolikom jagodom s lokaliteta Plavno – Međine (S. GUNJAČA, 1960.a, tab. VI., 8)

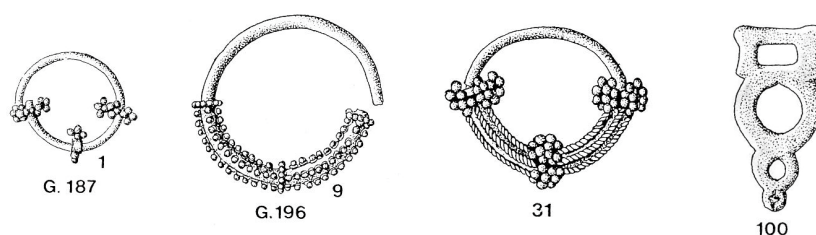
KNIN - SPAS

Zapadno od Knina nalazi se brdo Spas s poznatom srednjovjekovnom tvrđavom, koje se širi u pravcu sjeverozapad-jugoistok (Karta 1, 60). Knin je u ranom srednjem vijeku bio jedno od središta ranosrednjovjekovne hrvatske države gdje su kasnije stolovali hrvatski velikaši, Šubići i Nelipići, da bi ga početkom 16. st zauzeli Turci. Na dug kontinuitet ukazuju arheološki nalazi iz prapovijesti, antike i srednjeg vijeka (groblje „Greblje“ iz seobe naroda). Bitan je i podatak o istraživanju fra L. Maruna, gdje se navodi da je 1888. dijelom istražio jednobrodnu crkvu s kvadratnom apsidom kasnijeg porijekla, te je okolo nje pronašao nekoliko grobova s nakitom koji se čuva u Muzeju hrv. arh. spomenika. Godine 1971., D. Jelovina pristupio je pokusnim istraživanjima na sjevernom platou brda Spas gdje se prilikom kopanja rovova za vojne vježbe i pošumljavanje naišlo na predromanički kameni natpis i dvije srebrne trojagodne naušnice. Sustavna istraživanja toga lokaliteta su se odvila u pet kampanja od 1977. do 1982. godine pod vodstvom D. Jelovine.²³¹

Pronađeno groblje s ukupno 228 otkrivenih grobova nalazilo se na sjevernom platou brda Spas. Najveći broj grobova orijentiran je u pravu istok-zapad s većim ili manjim otklonom. Arhitekturu grobova činile su obložnice od uslojenog neobrađenog i poluobrađenog kamenja, kao i poklopnice od nepravilnih kamenih ploča, a grobovi se javljaju u tri oblika: ovalni, pačetvorinasti i trapezoidni, od kojih najviše prevladavaju ovalni. Unutar većine grobova pokapan je po jedan pokojnik, iako se nailazi i na obiteljske grobnice s više

²³¹ D. JELOVINA, 1991., 121-124.

pokojnika. Položaj ruku je različit, tj. polagale su se uz tijelo, dok manji broj na zdjelicu i prsa pokojnika. Od kulturnog materijala u grobovima je zastupljen materijal tzv. starohrvatske faze, kao i onaj romaničkih odlika, odnosno luksuzniji primjerci nakita: karičice s tri koljenca, njihova inačica tzv. naroskane karičice, pređice, dekorativno prstenje i primjerak kopčice za obuću pronađen nažalost izvan grobne cjeline (Sl. 88). Iako D. Jelovina datira ovo groblje od 9. do kraja 11. st., T. Burić na osnovu analize groblja na Lopuškoj glavici, upozorava na romanički materijal i pomicanje gornje granice groblja u razvijeni srednji vijek (12.-13. st.)²³²

Slika 88. Nalazi karičice s koljencima, naroskanih karičica te kopčice za obuću s lokaliteta Knin – Spas (D. JELOVINA, 1991., Tab. XX, G. 187, G. 196; Tab. XXV, 31; Tab XXXII, 100)

²³² D. JELOVINA, 1991., 123-222; T. BURIĆ, 2001., 209-210.

5. OPĆE KARAKTERISTIKE GROBLJA

U ovom radu je obrađeno ukupno 60 groblja unutar kojih se javljaju arheološki djelomično i popuno istražena i objavljena groblja koja su nekoć bila u upotrebi tijekom povijesnog razdoblja razvijenog (12. – 13. st.) i kasnog srednjeg vijeka (14. – 15. st.) što vremenski korespondira s umjetničkim razdobljem romanike i gotike, a razvila su se na području sjeverne Dalmacije, tj. u okviru Zadarske i Šibensko-kninske županije. Sva obrađena groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka nalaze se na obali i u unutrašnjosti sjeverne Dalmacije, dok se na otocima zasad nisu provodila arheološka istraživanja. Jedinu iznimku predstavlja otok Pag s lokalitetom Pag – Stari grad.

5.1. Devastacija groblja

Prilikom istraživanja često se nailazi na devastirane grobove, a uzroci devastacije pripisuju se djelovanju prirodnih sila, korijenju drveća, devastaciji od strane manjih životinja kao i djelovanju ljudske ruke. Mnogi grobovi kasnog srednjeg vijeka presložili su i devastirali grobove razvijenog srednjeg vijeka, ali ni kasnosrednjovjekovni grobovi nisu bolje prošli zbog nadolazećih novovjekovnih ukopa. Također gradnjom novih sakralnih zdanja na groblju tj. najčešće obnovom starih crkvi devastacija je učinjena. Svakako treba upozoriti i da skučenost i deformacija grobne arhitekture ovisi o pritisku bočnog tlaka na grobove. Usprkos tim arheološkim nedaćama uspješno su doneseni zaključci na osnovu analize grobova.²³³

5.2. Opće značajke

S obzirom na povijesne okolnosti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, taj period na prostoru Dalmacije ukazuje na izrazito kršćanski način pokapanja koji se u tom razdoblju već duboko ukorijenio unutar tada već starijeg hrvatskog etnosa. Na dalmatinskom priobalju, kao i u njegovom dubljem zaleđu, stanovništvo se ukapalo oko sakralnih objekata, tj. crkvi što je težnja još od kasnoantičkog razdoblja u vrijeme ranih početaka starokršćanstva na hrvatskom prostoru. Zbog namjere da ukop bude što bliže crkvi, vidno se izgubila nekadašnja pravilna orijentacija vidljiva kod ranijih groblja „na redove“ s poganskim značajkama pokapanja, ali je primjetno da još uvijek postoji težnja pravilnije orijentacije u smjeru I-Z koja se primjećuje

²³³ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 64-65; T. BURIĆ, 2001., 214.

tek na rubnim dijelovima većih groblja zbog procesa njihovog prostornog širenja. Kao rezultat navedenog dolazi do orijentacije pokopa prema svim stranama svijeta. Također, na orijentaciju može utjecati struktura i konfiguracija tla kao i zidovi nekadašnjih još starijih objekata na istome položaju. Prilikom istraživanja, okomita stratigrafija groblja daje uvid u veću ili manju slojevitost groblja, a na prvo korištenje vodoravne stratigrafije groblja ukazuje N. Jakšić.²³⁴ Vodoravna stratigrafija donosi nove informacije o poziciji grobova kroz faze ukopa, odnosno ukazuje na njihovo grupiranje, širenje i gustoću oko crkve, na raspored kretanja grobnih nalaza kao pomoć pri preciznijoj dataciji, te koristi za bolje uočavanje socijalne diferencijacije među pokojnicima.²³⁵

Primanjem kulturnih običaja doseljenoga etnosa od onoga starosjedilačkoga, arheološka slika najčešće ukazuje na očuvanje kulturnog mjesta pokopa kroz asimilaciju stanovništva, što je zabilježeno na lokalitetima Danilo – Šematorij, Bribir – Vratnice, Bijači – sv. Marta, kao i na tumulima Đevrske – Ležajića glavica, Kašić i Ljubač.²³⁶ U ranom srednjem vijeku to je vidljivo asimilacijom Hrvata i autohtonog romaniziranog stanovništva, a u kasnom srednjem vijeku asimilacijom novodoseljenog stanovništva Vlaha i tada već ustaljenog hrvatskog življa. Za vrijeme razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, odnosno u razdoblju razvitka i formiranja društva, pa tako i župske organizacije, zajedno s vjerskim reformama, uvelike je došlo do izgradnje sve većega broja romaničkih crkvice koje su funkcionirale i kao grobljanske crkve sve do novoga vijeka, kada dolaskom Turaka pokapanja na grobljima najčešće zamiru.

Na osnovu današnjeg stupnja istraženosti i objava dosadašnjih rezultata istraživanja, može se ustvrditi kako najveća istraжена groblja u Dalmaciji s fazom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pripadaju lokalitetima: Cetina (Vrh Rika) – sv. Spas (1162 groba), Biskupija – Crkvina (oko 1000 grobova), Begovača – Biljane Donje (603 groba), Galovac – Crkvina (521 grob), te Putalj – sv. Juraj (oko 400 grobova).²³⁷ Svakako na prostoru Zadarske županije još treba spomenuti i groblja na lokalitetima: Nin – sv. Križ (238 grobova), Starigrad – Paklenica (dosad pronađenih 215 grobova), Lepuri – sv. Martin (oko 220 grobova), Nin – sv. Asel (dosad pronađenih 138 grobova), kao i Pakoštane – Crkvina s velikim grobljem koje danas broji i preko 160 grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Na prostoru Šibensko-kninske županije treba spomenuti lokalitete: Ivinj – sv. Martin (497 grobova), Danilo – Šematorij (oko

²³⁴ N. JAKŠIĆ, 1989., 407-433.

²³⁵ D. JELOVINA, 1976., 69; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 63; T. BURIĆ, 2001., 234-235; Ž. DEMO, 2007., 35.

²³⁶ D. JELOVINA, 1976., 76-77.

²³⁷ T. BURIĆ, 2001., 197.

370 grobova), Donje Polje – sv. Lovre (oko 350 grobova), Knin – Spas (228 grobova), te Bribir s grobljem na Dolu (172 groba), Groblju (88 grobova) i Tjemenu (79 grobova). Sva ova groblja ukazuju na dugotrajan period pokapanja na istome položaju s najširim rasponom od kasne antike, pa do novoga vijeka što je dosad zabilježeno u Ivinju – sv. Martin, Ninu – sv. Asel i na Galovacu – Crkvini. Treba upozoriti da velik broj lokaliteta još čeka svoju konačnu objavu kao i daljnja istraživanja.

5.3. Kronologija groblja

Prvu kronološku podjelu donosi LJ. Karaman, gdje dijeli „starohrvatska“ groblja i grobove unutar tri faze:

1. Grobovi s kosturom iz neznabožačkog perioda (8. st.),
2. Groblja i grobovi prvih kršćanskih stoljeća Hrvata (9. i 10. st.) i
3. Starohrvatski grobovi iza godine 1000.

Svakako je upozorio na mogućnost produljenja 3. faze na osnovu ženskog lika s konzole zvonika splitske katedrale iz 14. st. s prikazom trojagodnih naušnica (Sl. 117).²³⁸ Nadalje, 1976. u jednoj od većih publikacija srednjovjekovnih groblja, D. Jelovina donosi podjelu unutar tri skupine:

1. Kosturna groblja bez crkava (kraj 7. – kraja 8. ili do prvih desetljeća 9. st.),
2. Groblja s kršćanskim načinom pokapanja uz crkve (9. – 11. st.) i
3. Kasnosrednjovjekovna groblja (12. – 15. st.).²³⁹

Treba navesti i slabo prihvaćenu podjelu N. Jakšića na osnovu groblja u Biljanima Donjim na Begovači.²⁴⁰ On svoju kronologiju temelji po stilski izrađenim nakitnim predmetima pronađenim u grobovima. Dijeli ih na:

1. predromaničku fazu (9. – 11. st.) koja obuhvaća groblja za koja se općenito smatralo da pripadaju tzv. poganskom horizontu 8. i 9. stoljeća;
2. romaničku fazu (12. – 13. st.) koja obuhvaća groblja smještena u kasno 9., 10. i do sredine 11. st.;
3. gotičku fazu (14. – 15. st.) koja obuhvaća kasnosrednjovjekovna groblja koja su do tada raznoliko datirana (12. – 14. st., 12. – 15. st., 13. – 15. st.).²⁴¹

²³⁸ LJ. KARAMAN, 1940., 20-37.

²³⁹ D. JELOVINA, 1976., 81-82.

²⁴⁰ N. JAKŠIĆ, 1989., 407-439.

²⁴¹ M. PETRINEC, 2009.b, 9.

Na taj način, Jakšić otvara novi pogled drukčije periodizacije na osnovu umjetničkih stilova što na kraju dovodi do prihvatljive podjele T. Burića koji srednjovjekovna groblja dijeli na 3 faze:

1. faza – rani srednji vijek, vrijeme vladavine dinastije Trpimirovića (9. – 11. st.) što se ujedno naziva i „starohrvatska“ ili „dalmatinsko – hrvatska“ grupa, a korespondira sa stilskim razdobljem predromanike,

2. faza – razvijeni srednji vijek, vrijeme vladavine dinastije Arpadovića (12. – 13. st.) što korespondira sa stilskim razdobljem romanike i

3. faza – kasni srednji vijek, vrijeme vladavine Anžuvina, Jagelovića u Hrvatskoj i Venecije u Dalmaciji (14. – 15. st.) što korespondira sa stilskim razdobljem gotike.²⁴²

U ovome radu koristit će se posljednja, najpreciznija do sada uspostavljena kronološka podjela T. Burića.

5.4. Tipologija grobova

LJ. Karaman²⁴³ i S. Gunjača²⁴⁴ su prvi pokušali kronološki podijeliti grobne konstrukcije na osnovu tipologije grobova, dok D. Jelovina prvi postavlja tezu u kojoj navodi kako se na osnovu tipologije grobova ne može odrediti starost grobova, tj. njihova kronološka podjela. Ta teza je još uvijek neosporiva što se može vidjeti prilikom uspoređivanja analiza grobne arhitekture grobalja u Dalmaciji.²⁴⁵ Jelovina ujedno donosi i prvu tipologiju grobova (Sl. 89) podijeljenu na osam tipova koji postoje i danas: 1. grobovi u običnoj zemljanoj raci (1), 2. grobovi u običnoj zemljanoj raci ograđenoj s rijetkim nepravilnim kamenjem bez poklopnice (2), 3. grobovi od okomito postavljenih nepravilnih kamenih ploča ili uslojenog kamenja, ovalnog oblika (3 a i 3 b), 4. grobovi od okomito postavljenih nepravilnih kamenih ploča ili uslojenog kamenja, pačetvorinastog oblika (4 a i 4 b), 5. grobovi od okomito postavljenih nepravilnih kamenih ploča ili uslojenog kamenja, trapezoidnog oblika (5 a i 5 b), 6. zidani etažni grobovi (Sl. 90), 7. kameni sarkofazi i 8. presvođeni tzv. zidani grobovi.²⁴⁶

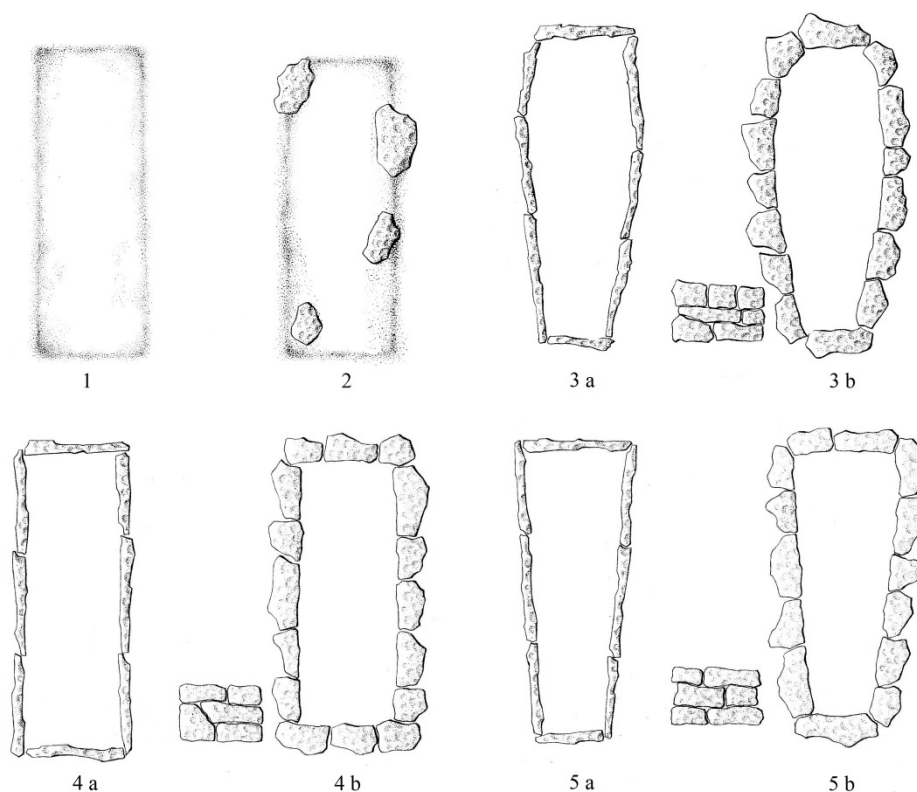
²⁴² T. BURIĆ, 2001., 242-243.

²⁴³ LJ. KARAMAN, 1940., 24-26.

²⁴⁴ S. GUNJAČA, 1952., 65-66.

²⁴⁵ D. JELOVINA, 1976., 71; J. BELOŠEVIĆ, 1999., 138-139; T. BURIĆ, 2001., 202, 214.

²⁴⁶ D. JELOVINA, 1976, 70.; D. JELOVINA, 1991., 203.

Slika 89. Tipologija grobova (1, 2, 3a, 3b, 4a, 4b, 5a, 5b) (D. JELOVINA, 1976., T. II, 1-4; T. III, 1-4)

Slika 90. Zidani etažni grob (6) br. 8 s lokaliteta Pakoštane - Crkvina (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., Sl. 7)

5.5. Grobna arhitektura

Tijekom obrade podataka groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Dalmaciji, faza razvijenog srednjeg vijeka se rijetko odvajala od faze kasnog srednjeg vijeka. Na osnovi budućih potpunijih analiza arheoloških istraživanja treba obratiti pažnju na grobnu arhitekturu prilikom obrade jedinich databilnih faktora, grobnih nalaza. U starijoj literaturi faza

razvijenog i kasnog srednjeg vijeka nije se razdvajala od faze novog vijeka, a ponekad se faza razvijenog svrstavala u istu fazu s ranim novim vijekom.²⁴⁷ Trebalo bi napraviti reviziju obrade takvih lokaliteta na osnovu današnjeg boljeg uvida u dataciju materijala kao i donijeti na svijetlo nove analize recentnijih arheoloških istraživanja.

Svako groblje s kontinuitetom iz ranog srednjeg do novog vijeka povlači tradiciju gradnje grobova iz prethodnog perioda, pa se prema tome može govoriti o individualnom razvitku grobne arhitekture na svakome groblju zasebno. Prvo razdvajanje arhitekture između razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na osnovu kulturnog materijala i njihove razlike dao je T. Burić prilikom obrade groblja sv. Juraj u Putalju²⁴⁸, na što će se najviše osvrnuti tijekom analize grobne arhitekture uz dodatno navođenje različitosti s drugih groblja sjeverne Dalmacije.

S obzirom na to da se radi o grobljima koja vuku dug kontinuitet, jasno je da se na određenom groblju pokapa kroz dugi niz generacija, pa se grobna arhitektura neprestano nasljeđuje iz prethodnih faza, odnosno u razvijenom srednjem vijeku grobna arhitektura se nadovezuje na grobnu arhitekturu ranog srednjeg vijeka, dok se u novom vijeku grobovi i grobnice nadovezuju na grobnu arhitekturu kasnog srednjeg vijeka. Unatoč tome, velika razlika u arhitekturi uočava se početkom kasnog srednjeg vijeka što je u skladu s gospodarskim i društvenim prilikama gotičkog razdoblja.²⁴⁹

U razvijenom srednjem vijeku postoje obične grobne rake čije se obložnice sastoje od kamenih ploča postavljenih okomito „na nož“, a ponegdje se javljaju grobovi s obložnicama od dva do tri reda uslojenog kamenja bez vezivnog materijala. Može se naići i na upotrebu gline zbog domišljatosti graditelja koji koriste samu prirodu položaja groblja. Na dnu groba javlja se potpuno ili djelomično popločanje, a poklopnice su rađene od više nepravilnih kamenih ploča. Ovakvi grobovi ne ukazuju na nikakve promjene nasuprot grobova iz „starohrvatske“ faze, osim u vidu zastupljenog kulturnog materijala. Krajem ovoga perioda također se mogu javljati i grobovi s obložnicama u više redova koji nagovještavaju pokop kasnog srednjeg vijeka. Suprotan primjer tome obilježio je grob br. 14 s lokaliteta Kruševo –

²⁴⁷ Primjeri takvih objava predstavljaju lokaliteti Nin – sv. Križ te Biljane Donje – Begovača.

²⁴⁸ T. BURIĆ, 2001., 200-221.

²⁴⁹ D. JELOVINA, 1976., 76; T. BURIĆ, 2001., 200-203.

sv. Jure²⁵⁰ čija se arhitektura razvijenog srednjeg vijeka nastavlja i u početak kasnog srednjeg vijeka.²⁵¹

U kasnom srednjem vijeku dolazi do velike promjene prilikom izgradnje grobne arhitekture. Plitke grobove zamijenili su duboki grobovi čije su obložnice građene od više redova uslojenog kamenja koji mogu biti neobrađeni ili djelomično obrađeni, sagrađeni u tehnici suhozida i s poklopnicama u vidu kamenih ploča. Takvi duboki grobovi nazivaju se tzv. etažnim grobovima ili grobovima na kat zbog sukcesivnih pokopa više pokojnika pa se često nazivaju i obiteljskim grobnicama. Neki primjeri takvih grobova/grobnica pronađeni su na lokalitetu Bribir – sv. Marija na Dolu²⁵², Donje Polje – sv. Lovre²⁵³ i u Pakoštanima – Crkvini²⁵⁴ gdje imaju i utore u obložnici za postavljanje greda za više pokopa „na kat“. Još jedna razlika je što se u grobovima kasnog srednjeg vijeka rijetko javljaju popločanja na dnu groba, koja su više karakteristična za razdoblje ranog i razvijenog srednjeg vijeka.²⁵⁵

Javljaju se poklopnice i u vidu kamenih ploča. Takvim pločama treba pridodati i unikatni nalaz nadgrobno spomenika s heraldičkim prikazom iz crkve sv. Ivana Krstitelja u Ninu (Sl. 91). Nadgrobni spomenik u obliku poklopnice - ploče prikazuje plastično izvedenog ležećeg velikaša. Predstavlja jedini takav nalaz u Dalmaciji, a datira se od kraja 14. do poč. 15. st. O kojemu velikašu je riječ, često dolazi do podvojenih mišljenja znanstvenika, tj. pripisuje se Jurju Šubiću Bribirskom (14. st.), koji je bio gradski knez Nina, ali na osnovu stilskih odlika 15. st., drugi dio znanstvenika se ne slaže s tom konstatacijom. Uz takav spomenik treba još navesti i postojanje nadgrobno spomenika gradskog kneza Jakova Cornera i njegove kćeri Lukrecije iz 1472. godine koji je uništen tijekom rušenja baptisterija.²⁵⁶

²⁵⁰ J. VUČIĆ, 2010., 133.

²⁵¹ S. GUNJAČA, 1954., 23-25; J. BELOŠEVIĆ, D. VRSALOVIĆ, 1981., 67; J. BELOŠEVIĆ, 1989., 76; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 45; J. BELOŠEVIĆ, 1999., 138-139; T. BURIĆ, 2001., 202, 205; M. PETRINEC, 2009.a, 181; T. ALIHODŽIĆ, 2012., 535-536; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 539.

²⁵² M. ZEKAN, 1996.a, 49.

²⁵³ Ž. KRNEČEVIĆ, 1997.a, 71-72.

²⁵⁴ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 555-556.

²⁵⁵ D. JELOVINA, 1976., 72; J. BELOŠEVIĆ, D. VRSALOVIĆ, 1981., 67; J. BELOŠEVIĆ, 1989., 76; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 45; M. KOLEGA, 1996., 45; J. BELOŠEVIĆ, 1999., 110, 136, 138-139; T. BURIĆ, 2001., 214, 218; R. JURIĆ, 2005., 197; R. JURIĆ, 2006., 313; J. VUČIĆ, 2006.a, 137-140; M. ZEKAN, 2006.a, 49-51; M. PETRINEC, 2007., 369; M. PETRINEC, 2009.a, 181; T. ALIHODŽIĆ, 2012., 535-536; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 539; M. ČURKOVIĆ, 2013., 608-609; J. ŠUČUR, 2015.a, 23-28.

²⁵⁶ I. PETRICIOLI, 1969., 333-334; J. BELOŠEVIĆ, 1979., 126-128.

Slika 91. Nadgrobni spomenik u obliku ploče s plastično izvedenim ležećim velikašom iz crkve sv. Ivana Krstitelja u Ninu (I. PETRICIOLI, 1969., Sl. 16)

Također, na lokalitetu Pakoštane – Crkvina zabilježene su poklopnice u vidu kamenih ploča s urezanim motivima križa i stilizirane hostije, kao i urezanim natpisom (Sl. 92).²⁵⁷

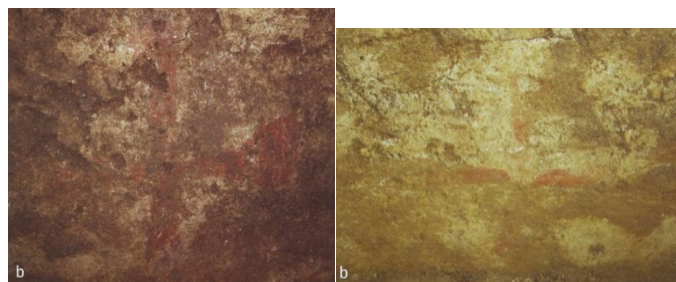
Slika 92. Poklopnica tipa ploče s stiliziranim motivom hostije s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., Sl. 8, b)

Grobnice mogu biti i ožbukane s unutarnje strane, najčešće bijelom žbukom, a u Pakoštanima na Crkvini²⁵⁸ unutar groba br. 8 su pronađena dva oslikana crvena templarska križa s proširenim hastama na dužim stranicama obložnice groba što predstavlja jedinstven nalaz u Hrvatskoj i do sada paralele za nju još nisu poznate (Sl. 93).²⁵⁹

²⁵⁷ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 539.

²⁵⁸ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 555-556.

²⁵⁹ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., 84.

Slika 93. Južna i sjeverna stranica groba br. 8 s prikazima templarskih križeva na žbuci s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., sl. 4, b; sl. 5, b)

Jedini dosadašnji primjer arheološkog nalaza monumentalne zidane grobnice u Dalmaciji zabilježen je na lok. Pakoštane – Crkvina, uz južnu stranu crkvenog zida, s vanjske strane. Radi se o pravokutnoj kosturnici s 44 pokojnika označenoj kao grob br. 75 oko koje se nalazila ožbukana podnica (Sl. 94, 95). Iznad arhitekture grobnice pronađeni su klesani kameni blokovi vapnenca spojeni željeznim spojnica, te profilirani s vanjske strane. Na tim blokovima sačuvani su utori kamenih stupića kružnog presjeka koji završavaju manjim kubičnim kapitelima, kao i mramorna baza stupića. Mramorne baze, stupići i kapiteli tvorili su ogradu koja je stajala nad kamenim blokovima, po čijoj sredini se nalazio otvor. Poklopnica grobnice napravljena je od sekundarno upotrebljene antičke spolije s vegetabilnim ornamentom kimationa. Grobnica ukazuje na romaničke stilske karakteristike, a po kulturnom materijalu njezina upotreba datirana je od 12. do 16. st.²⁶⁰ Najbližu analogiju arhitektonski izvedene romaničke grobnice predstavlja mramorna grobnica opatice Vekeneg iz crkve sv. Marije u Zadru, iako nije koncipirana na isti arhitektonski način, tj. grobnica je izgrađena u obliku luka s romaničkom biferom i natpisom. Najsljedniji primjer grobnici br. 75 predstavlja grobnica iz crkve Santa Maria Magdalena u Zamori u Španjolskoj.²⁶¹

Slika 94. Monumentalna romanička grobnica (grob 75) s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., Sl. 7)

²⁶⁰ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 274-276, 279; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., 84-89.

²⁶¹ I. PETRICIOLI, 1990., 74; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2017., 86-87.

Slika 95. Idejna rekonstrukcija monumentalne romaničke grobnice (grob 75) s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., Sl. 9a)

Postoje i zanimljivi primjeri grobne arhitekture koji se javljaju u kasnom srednjem vijeku i u potpunosti odskaču od svih ostalih primjera toga vremena. Zabilježeni su prvenstveno u Šopotu – Crkvini, potom u Biljanima Donjim – Begovači, Ivinju – sv. Martinu, Piromatovcima – Pećanima, te u Siveriću – Ceceli, a vezuju se uz novopridošlo stanovništvo Vlaha o čemu će sve skupa biti riječi unutar zasebnog poglavlja (4.7.).

5.5.1. Materijal za gradnju grobova

Materijal za gradnju grobova najčešće pripada vapnencu ili ostalom geomorfološkom kamenju koji se nalazi u blizini lokaliteta. Također, građevinski elementi starijih faza su se većinom koristili za gradnju nadolazećih grobova, sekundarno kao spolije kao što je npr. zabilježeno na Begovači²⁶², a na groblju u Ivinju²⁶³ u grobnim obložnicama je vidljiva upotreba antičkih tegula. Kao dodatak gradnji koristila se i žbuka, a na nekim grobljima zabilježena je i upotreba gline što samo ukazuje na maštovitost majstora pri izradi grobnice, odnosno dostupnost gline neposredno uz groblje.

²⁶² D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 65.

²⁶³ M. ZORIĆ, 1994.

5.5.2. Problematika stećaka / kamika i njihova simbolika

Pod pojmom stećak se podrazumijeva srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenik koji predstavlja unikatnu umjetničku pojavu prvenstveno na prostoru Bosne i Hercegovine, a potom u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Kosovu.²⁶⁴ Njihovo postojanje na prostoru sjeverne Dalmacije smatralo se upitnim sve do 1972. i 1973. kada Š. Bešlagić donosi rezultate rekognosciranja toga područja na kojem bilježi groblja s tim spomenicima. Sjevernu Dalmaciju smatra perifernim dijelom njihovog utjecaja i njihovu pojavu datira na poč. 14. st., a vrijeme najintenzivnije upotrebe u 15. i 16. st.²⁶⁵

Termin *stećak* je od trenutka njegovog proučavanja postao ustaljen, iako u novijoj literaturi termin je zamijenjen terminom *kamik*. Naime, autor K. Kužić donosi obrazloženje novoga termina, tj. smatra kako je sam termin proizvod političkih prilika u posljednjih 150 godina, te kako treba oživjeti stari izvorni naziv korišten od strane srednjovjekovnog puka koji ih je nazivao još i *kameni*, *mramorje*, *mašete*, *biljezi*, *usađenik*, *starobosanski spomenici*, itd. S obzirom na to da je termin „stećak“ nastao iz glagola „stajati“ ne može biti dobro opisan pojam za sve oblike tih spomenika.²⁶⁶ Stoga predlaže novu sistematizaciju na osnovu starije Bešlagićeve. Kamike dijeli na ležeće i stojeće. Ležećima pripadaju ploče, sanduci i sljemenjaci kao i kod Bešlagićeve periodizacije, a stojećima termin stub mijenja terminom stećak kao stojeći uspravni nadgrobni spomenik i koristi termin „križ“ koji je u Bešlagićevoj periodizaciji opisan kao „krstača“.²⁶⁷ Termin *kamik* prihvaća i J. Šućur.²⁶⁸ U daljnjem tekstu koristit će se novija, još nedovoljno ustaljena terminologija.

Na prostoru sjeverne Dalmacije, na osnovu današnjeg stupnja istraženosti zabilježeni su u velikom broju ploče i sanduci, dok je vrlo malo sljemenjaka i križeva. Ploče su pravokutnog oblika do 30 cm visine, a mogu biti ukrašene i neukrašene, obrađene i amorfne, te mogu služiti za više pokopa. Sanduk je jednakoga oblika, ali visine preko 30 cm. Najčešće se ležeći oblici mogu javljati s postoljem ili bez, a mogu biti kombinirani i s križem. Sljemenjaci su u obliku peterostrane prizme s krovom na dvije vode, a križevi su zastupljeni u više podvarijanti.²⁶⁹ Prostor sjeverne Dalmacije ukazuje na perifernu pojavu ove vrste nadgrobnih spomenika, kao i kasniju upotrebu, pa je situacija u okolini gradova Zadra,

²⁶⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1971., 41-43.

²⁶⁵ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 57-75.

²⁶⁶ K. KUŽIĆ, 2001., 259-265; J. POKLEČKI – STOŠIĆ, 2008., 13.

²⁶⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1971., 35; K. KUŽIĆ, 2001., 264.

²⁶⁸ J. ŠUČUR, 2015., 8.

²⁶⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1971., 35, 49.

Šibenika i Trogira vrlo slična. Može ih se pronaći u podovima i zidovima crkve, na samom pragu, sekundarno iskorištene ili dislocirane na groblju dužeg kontinuiteta, a pojedini su ponovo iskorišteni kao nadgrobni spomenici. Situacija na prostoru zadarske županije ukazuje da su kamici u obliku ploče dostizali visinu najvišu do 50 cm, što znači da su bili relativno niže visine od primjeraka na ostalom području njihovog rasprostiranja. Sljemenjaci su jako malobrojni i imaju vrlo niske krovne plohe, pa se nazivaju tzv. pločasti sljemenjaci.²⁷⁰

Njihova pripadnost još i danas nije odgonetnuta, pa toj temi ubuduće treba posvetiti više pažnje. Ona se vezuje uz dvije glavne teze, etničku i vjersku. Prvenstveno je bila zastupljena vjerska teza koja ih povezuje sa srednjovjekovnom bosanskom Crkvom i bogumilstvom, dok se u novijoj literaturi znanstvenici više orijentiraju na etničku. Njihovu pripadnost vezuju za etničku populaciju Vlaha u 14. st, iako još to danas ne predstavlja dovoljno otkrivenu problematiku kako bi se mogao donijeti konačan sud. Svakako u vrijeme kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji dolazi do naviranja bosansko – hercegovačkog stanovništva zbog straha od Turaka, pa se pojava kamika na prostoru sjeverne Dalmacije prvenstveno veže uz asimilaciju toga pridošlog stanovništva s hrvatskim, kao i razvojem srednjovjekovne bosanske države. Najizrazitiji utjecaj, što dokazuju povijesni izvori, može se povezati s nalazom nadgrobnog kamika tipa ploče s heraldikom Šubića u crkvi sv. Marije na Bribiru. Na osnovu toga se pretpostavlja da je takva grobna arhitektura bila uzor i drugim plemićkim obiteljima u Dalmaciji.²⁷¹

Osim zanimljivih oblika ovih nadgrobničkih spomenika, također su interesantni prikazi na njima, kao i želja da se potpuno odgonetne njihova simbolika. Prikazi na kamicima su se izvodili reljefno, odnosno plastično ili su se uklesavali. Može ih se naći samostalno, ali i u kombinaciji. Po značenju i funkciji, prikazi se obično dijele na tri kategorije: dekorativne, simboličke i figurativne, a javljaju se i primjeri s natpisima na latinici, bosančici i glagoljici.²⁷² Gotovo da i nema dekorativnih motiva u vidu bordura, okvira i frizeva.²⁷³

Figurativne predstave su također rijetke, ali su zabilježeni zanimljivi primjeri (Sl. 96) U Perušiću – Crkva Gospe od uznesenja²⁷⁴ (Sl. 96, 1), zabilježena je sjedeća ljudska figura, u Rodaljacama – sv. Marija²⁷⁵ prikaz ljudskog lica (Sl. 96, 4), a u Starigradu Paklenici – sv.

²⁷⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 75-77; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 193.

²⁷¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 82-85; A. MILOŠEVIĆ, 2013., 89-90; J. POKLEČKI STOŠIĆ, 2008., 20-23.

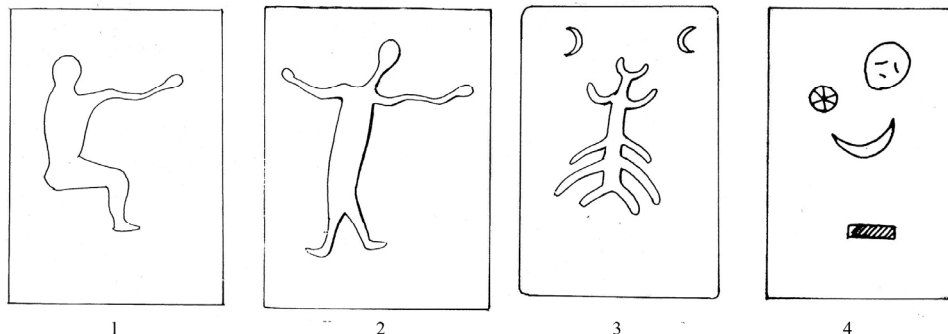
²⁷² Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 75-77, 195.

²⁷³ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 78; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194.

²⁷⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 71.

²⁷⁵ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 70.

Petar²⁷⁶ na jednoj ploči prikazan čovjeka raširenih ruku, a na drugoj nepoznata životinja s četiri kraka nogu (Sl. 96, 2-3), te je u Lepurima – sv. Martin uočen prikaz ruke koja drži mač.²⁷⁷

Slika 96. Figurativne predstave na kamicima s lokaliteta Perušić – Crkva Gospe od uznesenja (1), Starigrad Paklenica – sv. Petar (2, 3), Rodaljice – sv. Marija (4) (Š. BEŠLAGIĆ, 1974., sl 2-3, 16-17)

Najviše dominiraju prikazi astralnih simbola (Sl. 97) koji se povezuju sa solarno – lunarnim vjerovanjima, tj. radi se o prikazima nebeskih tijela (Sunca, Mjeseca, Zvijezda), nebeskih fenomena kao npr. zvijezde repatice i pomrčine sunca i raznih konjunkcija od kojih je najčešći prikaz zvijezde unutar polumjeseca. Takvi simboli predstavljaju ostatke poganskog, solarno – lunarnog vjerovanja koje se nastavilo u srednjem vijeku, te održalo i za vrijeme dominacije kršćanstva što se može vidjeti na prikazima kamika, najviše na ruralnom području. Riječ je o perifernom utjecaju kršćanstva iz centara tadašnjih središta biskupija (Krk, Zadar, Split i Dubrovnik). Zapisi splitskog kroničara Tome Arhiđakona iz 13. st. i tadašnjih pustinjača bilježe postojanje astralnih i magijskih vjerovanja u Hrvate.²⁷⁸ Zanimljivo je novo tumačenje pozicije astralnih simbola na kamiku, na osnovu čega je zaključeno kako se na kamicima bilježio približan položaj nebeskih tijela na dan smrti pokojnika. Odgonetnuto je da osmerokraka zvijezda prikazuje Mars, šesterokraka Jupiter, peterokraka Saturn, a četverokraka Merkur, dok je Sunce prikazano u više od 12 zraka. Česti su prikazi dva Sunca ili više Mjeseca, što je samo odlika prikaza na kamiku ispod kojega je pokapano više osoba.²⁷⁹ Takvi primjeri sjeverne Dalmacije zabilježeni su na lokalitetima: Ljubač – Marušići – Crkvina²⁸⁰, Kruševo – sv. Jure²⁸¹, Medviđa - sv. Ivan²⁸² (Sl. 97, 2-3), Rodaljice – sv.

²⁷⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 60.

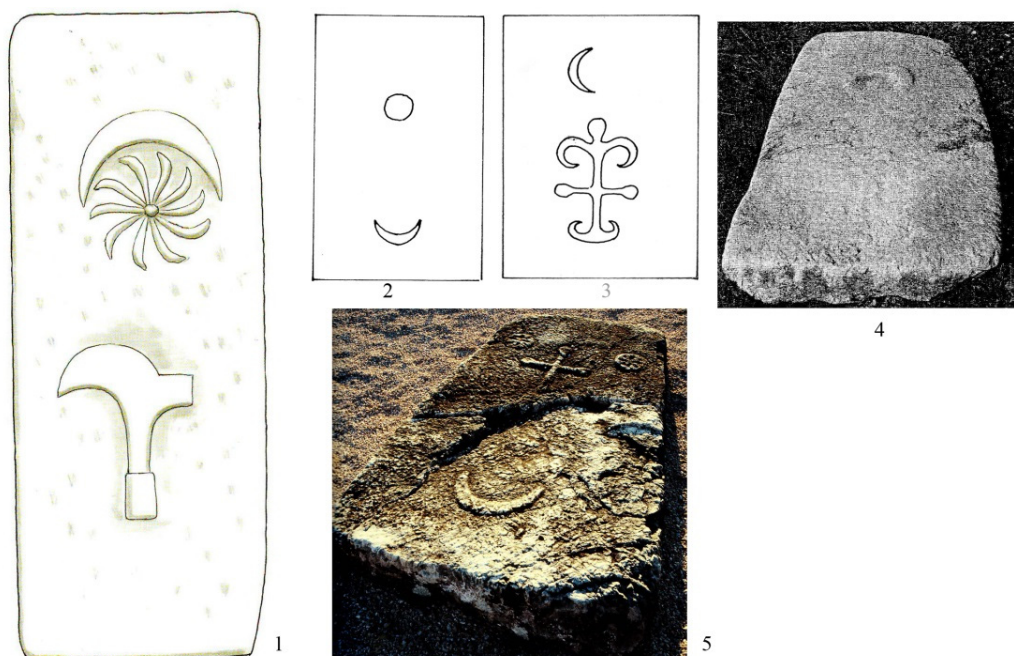
²⁷⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 74; V. DELONGA, 1997., 94.

²⁷⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194; Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 79; K. KUŽIĆ, 2008., 130.

²⁷⁹ K. KUŽIĆ, 2008., 132-135.

²⁸⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 62.

Marija²⁸³, Lisičić - sv. Duh²⁸⁴, Mokro Polje - Crkvina²⁸⁵, Bribir²⁸⁶ (Sl. 97, 4), Biranj - sv. Juraj²⁸⁷ (Sl. 97, 1), Kruševo – sv. Martin²⁸⁸, Rogoznica – sv. Nikola²⁸⁹, Lepuri – sv. Martin²⁹⁰ i Ivinj – sv. Martin²⁹¹ (Sl. 97, 5).

Slika 97. Astralni prikazi na kamicima s lokaliteta Biranj – sv. Juraj (1), Medviđa – sv. Ivan (2, 3), Bribir (4), Ivinj – sv. Martin (5) (Ž. KRNČEVIĆ, 2013., str. 109; Š. BEŠLAGIĆ, 1974., sl. 11, 15; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., sl. 2; K. KUŽIĆ, 2008., str. 137)

Bez obzira na ostatke solarno – lunarnih vjerovanja koji su se simbolikom održali i do današnjih dana, takvi simboli javljaju se samostalno, ali i u kombinaciji s križevima kako bi se na takav način obilježila i pripadnost rimokatoličkoj Crkvi (Sl. 98).²⁹² Križevi se javljaju i samostalno u raznim oblicima od jednostavnih urezanih ili reljefnih jednakih krakova, stiliziranih, u obliku svastike, trokraki ili u obliku ljiljana. Takvi motivi zastupljeni su na

²⁸¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 65.

²⁸² M. ĆURKOVIĆ, 2013., 608.

²⁸³ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 70.

²⁸⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 70-71.

²⁸⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

²⁸⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 180-181.

²⁸⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 185-186.

²⁸⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 190.

²⁸⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 192.

²⁹⁰ V. DELONGA, 1997., 94.

²⁹¹ K. KUŽIĆ, 2008., 137.

²⁹² K. KUŽIĆ, 2008., 132.

lokalitetima: Kruševo – sv. Jure²⁹³, Medviđa – sv. Ivan²⁹⁴ (Sl. 98, 3), Lepuri – sv. Martin²⁹⁵, Radovin – sv. Petar²⁹⁶, Pakoštane – Crkvina²⁹⁷, Rodaljice – sv. Marija²⁹⁸, Rodaljice – sv. Ilija²⁹⁹, Lisičić – sv. Duh³⁰⁰, Pokrovnik – sv. Mihovil³⁰¹ (Sl. 98, 1), Mokro Polje - Crkvina³⁰², Radučić³⁰³, Vrpolje³⁰⁴, Biskupija – sv. Trojica³⁰⁵, Biskupija - Crkvina³⁰⁶ (Sl. 98, 2), Riđane – sv. Ilija³⁰⁷, Uzdolje – sv. Ivan³⁰⁸ i Ivinj – sv. Martin.³⁰⁹ Unikatan prikaz također kršćanske simbolike s lokaliteta Ivinj – sv. Martin predstavlja motiv ključa koji ukazuje na konačnu destinaciju pokojnika, odnosno simbol ključeva vrata raja i pakla koje drži sv. Petar.³¹⁰

Slika 98. Prikazi križeva na lokalitetima Pokrovnik – sv. Mihovil (1), Biskupija – Crkvina (2), Medviđa – sv. Ivan (3) (Š. BEŠLAGIĆ, 1975., sl. 14; M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008.; Š. BEŠLAGIĆ, 1974., sl. 12)

Iako se na prostoru kršćanskih, centraliziranih središta nalaze vrlo rijetko astralni simboli, oni se javljaju na heraldičkim oznakama čija je plastika kao i nadgrobni spomenici u razdoblju gotike bila obojana.³¹¹ Heraldičke oznake svakako upućuju da se radi o plemićkim grobovima na kojima se nalaze prikazi grbova, mačeva i štitova, samostalno i u kombinaciji

²⁹³ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 75.

²⁹⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 75, M. ĆURKOVIĆ, 2013., 608.

²⁹⁵ V. DELONGA, 1997., 94.

²⁹⁶ Š. BATOVIĆ, 1968., 298.

²⁹⁷ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 539.

²⁹⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 70.

²⁹⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 68.

³⁰⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 70-71.

³⁰¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194.

³⁰² M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰⁴ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰⁶ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰⁷ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³⁰⁹ M. ZORIĆ, 1994.

³¹⁰ M. ZORIĆ, 1994.

³¹¹ K. KUŽIĆ, 2008., 133.

(Sl. 99, 100).³¹² Štitovi mogu biti srcolikog, trokutastog i pravokutnog oblika. Najljepši primjer pripada Bribirskom kamiku tipa ploče s prikazom orlovog krila kao elementa grba Šubića³¹³ (Sl. 100), a jednak motiv unutar srcolikog štita pronađen je u Jovićima kod sv. Magdalene³¹⁴. Na otoku Ugljan, u mjestu Ugljan pronađen je isklesan grb koji se sastoji od štita, kacige, prednjeg dijela lava i perjanice. Na štitu je stilizirano stablo i friz malih ljiljana. Sličan primjerak čuva se u Narodnom muzeju u Zadru što je grb plemićke obitelji *Pazini* iz 14. st.³¹⁵ Na šibenskom području, na lokalitetu Pokrovnik – sv. Mihovil³¹⁶ zabilježen je prikaz konja unutar štita, kao i na Srimi – Crkva Velike Gospe³¹⁷ srcoliki štit s cik-cak simbolom. Ostali primjeri zabilježeni su na lokalitetima: Povljana – sv. Nikola³¹⁸, Mokro Polje - Crkvina³¹⁹, Medviđa – sv. Ivan³²⁰ (Sl. 99), Lepuri – sv. Martin³²¹, Žegar – sv. Đorđa³²², Kašići – sv. Juraj³²³, Biranj – sv. Juraj³²⁴, između Danila i Birnja – sv. Petar³²⁵, Kraljice – sv. Petar³²⁶, Lepenica – sv. Grugur³²⁷, Riđane – sv. Ilija³²⁸, te Uzdolje – sv. Ivan³²⁹. Ovim prikazima treba pridružiti prikaz luka i strijele u Ivinju – sv. Martin koji je vjerojatno pripadao nekom feudalcu.³³⁰

³¹² Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 78; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194.

³¹³ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194; M. ZEKAN, 1996.a, 49.

³¹⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 62.

³¹⁵ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 64.

³¹⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 184.

³¹⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 184.

³¹⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 58.

³¹⁹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³²⁰ M. ĆURKOVIĆ, 2013., 608.

³²¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 74; V. DELONGA, 1997., 94.

³²² Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 66.

³²³ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 182.

³²⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 185-186; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 109.

³²⁵ Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 109-110.

³²⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 187.

³²⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 187.

³²⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³²⁹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008., 63.

³³⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194.

Slika 99. Kamik tipa ploče s heraldičkim prikazom mača i štita s lokaliteta Medviđa – sv. Ivan (foto: M. ČURKOVIĆ)

Slika 100. Kamik tipa ploče s motivom orlovog krila, grba Šubića Bribirskih s lokaliteta Bribir – Dol (D. JELOVINA, 1968., sl. 6)

Od ostalih simbola zastupljeni se prikazi kosira, plugova, rala, motike koji po svemu sudeći označavaju grobove bogatijih ratara, uglednih zemljoradnika. Još se javljaju i oznake zanatlija/zanatlijskih bratovština, tj. grobovi s motivima cipela, škara, ostiju i sidra za koje se smatra da su grobovi obučara, krojača, ribara i pomoraca. Takvi motivi pripadaju motivima karakterističnim za prostor Dalmacije (Sl. 101).³³¹ Na prostoru sjeverne Dalmacije takvi primjeri zastupljeni su na lokalitetima: Zadar – sv. Toma³³², Zadar – sv. Krševan³³³, O. Ugljan – Ugljan³³⁴ (Sl. 101, 1-2), O. Ugljan - Preko³³⁵, O. Rivanj – Rivanj (Sl. 101, 4)³³⁶, Bribir³³⁷, Srima – Crkva Velike Gospe³³⁸, Pokrovnik – sv. Mihovil³³⁹, Biranj – sv. Juraj³⁴⁰, Grabešnica

³³¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 79; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 194; L. RADULIĆ, 2010., 49.

³³² Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 64.

³³³ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 62.

³³⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 64.

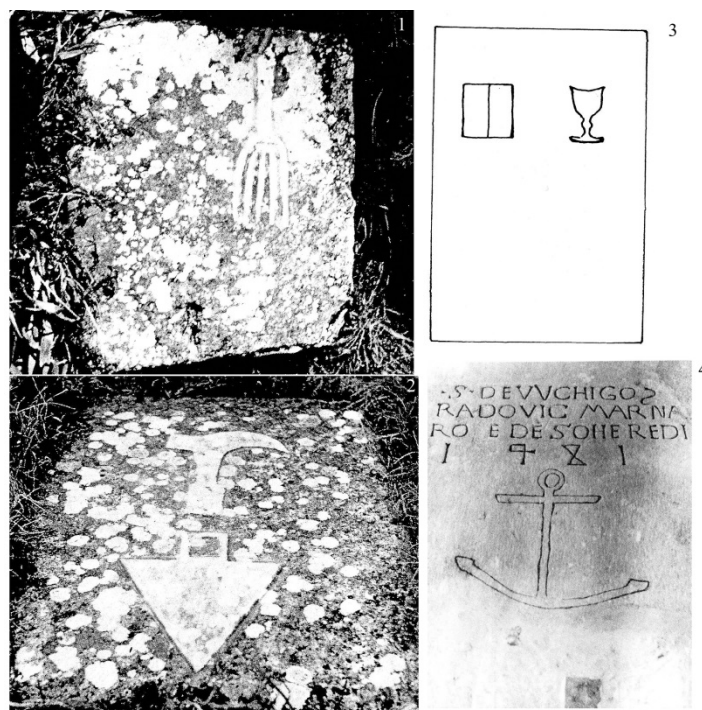
³³⁵ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 65.

³³⁶ L. RADULIĆ, 2010., 49.

³³⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 180-181.

³³⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 184.

– sv. Marija, sv. Petar³⁴¹, Prhovo – sv. Juraj³⁴², Rogoznica – sv. Nikola³⁴³, Šibenik – Gospa van grada³⁴⁴ i Donje Polje – sv. Lovre³⁴⁵. Motiv kaleža i otvorene knjige koji predstavljaju atribute svećenika pronađeni su na ploči u Miranju – sv. Arhanđel³⁴⁶ (Sl. 101, 3).

Slika 101. Prikazi ostiju, kosira, motike, sidra te motiva otvorene knjige i kaleža na kamicima s lokaliteta o. Ugljan – Ugljan (1, 2), Miranje – sv. Arhanđel (3), o. Rivanj - Rivanj (4) (Š. BEŠLAGIĆ, 1974., sl. 5, 6, 18; L. RADULIĆ, 2010., str. 49)

Na koncu se još javljaju motivi tzv. *vodenice* ili *kamenice*, odnosno okrugle udubine koje su prvenstveno služile za ostatke pogrebne tekuće hrane, iako je navedeno i mišljenje kako su takva udubljena služila za ulja i svijeće ili kao mjesta gdje se miješala porodična krv.³⁴⁷ Na prostoru sjeverne Dalmacije takvi primjeri zabilježeni su na lokalitetima: Žegar – sv. Đorđa³⁴⁸ gdje su „vodenice“ poredane u znaku križa (Sl. 102), Pokrovnik – sv. Mihovil³⁴⁹,

³³⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 184.

³⁴⁰ Ž. KRŃČEVIĆ, 2013., 109.

³⁴¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 188-189.

³⁴² Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 190.

³⁴³ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 192.

³⁴⁴ Ž. KRŃČEVIĆ, T. PAVIĆIĆ, 2002., 339.

³⁴⁵ Ž. KRŃČEVIĆ, 1997.a, 71-72.

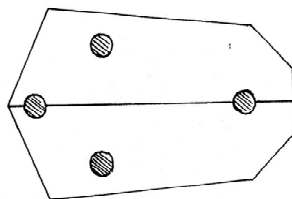
³⁴⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 80.

³⁴⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 79; Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 195.

³⁴⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1974., 66.

³⁴⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1975., 184.

te Medviđa – sv. Ivan³⁵⁰, gdje su zabilježena nepravilna kružna udubljenja za koja se ne može sa sigurnošću reći da se radi o tzv. vodenicama.

Slika 102. Tzv. vodenice na krovnim ploham sljemenika s lokaliteta Žegar – sv. Đorđa (Š. BEŠLAGIĆ, 1974., sl. 10)

Stećci ili kamici još uvijek predstavljaju nedovoljno istraženu građu kojoj uvelike prijeti devastacija zubom vremena ali i od ljudske ruke. Kako bi se spriječila daljnja devastacija i povećao stupanj istraženosti grobova ispod njih, veliki korak je postignut 2016. godine kada su uvršteni u UNESCO-vu svjetsku kulturnu baštinu.

5.6. Način pokapanja, pogrebni običaji i grobni prilozi

Razdoblje kasnog srednjeg vijeka je dovelo do povećanja broja stanovništva, kao i do velikog stupnja mortaliteta. To je vrijeme čestih kuga i drugih bolesti što se odrazilo i na velik broj umrlih, tj. u kasnom srednjem vijeku zabilježen je veći broj pokopa nasuprot ranog i razvijenog srednjeg vijeka.³⁵¹ Stoga, za razliku od grobova razvijenog srednjeg vijeka koji su manjeg opsega, ovdje se može naći većinom samo po jedan pokojnik (iako postoje i primjeri grobova s više pokojnika koji nagovještavaju idući period). U razdoblju gotike javljaju se velike obiteljske grobnice sa sukcesivnim, ali i istovremenim pokopima više osoba što se odrazilo i na prethodno opisanu grobnu arhitekturu. Broj pokopa unutar jednoga groba ili grobnice kretao se najčešće od 3 do 10 osoba. Na novi pogrebni običaj unutar takvih grobova ukazuju i sami kosturni ostaci.³⁵²

Općenito, u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pokojnici su se pokapali u ispruženom položaju na leđa³⁵³, a orijentacija pokopa je uvjetovana lokacijom crkve, odnosno slobodnim prostorom, iako se težilo pokopom osigurati što pravilniji položaj. Pokojniku se

³⁵⁰ Na podacima zahvaljujem voditeljici istraživanja te mentorici K. Gusar

³⁵¹ T. BURIĆ, 2001., 213.

³⁵² T. BURIĆ, 2001., 203., 220.

³⁵³ Treba upozoriti na mogućnost polaganja pokojnika u nepravilnom položaju zbog nedovoljne dimenzije groba (J. VUČIĆ, 2006.a, 138, grob 2), kao i zbog naknadno dislociranog položaja kostiju. (J. ŠUČUR, 2015.a, 23, ED 1)

glava polagala na zapad, a noge na istok, kako bi njegov pogled uvijek bio okrenut prema istoku, tj. prema izlazećem suncu koji je ujedno i personifikacija samoga Krista. Sama odstupanja pokopa ovise o zimskom i ljetnom solsticiju.³⁵⁴ Osim u broju pokojnika unutar groba, velika razlika između grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka je položaj ruku pokojnika. U razvijenom srednjem vijeku položaj ruku se nastavljao iz prethodnog perioda, tj. ruke su se postavljale ispružene uz tijelo. Treba upozoriti da mali postotak pokopa razvijenog srednjeg vijeka ukazuje na postavljanje ruku karakteristično za sljedeću fazu, tj. u kasnom srednjem vijeku ruke se postavljaju savinute u laktovima (Sl. 103). T. Burić je na osnovu kasnosrednjovjekovne faze groblja u Putalju ustanovio 17 kombinacija položaja ruku, te se uočava tendencija postavljanja ruku savinutih u laktovima od zdjelice, pa sve do grudi pokojnika. Burić svakako napominje da na takvu razliku treba obratiti više pažnje kako bi se ustvrdilo radi li se o utjecaju katoličke crkve, tj. u pojavi „prosjačkih“ redova ili o utjecaju novodoseljenog stanovništva.³⁵⁵ Treba spomenuti i atipični primjer položaja ruku s lokaliteta Biskupija – Lopuška glavica³⁵⁶, gdje su u grobu br. 43 ruke pokojnice zatečene ispod zdjelice s dlanovima okrenutim prema gore, a sličan primjer postavljanja ruku ispod tijela pokojnika zabilježen je na groblju Opatovina – sv. Frane³⁵⁷, gdje je lijeva podlaktica kostura pronađena savinuta ispod leđa pokojnika.

³⁵⁴ D. JELOVINA, 1976., 69; Ž. DEMO, 2007., 37.

³⁵⁵ D. JELOVINA, 1976., 74-75; J. BELOŠEVIĆ, 1999., 138-139; T. BURIĆ, 2001., 203-205, 218-222; Ž. DEMO, 2007., 36-38.

³⁵⁶ S. GUNJAČA, 1954., 25.

³⁵⁷ Ž. DEMO, 2007., 40.

Slika 103. Pokojnik sa savinutim rukama u laktovima iz groba br. 89 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina (foto: K. GUSAR)

Nove promjene pogrebnih običaja u kasnom srednjem vijeku donose još neke novosti. Dopusćen je pokop u crkvi, premještanje kostiju u posebno predviđene kosturnice, kao i način na koji su se unutar obiteljskih grobnica tretirale kosti ranije preminuloga. Prilikom ukopa u već prethodno izgrađene grobnice, vadile su se kosti starijeg pokojnika (osoba iz užeg ili šireg obiteljskog kruga), a u grob se polagao novi pokojnik, dok su stare kosti vraćene u grob pa ih se često pronalazi kraj nogu, na nogama ili rjeđe na prsima zadnje pokopane osobe. Lubanja se posebno izdvajala i postavljala uz glavu novog pokojnika kako bi se poštivala orijentacija starijeg pokopa. Kod takvih obiteljskih grobnica, teško je ustanoviti koji nalaz se veže uz kojeg kostura.³⁵⁸

U tom je razdoblju zabilježen običaj da se tijelo pokojnika nakon smrti opere vodom, umota u tkaninu koja se zašije, položi u lijes u kojem se tijelo nalazilo za vrijeme mise. Pri dolasku do groba, tijelo se vadilo iz lijesa i s tkaninom biva položeno unutar grobne rake.³⁵⁹ Na osnovu arheoloških istraživanja ustanovljeno je da taj običaj ne prevladava na svim kasnosrednjovjekovnim grobljima jer su zabilježeni ostaci željeznih čavala, kao i fragmenti drva koji svjedoče o pokopu s lijesom.³⁶⁰

³⁵⁸ D. JELOVINA, 1975., 74-75; M. KOLEGA, 1996., 45, Ž. DEMO, 2007., 35; H. GJURAŠIN, 2010.a, 113.

³⁵⁹ Ž. DEMO, 2007., 35.

³⁶⁰ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981., 68.

Uočeno je kako materijal razvijenog i kasnog srednjeg vijeka nije zastupljen u jednakom omjeru naspram materijala pronađenog unutar grobova ranog srednjeg vijeka. Razlog je što tada dolazi do novih reformi za vrijeme nadbiskupa Lovre koji je svojim djelovanjem potaknuo hrvatske kraljeve i ugarsko – hrvatskog kralja Kolomana da izričito zabrane poganske običaje, kao i priloge unutar grobova. Stoga u grobovima pronalazimo isključivo nakit, a zastupljeni su i dijelovi nošnje kao i ostali nalazi koji označavaju status pokojnika/plemića, kao npr. mačevi. Na osnovu nalaza unutar grobova se može zaključiti o socijalnom statusu jednog pokojnika, uže i šire obitelji, kao i cjelokupne zajednice koja se pokapala kraj obližnje crkve, unutar svoje župe. Manji ili veći broj zastupljenih nalaza, kao i materijal izrade tih nalaza govori o siromašnom ili bogatstvu stanovništva koje se pokapalo u i oko svoje grobljanske crkve. Također, socijalna diferencijacija se uočava prilikom pogleda na vodoravnu stratigrafiju usporedbom rasprostiranja kulturnog materijala, a može se i na osnovu antropologije utvrditi je li riječ o stanovništvu dužeg životnog vijeka, odnosno osobama boljeg životnog standarda. Jednako tako, po spolu se može utvrditi jesu li se na groblju pokapali svećenici/redovnici, što upućuje da se sagledaju razlike njihove pozicije ukopa u odnosu na običan puk.³⁶¹ Osim crkvenjaka i običnoga puka, po svojim posebnostima ističu se i grobovi plemićkih obitelji čija se diferencijacija uočava na osnovu grobne arhitekture, ali i priloga. Takav primjer staleške raslojenosti pripada Šubićima Bribirskim s pokopom unutar crkve sv. Marije na Dolu koja se ujedno naziva i njihovim vlastitim mauzolejom.³⁶²

Najčešće se postavlja pitanje jesu li grobovi i grobnice bili označeni izvana jer se na lokalitetima ne nalaze nikakve oznake. Stoga, smatra se kako su grobovi bili označavani nekom drvenom oznakom koja je s vremenom propala. Dokaz tome je postojanje obiteljskih grobnica koje su se sukcesivno koristile za ukop šireg ili užeg kruga obitelji, pa su se na takav način grobovi mogli raspoznavati. Također, uočavaju se i kameni klinovi koji su se postavljali kraj donožnica i doglavica čiji vrhovi vire iz zemlje kako bi se označio smjer pružanja groba. Karakteristični su za novi vijek iako se javljaju i na grobljima kasnog srednjeg vijeka, tj. na prostoru sjeverne Dalmacije su zabilježeni na kasnosrednjovjekovnom groblju Drače u Kašiću³⁶³, te na Begovači u Biljanima donjim.³⁶⁴

³⁶¹ T. BURIĆ, 2001., 208-209, 245-246; Ž. DEMO, 2007., 45-46.

³⁶² M. ZEKAN, 1996.a, 49.

³⁶³ D. JELOVINA, 1976., 75; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 203; T. BURIĆ, 2001., 218; H. GJURAŠIN, 2010.a, 113.

³⁶⁴ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 70.

Osim obilježja, na osnovu vodoravne stratigrafije se mogu uočiti i pojedine grupacije unutar groblja koje su svakako na neki način morale biti označene. Organizacija i uređenje prostora groblja svakako je postojala, tj. nakon što bi se odredio prostor groblja izvršena je raspodjela i uređivanje su manje parcele koje bi se potom dodjeljivale užim i širim obiteljima. Takva podjela je vidljiva je na grobljima sve do kasnog srednjeg vijeka kada dolazi do sve gušćeg pokapanja kada se vizualno gube definirane parcele. T. Burić upozorava kako je praćenje teritorijalne podjele groblja važno jer predstavlja presliku prostorne organizacije srednjovjekovnog sela.³⁶⁵

5.7. Novopridošlo stanovništvo Vlaha, razlike i utjecaji

Nove pojave u okviru kasnog srednjeg vijeka, popraćene povijesnim izvorima, nisu bile poznate tada već autohtonom hrvatskom etnosu u Dalmaciji, već ih se povezuje s novopridošlim stanovništvom. Takve nove pojave se mogu pratiti na osnovi razlika u grobnoj arhitekturi, pogrebnim običajima, kao i grobnim priložima.

Na lokalitetu Šopot – Crkvina, koji do sada predstavlja unikatan primjer groblja novopridošlog stanovništva na prostoru sjeverne Dalmacije, ustanovljene su dvije skupine grobova zapadno od crkve. Uočena je grupacija grobova omeđena velikim amorfni kamenjem koji su na takav način činili do sada neviđenu grobnu arhitekturu nasuprot arhitekture autohtonog hrvatskog etnosa. Takvi tzv. kameni vijenci uočeni su uokolo ali i iznad grobova. Sama grobna arhitektura nije u skladu s ostalom kasnosrednjovjekovnom arhitekturom karakterističnom za Dalmaciju. Ponovo se uočavaju izrade grobnica za jednog pokojnika s obložnicama od okomitih kamenih ploča, te jednakih takvih poklopnica. Grobovi odraslih osoba ukapani su u zdravicu, dok su dječji grobovi direktno nasjedali na njihove poklopnice. Orijentacija grobova je Z-I uz standardne otklone. Iako arhitektura podsjeća na onu ranosrednjovjekovnu, kao i pokop, nalazi datiraju ovu fazu pokapanja u kasni srednji vijek (trojagodna filigranska naušnica i predromanička spolija u konstrukciji groba). Međutim, među grobnim nalazima uočava se još jedna zanimljiva pojava koja ukazuje da se radi o stanovništvu koje nije autohtono na ovome području. To je ponovna pojava pogrebnih običaja u vidu pogrebnih ritualnih gozbi nad grobovima pokojnika, odnosno vidljivi su

³⁶⁵ D. JELOVINA, 1991., 203; T. BURIĆ, 2001., 232.

tragovi gara sa životinjskim kostima kao i razbijenih grubih keramičkih posuda, a također je pronađena i jedna cjelovita u vidu priloga.³⁶⁶

Povijesni izvori ovoga novoga etniciteta na prostoru Dalmacije u kasnom srednjem vijeku ukazuju da se radi o nomadskom stanovništvu Vlaha koje se primarno bavilo stočarstvom, potom trgovinom, a pojavljuju se i kao dio plaćeničke vojske. Ustanovljeno je da njihova etnička pripadnost proizašla iz preživjelog romanskog ili romaniziranog ilirskog stanovništva koje je očuvalo svoju tradiciju pokopa. U 14. st. prema povijesnim izvorima Nelipčiči gube svoju gospodarsku i vojnu moć nakon oduzimanja posjeda u Kninu i kninskoj okolini od strane kralja Ludovika i svoj ugled nastoje vratiti uz pomoć Vlaha kojima zauzvrat darivaju posjede i povlastice. Taj podatak govori o njihovom direktnom naseljavanju, a spominju se i u tzv. Zakonu za Cetinske Vlahe iz 1436. godine u kojemu se jasno utvrđuju njihovi društveno – pravni odnosi s ostalim etničkim skupinama: Hrvatima i Srbima.³⁶⁷ Šopot – Crkvina u ovom slučaju predstavlja unikatan lokalitet ove vrste, no nije jedini primjer doticaja vlaške populacije s hrvatskim etnosom. Također, vijenci uokolo grobova zabilježeni su i na lok. Biljane Donje – Begovača, pa ih autori povezuju s tzv. vlaškim grobovima koje je uočio S. Gunjača i na Bribiru.³⁶⁸ Grobovi s vijencima uokolo grobne arhitekture, kao i nadzemne grobnice pronađene su i u Ivinju – sv. Martin (Sl. 104), gdje ih M. Zorić naziva tzv. „lažnim grobovima“ koji su se nalazili nad poklopnicama pravih grobova. Ž. Krnčević takve slučajeve bilježi i na lokalitetima Piromatovci – Pećani, Siverić – Cecela i Stanovi – Bilo.³⁶⁹ Također se tu asimilaciju, kao i utjecaje može pratiti i na lokalitetima sv. Juraj od Putalja u Kaštel Sućurcu gdje je jedini do sada zabilježen primjer pronađenih staklenih recipijenata muranskih boca (tipa *ingastara*) unutar dva groba na desnom ramenu pokojnika u sloju datiranom u 14. st. Ulomci staklenih recipijenata pronađeni su i na grobljima kod sv. Juraja od Raduna u Kaštel Starom i na groblju Dol na Bribiru, nažalost kao nalaz iz uništenih grobnih cjelina. Stakleni recipijenti unutar grobova kao prilozima javljaju se još u razdoblju kasne antike i kao ponovnu pojavu svakako ih se veže uz novodoseljene Vlahe koji su zadržali takav običaj s obzirom na to da se radi o ostacima romaniziranog stanovništva. Ti recipijenti nisu služili za prilaganje hrane, već nekakve tekućine, vjerojatno vino, na što upućuje i pozicija nalaza u

³⁶⁶ V. DELONGA, T. BURIĆ, 1987., 36-38; T. BURIĆ, 1994., 48; T. BURIĆ, 2001., 238.

³⁶⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2013., 89-91.

³⁶⁸ D. JELOVINA, D. VRŠALLOVIĆ, 1981., 130; T. BURIĆ, 2001., 238.

³⁶⁹ M. ZORIĆ, 1994.; Ž. KRNČEVIĆ, 2005., 210.

grobu.³⁷⁰ Svakako se radi o etničkoj populaciji koja zahtjeva više znanstvene pažnje u budućnosti, te arheoloških istraživanja.

Slika 104. Primjer „lažnog groba“ iznad pravog groba s lokaliteta Ivinj – sv. Martin (M. ZORIĆ, 1994.)

³⁷⁰ V. DELONGA, 1988., 105-106; T. BURIĆ, 2006., 227-233.

6. ANALIZA GROBNIH NALAZA

Kulturni materijal zastupljen unutar grobova predstavlja glavnu datacijsku odrednicu groblja, datiranu analogijama i izmjenom stilova od predromanike do renesanse. Već se unutar prošlog poglavlja spomenulo da grobna arhitektura ne može biti oslonac pri datiranju grobova zbog nasljeđivanja grobne arhitekture iz prethodnog perioda. Mora se biti na oprezu, jer se neki tipični nalazi predromaničke faze prenose u razvijeni srednji vijek nasljedno kroz generacije, kao što su npr. jednojagodne naušnice.³⁷¹ Osim kronološkog značaja, na osnovu grobnog materijala može se saznati i o gospodarsko – socijalom statusu pojedinca, kao i čitave zajednice, ali i o pojavi novog stanovništva, njihovog utjecaja na autohtoni živalj i obrnuto.

U radu je obrađen materijal pronalažen isključivo unutar grobnih cjelina s navodom par iznimki nalaza pronađenih izvan grobne cjeline za koje se pretpostavlja da su nekoć pripadali grobu. Takve iznimke su neizbježne pri budućem donošenju zaključaka, pogotovo ako predstavljaju jedini takav nalaz na lokalitetu. U razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, vjerskim zabranama gube se poganski običaji, što se vezuje za pokršteni hrvatskih etnos. Zbog toga se u grobovima nalazi prvenstveno nakit i dijelovi nošnje pokojnika, ali i prilozi osobne upotrebe kao što su mačevi, noževi i keramički pršljenovi. Pojavljuju se i neki rijetki nalazi, kao što su nalazi enkolpiona i olovnog pečata – bule³⁷² kojima treba posvetiti više pažnje pri budućim pronalascima. Iako su vjerske zabrane u kasnijim stoljećima bivale sve žešće, u kasnom srednjem vijeku vjerojatno pod utjecajem robovlasničke privrede, u grobovima se javljaju prilozi u vidu novca čije se prilaganje vezivalo uz kršćanska uvjerenja. Atipične primjere koji odskakuju od ostalih kasnosrednjovjekovnih nalaza u grobovima predstavljaju nalazi keramičkih i staklenih predmeta vezanih uz asimilaciju i utjecaje novodoseljenog stanovništva o čemu je već bilo riječi u prethodnom poglavlju (5.7).

³⁷¹ M. ZEKAN, 1996.a, 48.

³⁷² Sa sigurnošću se ne zna pripada li bula pokojniku ili je pod drugim okolnostima završio u grobu. (Na podacima zahvaljujem voditeljici istraživanja i mentorici K. Gusar.)

6.1. Nakit

6.1.1. Jednostavne karičice

Jednostavne karičice (Sl. 105) predstavljaju vrlo raširen nalaz kulturnog materijala kojeg se može naći unutar zatvorenih grobnih cjelina u okviru šireg vremenskog raspona srednjeg vijeka i kao takve nisu pogodne za uspostavljanje datacije grobova kao i groblja u cjelini. Kružnog su oblika, najčešće izrađene od srebrne žice kružnog presjeka, spojenih, rastvorenih ili preklopljenih krajeva koji mogu biti zaobljeni ili ravno odsječeni, dok se javljaju i stanjeni krajevi kako bi se lakše provlačile kroz kožnu ili tekstilnu vrpцу. Jedan kraj još može biti izvijen prema van u obliku petlje, a drugi u obliku kvačice. Najčešće dolaze u paru, iako se javljaju i s drugim tipovima naušnica sljepočničarka. Javljaju se još od „poganskog horizonta“ starohrvatske faze pa sve do kraja kasnog srednjeg vijeka, a mogu se naći i u okviru grobova 16. st. Njihovu precizniju dataciju moguće je dobiti jedino na osnovu drugih databilnih nalaza unutar zajedničke grobne cjeline.³⁷³

Slika 105. Jednostavne karičice rastavljenih krajeva, spojenih krajeva (Biljane Donje - Begovača), s petljom prema van te s drugim krajem u obliku kvačice (Arheološki muzej Split) (D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., Tab. XXX, 422; D. JELOVINA, 1963., T. I)

6.1.2. Karičice s tri koljenca

Karičice ovoga tipa (Sl. 106) načinjene su od kružno savijene, srebrne žice, čija je donja polovica karike ukrašena s tri jednako udaljena koljenca, izrađena tehnikom filigrana ili granulacije što prema T. Buriću i M. Petrinc čini dvije inačice ove vrste nakita. Krajevi mogu biti zašiljeni, ravno odrezani ili zaobljeni. Također, prostor između koljenaca može biti ukrašen filigranskom niti i granuliranim zrcima u više redova, pa se takve karičice popularno

³⁷³ D. JELOVINA, 1976., 93-94; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 111; R. JURIĆ, 1987., 281; T. BURIĆ, 2001., 206-207, VI, 5; VIII, 12, 13; X, 4, 5; XI, 2-6, XII, 10, 11.; M. ZEKAN, 2006., 48, 53; M. PETRINEC, 2009.b, 200; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 280.

u literaturi nazivaju **naroskane karičice** (Sl. 107).³⁷⁴ Na osnovu analize groblja kod crkve sv. Spas u Vrh Rici, N. Jakšić uočava istovremeno korištenje naroskanih naušnica zajedno s trojagodnim, ali samo u početnoj fazi postojanja trojagodnih naušnica. Tada dolazi do zaključka kako tzv. naroskane karičice nestaju prilikom pojave trojagodnih, za razliku od karičica samo s granuliranim koljencima.³⁷⁵ Najstarije pojave ovoga tipa nakita su karičice s koljencima zabilježene krajem 10. i poč. 11. st. kada su se isključivo izrađivale od bronce s koljencima od uvijene žice što predstavlja prototip za karičice s tri granulirana koljenca i tzv. naroskane karičice.³⁷⁶ Ovaj tip luksuznog nakita izazvao je polemike među znanstvenicima vezane za njihovu dataciju. Među prvim, D. Jelovina prepisuje ih grobljima starohrvatske kulture od 9. do 12. st.³⁷⁷ Boljim stupnjem istraženosti, N. Jakšić na osnovu analize groblja oko crkve sv. Spasa u Vrh Rici ih datira od II. pol. 13., pa prema kraju 14. st. kada postepeno nestaju.³⁷⁸ Jednakoj dataciji pridružuje se i R. Jurić.³⁷⁹ Povlačenjem analogija groblja sv. Juraj na Putalju i Lopuske glavice, T. Burić ih datira u sam kraj 11. st. i navodi kako su najviše bile u upotrebi za vrijeme razvijenog srednjeg vijeka (12. – 13.st), dok ih M. Petrinec smješta u razdoblje od II. pol. 13. do I. pol. 14. st.³⁸⁰

Slika 106. Karičice s tri koljenca (Starigrad Paklenica – sv. Petar) (R. JURIĆ, 2015., sl. 14.2, a, b)

Slika 107. Naroskana karičica (Biskupija - Crkvina) (D. JELOVINA, 1986., 78)

³⁷⁴ T. BURIĆ, 2001., 209; M. PETRINEC, 2009.a, 182; R. JURIĆ, 2015., 79.

³⁷⁵ N. JAKŠIĆ, 1996., 150-151.

³⁷⁶ T. BURIĆ, 2001., 208-212; M. PETRINEC, 2009.a, 182.

³⁷⁷ D. JELOVINA, 1976., 97.

³⁷⁸ N. JAKŠIĆ, 1996., 150.

³⁷⁹ R. JURIĆ, 2015., 78-70.

³⁸⁰ T. BURIĆ, 2001., 212; M. PETRINEC, 2009.a, 182-183.

6.1.3. Naušnice s tri jagode

Naušnice s tri jagode ili popularno nazivane u literaturi „trojagodne naušnice“ (Sl. 108-111) omiljen su ženski nakit karakterističan za razdoblje kasnog srednjeg vijeka rađene po uzoru na bizantsku tradiciju, ali prema ukusu domaćih radionica. Izrađivane su od plemenitih metala, tj. u srebru i srebrnoj varijanti s pozlatom. Predstavljaju luksuzne predmete zlatarskih majstora izrađivane lijevanjem, kovanjem, tiještenjem, lemljenjem, te su ukrašene poznatim zlatarskim tehnikama filigrana i granulacije. Sastoje se od jedne veće ili manje karike na čijoj su donjoj polovici postavljene tri ukrašene šuplje jagode jednako udaljene jedna od druge. Između jagoda karika se također ukrašavala, a ponekad se tu nalazio i ukras u obliku manjeg kotačića (diska). Sistem zakopčavanja se sastoji od kvačice i petlje. Nošene su i kao sljepočničarke, upletene u kosu, ovješene o traku oko glave, a na karici se javlja i lančić koji je obješen o dvije alkice. Pronađene su najčešće u paru i u velikom broju inačica, a svaki par predstavlja svojevrsni unikat.³⁸¹

Na osnovu trojagodnih naušnica čuvanih u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, N. Jakšić donosi tipologiju ove vrste nakita. Trojagodne naušnice dijeli na 6 glavnih tipova koji se mogu podijeliti na više inačica (TIP A, B, C, D, E i F). Na osnovu tih tipova se može zaključiti da su jagode izrađivane od dvije polutke u obliku rastvorenog četverolatičnog, peterolatičnog, šesterolatičnog i osmerolatičnog cvijeta (TIP A, B i C) (Sl. 108), kao i u obliku kugle, šuplje iznutra (TIP D, E i F) (Sl. 109). Mogu biti pune, perforirane i djelomično perforirane, odnosno izrađene u tehnici, a „jour“ tj. „na proboj“. Ukrašavaju se raznim aplikacijama: granuliranim zrcima, apliciranim ušicama i bradavicama, žljebovima koji kuglastu podlogu dijele na više reznjeva, te filigranskom niti i žicom koje tvore kružne motive, S-motive i rozete postavljene radijalno oko rupe na jagodi. Ukrasi se mogu javljati samostalno iako ih se najčešće nalazi u različitim kombinacijama, pa jagode često vidno gube kružan oblik. Prostor na karici između jagoda rjeđe ostaje neukrašen, tj. karika može biti samo tordirana, iako je u najvećem broju karika ukrašena filigranskom žicom mrežasto formiranom, granuliranim zrcima u više redova i ukrasom u obliku kotačića (diska) načinjenog od filigranske žice i smještenog na karici između jagoda. Također, ukrasi se i na ovome dijelu naušnice javljaju samostalno, kao i u različitim kombinacijama (Sl. 110).³⁸²

³⁸¹ R. JURIC, 2015., 81-97; M. PETRINEC, 2009.a, 182; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 114-116.

³⁸² N. JAKŠIĆ, 1983., 50-67.

Datacija ove vrste naušnica uvelike je izazvala brojne polemike među znanstvenicima. Među prvima, L.J. Karaman³⁸³ ih datira u razdoblje 9. – 11. st. i tako ih prepisuje krugu nakita ranosrednjovjekovne „dalmatinsko – hrvatske“ kulturne grupe.³⁸⁴ Povećanjem broja istraženih groblja, D. Jelovina produžuje njihovo trajanje do 15. st., ali ih i dalje smješta u ranosrednjovjekovni starohrvatski kulturni krug, tj. zajedno s ostalim nakitom predromaničkih odlika.³⁸⁵ R. Jurić, 80-ih godina prošlog stoljeća podiže donju granicu i datira ih u šire razdoblje 12. – 15. st. što korespondira njegovoj III. fazi nakita u Dalmaciji.³⁸⁶ U svome najnovijem radu iz 2015. godine, na osnovu sve većega broja istraženih groblja s fazom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, precizira njihovu granicu proizvodnje od samoga kraja 13. pa do I. pol. 15. st.³⁸⁷ Prilikom analize groblja kod crkve sv. Spas u Vrh Rici, N. Jakšić ih datira od sredine 14. do sredine 15. st.³⁸⁸ T. Burić vrijeme njihove pojave smješta u 13. st., a vrijeme najčešće upotrebe i polaganja u grobove u 14. i 15. st., s time da se rijetko javljaju i u 16.st.³⁸⁹ M. Petrincec smatra kako se najintenzivnije nose u II. pol. 13. i I. pol. 14. st.³⁹⁰ Prema J. Vučiću, trojagodne naušnice, osim onih s glatkim jagodama, bile su u upotrebi krajem 13. do kraja 14. st., a od 15. st. pojavljuju se mlađe inačice s kotačićima (diskovima).³⁹¹ Ž. Krnčević njihovu pojavu prepisuje zadnjim desetljećima 12. st., a razvoj i cvat do 15. st., te mogućnost trajanja pomiče u 16.st.³⁹²

Zaključuje se da sve veći broj znanstvenika prvenstveno smješta trojagodne naušnice u razdoblje kasnog srednjeg vijeka što ponovo otvara pitanje radionica ove vrste luksuznog nakita. N. Jakšić na osnovu povijesnih izvora 13. i 14. st., koji izričito ne opisuju izgled naušnica smatra kako su izrađivane na prostoru Dalmacije što otkrivaju imena dalmatinskih majstora koji su putovali iz gradova Zadra, Splita, Dubrovnika i Kotora kako bi izrađivali i prodavali nakit za šire potrebe Hrvatske i Bosne. Kao prilog tome ukazuje i na pronađene luksuzne primjerke trojagodnih naušnica u dalmatinskim gradovima.³⁹³ D. Jelovina, također smatra ove naušnice domaćim proizvodom dalmatinskih gradova, ali ih ne odvaja od istoga

³⁸³ KARAMAN, L.J., 1930-1934., 67-100.

³⁸⁴ Zanimljiv je podatak kako Karaman ujedno datira u II. pol. 14. st. i konzolu trećeg kata zvonika splitske katedrale na kojoj se nalazi prikaz ženskog lika s trojagodnim naušnicama (Sl. 117). (N. JAKŠIĆ, 1983., 68; Ž. KRNČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., 341.)

³⁸⁵ D. JELOVINA, 1976., 101-102.

³⁸⁶ R. JURIĆ, 1987., 278-281.

³⁸⁷ R. JURIĆ, 2015., 92.

³⁸⁸ N. JAKŠIĆ, 1996., 150.

³⁸⁹ T. BURIC, 2001., 249.

³⁹⁰ M. PETRINEC, 2009.a, 183.

³⁹¹ J. VUČIĆ, 2010., 121.

³⁹² Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 115.

³⁹³ JAKŠIĆ, 1983., 70-73.

zlatarskog kruga kojemu pripadaju raniji tipovi starohrvatskog nakita. Kao dokaz tome ukazuje na jednake ukrase trojagodnih i jednojagodnih naušnica u tehnici filigrana i granulacije, kao i na umanjenu mogućnost da su te iste domaće radionice nakon unije između Hrvatske i Ugarske potpuno nestale.³⁹⁴ Osim u dalmatinskim gradovima, postoji i mogućnost da se dio takvog nakita izrađivao i u dalmatinskom zaleđu kao npr. u Kninu i Bribiru.³⁹⁵ Arheološki dokaz radionica predstavljaju pronađeni zlatarski kalupi, kao i zlatarski alati o kojima su detaljno raspravljali Cvito Fisković³⁹⁶ i Ivo Petricoli³⁹⁷.

Slika 108. Trojagodne naušnice s jagodama u obliku kugle (Smrdelje) (D. JELOVINA, 1986., 74)

Slika 109. Trojagodne naušnice s jagodama u obliku perforiranog osmerolatičnog cvijeta (Mokro Polje - Crkvina) (A. PITEŠA, 2009., 224)

³⁹⁴ D. JELOVINA, 1991., 212-213.

³⁹⁵ R. JURIĆ, 2015., 93.

³⁹⁶ C. FISKOVIĆ, 1959.

³⁹⁷ I. PETRICIOLI, 1963., 132-146; I. PETRICIOLI, 1965., 219-220.

Slika 110. Trojagodne naušnice s ukrasom između jagoda u obliku kotačića (diska) (Udbina – katedrala sv. Jakova) (R. JURIĆ, 2015., 15. 3. 1, a-b)

U podvrstu naušnica s tri jagode spadaju **naušnice sa srednjom kruškolikom jagodom** (Sl. 112). Predstavljaju pravu rijetkost istraženih grobova kasnog srednjeg vijeka i zajedno s trojagodnim naušnicama i karičicama s tri koljenca pripadaju luksuzno izrađenom nakitu. Na prostoru sjeverne Dalmacije dosad su zabilježene na groblju u Biskupiji na Crkvini i Plavnom kod Knina.

Sastoje se od karike na čijoj se donjoj polovici nalazi jedna okomito postavljena kruškolike jagoda, kao i dvije bočne kuglastog oblika. Kao i jagode, ukrašene tehnikama filigrana i granulacije, donji dio karike se također ukrašavao. Stil ukrašavanja jagoda je vrlo sličan primjerima trojagodnih naušnica, a srednja kruškolika jagoda se može s obzirom na oblikovanje podijeliti u dva tipa. Središnja kruškolika jagoda može biti u obliku stošca načinjen od četiri spojena dijela ili može biti piramidalan. Petlja za pričvršćivanje je ovalna ili u obliku slova „S“.³⁹⁸

Ovaj tip nakita prema nekim autorima se smatra inačicom trojagodnih naušnica,³⁹⁹ iako u novije vrijeme sve više autora izdvaja ovu inačicu u samostalni tip naušnice sa srednjom kruškolikom jagodom ili tzv. piramidalnom jagodom.⁴⁰⁰ Kao što je primjer kod dosadašnjih tipova naušnica i kod ovoga tipa prvenstveno se smatralo kako pripadaju isključivo fazi starohrvatskog nakita 9 – 10. st.⁴⁰¹ Povećanjem broja istraženih groblja, R. Jurić ih smješta u svoju III. fazu nakita u Dalmaciji (12. – 15. st.), što je jednako vremenu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka⁴⁰², a to su učinili i Š. Bešlagić i Đ. Basler⁴⁰³. U novijim analizama V. Sokol ih datira u 15.st.⁴⁰⁴, a R. Jurić se pridružuje dataciji i upućuje na njihovu

³⁹⁸ R. JURIĆ, 2015., 98-99.

³⁹⁹ M. PETRINEC, 2009.a, 182.

⁴⁰⁰ Š. BEŠLAGIĆ, Đ. BASLER, 1964., 78-79; V. SOKOL, 2006., 297; R. JURIĆ, 2015., 98-100.

⁴⁰¹ LJ. KARAMAN, 1940.

⁴⁰² R. JURIĆ, 1987., 281.

⁴⁰³ Š. BEŠLAGIĆ, Đ. BASLER, 1964., 76-78.

⁴⁰⁴ V. SOKOL, 2006., 297.

upotrebu tijekom I. pol. 15. st. s mogućnošću malo dužega trajanja u 15. st.⁴⁰⁵ Na prostoru sjeverne Dalmacije zasad su zastupljene samo na lokalitetima: Biskupija – Crkvina⁴⁰⁶ i Plavno – Međine⁴⁰⁷. Svakako se analogije pronalaze na lokalitetima: Sv. Spas – Vrh Rika⁴⁰⁸ i Grborezi - Mramorje⁴⁰⁹, dok se dva primjeraka s nepoznatog nalazišta čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru.⁴¹⁰

Slika 111. Trojagodna naušnica sa srednjom krušolikom jagodom iz Arheološkog muzeja Zadar (nepoznato nalazište) (R. JURIC, 2015., 16. a-b)

6.1.4. Prstenje

Osim naušnica, karičica i sljepoočničarka, prstenje također predstavlja jedno od brojnijih nakitnih predmeta zastupljenih unutar grobova kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka (Sl. 112-116). Nosili su ih muškarci, žene i djeca s otvorenim, preklopljenim ili zalemljenim krajevima (u formi zatvorenog kruga), a rađeni su kovanjem i lijevanjem. Tipologiju prstenja donosi D. Jelovina dijeleći ih na četiri glavna tipa sa svojim inačicama. Prvom tipu pripada žljebasto lijevano ili kovano (kanelirano) prstenje, drugi tip čini jednostavno kovano ili lijevano prstenje, treći tip predstavlja lijevano masivno prstenje i četvrti tip prstenje s ukrasom koje se dijeli na pet varijanti.⁴¹¹

Na osnovu tipologije može se zaključiti: prstenje se izrađivalo od bakra i bronce što je tipično za jednostavnije nakitne oblike, a javljaju se i luksuzne inačice od srebra i srebra s

⁴⁰⁵ R. JURIC, 2015., 99.

⁴⁰⁶ D. JELOVINA, 1976., T. XXI, 7-8, 9-10.; R. JURIC, 1987., T. IX, 12; M. PETRINEC, 2009a, 182, T. 5, GROB 102.

⁴⁰⁷ S. GUNJAČA, 1960.a, 13, tab. V, 8.

⁴⁰⁸ M. PETRINEC, 1996., 48, 80, 117.

⁴⁰⁹ Š. BEŠLAGIĆ, Đ. BASLER, 1964., 76-78, tab. XI, sl. 3.

⁴¹⁰ R. JURIC, 2015., 98.

⁴¹¹ D. JELOVINA, 1976., 106-109; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 119-123.

pozlatom. Jednostavno prstenje, tzv. vitice raširen su proizvod koji je prisutan još u starohrvatskim grobljima, a nastavlja se i kroz razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Javljaju se u različitim oblicima, tj. presjek im može biti trakast, ovalan, iznutra ravan, a izvana zaobljen, „D“ – presjeka, trokutast i konkavan, a javljaju se i profilacije u obliku leće. Kovani trakasti oblici najčešće su rađeni od tankog lima, dok su lijevani masivnije produkcije, te najčešće od bronce. Takvi tipovi prstenja mogu se naći neukrašeni ili ukrašeni geometrijskim i biljnim motivima, odnosno ukras je izveden kaneliranjem, urezivanjem, utiskivanjem, kao i lijevanjem u kalup (Sl. 112).⁴¹² Kod primjera s Bribira na groblju Dol zabilježeni su ostaci emajla unutar žljebova na prstenu.⁴¹³ Kao četvrti tip, prstenje s ukrasom dolazi u mnogo različitih varijanti, stoga je teže uspostaviti precizniju tipologiju. Dijeli se na prstenje od lima s proširenim krajevima i gornjim dijelom koji tvori pločicu na kojoj može biti urezan ukras (Sl. 113) ili zalemljena kruna (Sl. 114). Pločica može biti kružna, ovalna i poligonalna. Prstenje s krunom najčešće se sastoji od poligonalne, kružne ili kvadratne kasete, može biti optočena filigranom ili granulacijom, a unutar nje se umetalo zrno rađeno od stakla, staklene paste, dragog ili poludragog kamena koje može biti i u funkciji pečata.⁴¹⁴ Zanimljive primjere prstenja s krunom predstavlja prstenje s urezanim heraldičkim prikazom ljiljana, a zastupljeni su na Pagu u Starom Gradu⁴¹⁵, Gradacu kod crkve Porodenja Marijina koji „pripada mlađem sloju“⁴¹⁶, u Biljanima Donjim na Begovači⁴¹⁷ i prsten s motivom propetog lava zabilježenog u Dyggveovim skicama s lokaliteta Nin – sv. Grgur što je dosta sličan opisu prstena s nepoznatog lokaliteta koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu čija će se fotografija prikazati kao primjer.⁴¹⁸ U Biskupiji na Crkvini je zabilježen jedan primjerak prstena s dvostrukom krunom.⁴¹⁹ Postoji i prstenje čija je gornja strana proširena i ojačana unutar koje se nalazila kružna, ovalna ili kvadratna rupica ili tzv. oko gdje se umetalo zrno (Sl. 115). Zabilježen je zanimljiv primjerak iz Galovca na Crkvini koji ima dvostruku rupu za umetak.⁴²⁰ Posljednja zastupljena varijanta prstenja s ukrasom je ono koje na prednjem proširenom i ojačanom dijelu ima različite plastične motive, kao npr. stisnute pesnice (simbol rukovanja) karakteristične su za kasni srednji vijek što simbolizira zaručnički zavjet (Sl. 116).

⁴¹² D. JELOVINA, 1976., 107-108; D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 120-121; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 279, M. PETRINEC, 2009.a, 183.

⁴¹³ M. ZEKAN, 1996.a, 51.

⁴¹⁴ M. PETRINEC, 2009.a, 192, T. 8, 14.

⁴¹⁵ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2003., 125.

⁴¹⁶ M. ZEKAN, 2000.a, 280.

⁴¹⁷ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 76-77.

⁴¹⁸ A. PITEŠA, 2009., 175; J. ŠUČUR, 2015.a, 253.

⁴¹⁹ M. PETRINEC, 2009.a, T. 8, 14.

⁴²⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1991., T. XXXL, 3.

Pronađen je primjerak u Biljanima na Begovači⁴²¹, na fotografiji se prikazuje primjerak iz Solina čuvan u Arheološkom muzeju u Splitu.⁴²², no svakako se analogije mogu povući na osnovu više primjeraka pronađenih na groblju sv. Spas u Vrh Rici.⁴²³ Može se pretpostaviti da prstenje, kao i naušnice vuku porijeklo iz kasnoantičkih i bizantskih uzora, iako je rađeno po ukusu domaćih radionica.⁴²⁴

Slika 112. Kanelirano i obično prstenje (Pakoštane - Crkvina) (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. II, 10-12)

Slika 113. Prstenje s proširenom pločicom i urezanim ukrasom, heraldički znak dvostrukog ljiljana i propetog lava iz Arheološkog muzeja Split (nepoznato nalazište) (A. PITEŠA, 2009., 257, 258)

Slika 114. Prsten s krunom i prsten s dvostrukom krunom (Kruševo – sv. Jure, Biskupija – Crkvina) (J. VUČIĆ, 2010., Tabla 8, 1; D. JELOVINA, 1976., T. XXIV, 9-10, 12; M. PETRINEC, 2009.a, 14)

⁴²¹ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 77, tab. V, 114.

⁴²² A. PITEŠA, 2009., 173.

⁴²³ M. PETRINEC, 1996., 42, 47, 107.

⁴²⁴ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 123.

Slika 115. Prsten s gornjim ojačanim dijelom i rupicama za zrna (Galovac - Crkvina) (A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013, str. 41)

Slika 116. Prsten s motivom stisnute pesnice iz Arheološkog muzeja Split (Solin) (A. PITEŠA, 2009., 253)

6.1.5. Ogrlice i narukvice

Ogrlice i narukvice predstavljaju materijal koji je vrlo rijetko zastupljen unutar grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, a njihov spomen se češće može naći unutar sačuvanih povijesnih izvora razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u vidu inventara, oporuka i dota. Tu su zabilježeni samo oni bogati primjerci ogrlica od bisera što je materijal široke primjene na svim luksuznim nakitnim oblicima toga razdoblja. Poznato je da su se školjke bisernice uzgajale u Zadarskom kanalu i Novigradskom moru u 13. stoljeću.⁴²⁵ Na prostoru sjeverne Dalmacije, jedini dosadašnji nalaz potencijalne ogrlice ili narukvice predstavljaju jantarne i staklene perle iz kasnosrednjovjekovnog groba 76 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina.⁴²⁶ Za ostale moguće primjere treba pričekati objavu dosadašnjih nalaza, te provesti nova arheološka istraživanja.

⁴²⁵ I. ANZULOVIĆ, 2006., 210-213.

⁴²⁶ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224.

6.2. Dijelovi nošnje

6.2.1. Aplike

Ukrasne aplike pojavljuju se unutar zatvorenih grobnih cjelina kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka. Aplike pronađene u grobovima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka sastoje se od kvadratne pločice, najčešće ukrašene bradavičastim i piramidalnim ispupčenjima, kao i floralnim, simboličkim i heraldičkim motivima izrađenim u tehnici iskucavanja. Rađene su od željeznog, bakrenog, brončanog i srebrnog lima, ukrašene pozlatom. U uglovima aplika vidljive su rupice koje su nekoć služile za međusobno povezivanje kvadratnih pločica (aplika) ili kako bi se prišile na odjeću. Mogu se pronaći u grobovima oko glave pokojnika, na prsima ili oko struka na osnovu čega se može zaključiti nešto više o njihovoj funkciji, odnosno jesu li nošene kao dijademe (ukrasne čeone trake) ili dekorativni obrub gotičkih kapa⁴²⁷, jesu li se prišivale na odjeću ili krasile pojase.⁴²⁸

Slika 117. Lik žene s konzole splitske katedrale s prikazom aplika na gotičkoj kapi i trojagodnih naušnica (14. st.) (R. JURIĆ, 1981., T. 34)

⁴²⁷ U novije vrijeme sve više se zastupa mišljenje da se radi o dekorativnom obrubu svećanih gotičkih kapa što je vidljivo na sačuvanim prikazima skulpture i slikarstva kasnog srednjeg vijeka. Kao primjer navodi se već ranije spomenuta konzola splitske katedrale s prikazom ženskog lika s trojagodnim naušnicama koja na glavi ima i prikaz gotičke kape s aplikama (Sl. 117). (T. Burić, 1997., 422.)

⁴²⁸ D. JELOVINA, 1976., 111-113, N. JAKŠIĆ, 1984.; T. BURIĆ. 1995., 420-422.

Obrađujući aplike s lokaliteta sv. Juraj na Putalju u Kaštel – Sućurcu uz pomoć analogija s groblja oko crkve Gospe od Site u Strožancu, sv. Juraj od Raduna Kaštel Stari, te sv. Spasa u Cetini, T. Burić primjere s tih lokaliteta datira u razdoblje kasnog srednjeg vijeka.⁴²⁹ Prihvativši činjenicu da se radi o gotičkim kapama, smatra kako su te kape zasigurno imale i simbolično i statusno značenje što potvrđuje i njihova rijetkost unutar grobova, tj. bile su dostupne samo užem sloju seoskog društva tijekom anžuvinskog perioda kada se javlja tzv. seoska aristokracija. Burić također ubicira zlatarske radionice na prostoru Splitskog i Trogirskog distrikta, iako ne postoje točni pisani izvori o toj vrsti materijala, on smatra kako se radi o majstorima koji su izrađivali i drugu robu anžuvinskog vremena, kao i ostale utilitarne i profane proizvode. Split i Trogir daje kao primjer radioničkih mjesta i smatra kako će se zasigurno novijim istraživanjima takve radionice ustvrditi i na prostoru ostalih dalmatinskih komuna.⁴³⁰

Na prostoru sjeverne Dalmacije zastupljene na lokalitetima: Pag – Stari grad⁴³¹, Starigrad – Paklenica⁴³²; Podgrađe –sv. Duh⁴³³, Ivinj – sv. Martin⁴³⁴, Biskupija – Crkvina, gdje se javljaju od srebrnog pozlaćenog lima pronađene van grobne cjeline (Sl. 118) ⁴³⁵ i Gradac kod Drniša – Crkva porođenja Marijina, gdje su unutar dva groba pronađene aplike s više od dvadeset srebrnih aplika s pozlatom.⁴³⁶ Treba upozoriti na zanimljive primjere aplika gotičkih kapa pronađene unutar kasnosrednjovjekovnog groba na lokalitetima sv. Juraj od Putalja u Kaštel Sućurcu, Cetina – sv. Spas i Strožancu. Radi se o više sačuvanim kvadratnim pločicama koje su u tehnici iskucavanja ukrašene floralnim motivom u vidu višelatične rozete, kao i simboličkim motivima u vidu tronožne gotičke krune, te slova „S“ u gotičkoj kapitali.⁴³⁷

Aplike pronađene kao dio srednjovjekovnog pojasa pripadale su i ženama i muškarcima. Prilikom pronalaska pojasa unutar groba ne može se naći organski materijal, odnosno prvi dio podloge pojasa na koju su se aplicirali ukrasi u vidu pločica načinjenih od manje plemenitih metala, ali i od kosti. Međutim, na osnovu povijesnih zapisa ustanovljeno je da se ta podloga izrađivala od kože, sukna, svile i baršuna. Srednjovjekovni pojas nošen je na

⁴²⁹ T. BURIĆ, 1997., 419-420.

⁴³⁰ T. BURIĆ, 1997., 424-426.

⁴³¹ R. JURIĆ, 2006., 313.

⁴³² R. JURIĆ, 2013., 650, T. II, 6.

⁴³³ D. JELOVINA, 1976., 37, tab. LII, LIII.

⁴³⁴ M. ZORIĆ, 1994.

⁴³⁵ M. PETRINEC, 2009.a, 180, 183; M. PETRINEC, 2009.b, 266-269.

⁴³⁶ M. ZEKAN, 2000.a, 280.

⁴³⁷ T. BURIĆ, 1997., 423.

način da se kompletno ne omotava oko pasa i da od pređice slobodno pada do koljena. Ženski pojasevi bili su lakši, tj. izrađivani su s manje aplika.⁴³⁸ Na prostoru sjeverne Dalmacije jedini dosad zabilježen primjerak pojasa pripada ženskom grobu 44 s lokaliteta Galovac – Crkvina. Unutar groba pronađene su koštane aplike u obliku križa pričvršćene brončanim zakovicama na pojas, koštana kopča i jezičak. J. Belošević ovaj grob datira u razdoblje kasne antike.⁴³⁹ Kao luksuzan primjerak nalaza aplika nezaobilazno treba spomenuti dio osobne imovine srednjovjekovnog odličnika iz kasnosrednjovjekovnog groba pod stećkom s lokaliteta Cetina – sv. Spas. Radi se o pozlaćenom, srebrnom dugom pojasu s bogatom garniturom za zakopčavanje (Sl. 119) kakvi se spominju unutar arhivske građe kao „slavenski“, „bosanski“, a kasnije i kao „hrvatski“, a za ovaj primjerak N. Jakšić⁴⁴⁰ smatra da je proizvod gotičkog zlatarstva Dubrovnika i Zadra po uzoru na zapadnoeuropsku modu.⁴⁴¹ Primjerak sa sv. Spasa ukrašen je sa 71 aplikom koje su vjerojatno bile pričvršćene o vrpce. Na pravokutnim primjercima sačuvan je urezan prikaz grifona s repom koji završava biljnim ornamentom, a na ostalim kvadratnim primjercima uočavaju se ostali biljni prikazi formirani u obliku romba ili rozete.⁴⁴²

Slika 118. Srebrno pozlaćene aplike (Biskupija – Crkvina) (D. JELOVINA, 1986., 68)

⁴³⁸ I. ANZULović, 2007., 239-255

⁴³⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1990., 237.

⁴⁴⁰ N. JAKŠIĆ, 1996., 161.

⁴⁴¹ N. JAKŠIĆ, 1983./84., 338-341.

⁴⁴² M. PETRINEC, 1996., 104-105; M. PETRINEC, 2008.a, 254-255.

Slika 119. Srebrno pozlaćeni pojas s bogatom garniturom za zakopčavanje te s 71 aplikom (Cetina – sv. Spas) (M. PETRINEC, 2008.a, str. 262)

6.2.2. Dugmad

Dugmad predstavlja vrlo čest nalaz u srednjovjekovnim grobljima koji se javlja još od razdoblja ranog srednjeg vijeka kada se isključivo izrađuju puni ili lijevani u kalupe, a od 13. st. počinju se izrađivati tiještenjem i lemljenjem u bronci, kositru, srebru, katkad i s pozlatom, dok se u povijesnim zapisima navode i luksuzni primjerci od zlata, jantara, bisera, pa čak i oni manje vrijedni od mijedi, kosti i drva.⁴⁴³ Dio su gornjeg dijela odjeće dekorativno – funkcionalnog karaktera, tj. nalazili su se na prsima i rukavima. S obzirom na to da je prilikom arheoloških istraživanja teško ustvrditi njihov položaj *in situ*, povijesni izvori bilježe da su nošeni gusto prišiveni uz rubove rukava sve do lakta.⁴⁴⁴ Sastoje se od tri dijela, dvije vodoravno zalemljene šuplje polutke i jedne manje ili više izdužene trakaste ušice za udijevanje koja se nalazi na gornjoj polutki. Dije se u dvije osnovne inačice, dugmad jednostavnih kalota bez ukrasa (Sl. 121) i dugmad s različitim ukrasima najčešće u tehnici filigrana i granulacije, kanelurama, tehnikom na proboj⁴⁴⁵, kao i bradavicama (Sl. 122-123).⁴⁴⁶ Ukrašavala se rupica oko ušice filigranskom žicom ili granuliranim zrcima, a dno polutke s granuliranim zrcima u vidu malenih grozdova i zašiljenim bradavicama (Sl. 121). Također mogu biti ukrašene perforacijom jedne ili obje polutke, te kanelurama. Na nekim primjerima

⁴⁴³ Ž. DEMO, 2007., 72.

⁴⁴⁴ I. ANZULović, 2007., 257; Ž. KRŃČEVIĆ, 2013., 116-117.

⁴⁴⁵ A. PITEŠA, 2009., 163.

⁴⁴⁶ H. GJURAŠIN, 2010.a, 121, 123.

do ušice se javlja jedna ili dvije rupice. Datiraju se u širi vremenski raspon, tj. od 13. do 15. st., a jednim dijelom ulaze i u razdoblje ranog novog vijeka, iako se najčešće javljaju u 14. i 15. st. Kao i za ostale nakitne izrađevine, pretpostavlja se da i ova vrsta nalaza pripada domaćim proizvodima dalmatinskih radionica po uzoru na bizantski kulturni krug.⁴⁴⁷ Zanimljiv primjer predstavlja zasad usamljen nalaz brončanog dugmeta na groblju Tjeme na Bribiru, čiji oblik podsjeća na praporce zbog donjeg križno perforiranog dijela. Većih je dimenzija od ranosrednjovjekovnih praporca, izrađen u bronci, ukrašen koncentričnim kanelurama i datiran je od 13. – 15. st. (Sl. 53).⁴⁴⁸ Zabilježeni su i primjerci srebrne dugmadi s granuliranim ukrasima na dnu, ovješeni o „žensku“ kopčicu za odjeću (ažulu) na lokalitetu Danilo – Šematorij, datirani 12 – 15. st. (Sl. 121).⁴⁴⁹ Također je nezaobilazan još neobjavljen nalaz dugmadi s lok. Pakošane – Crkvina koji se uvelike razlikuju od dosad zabilježenih primjeraka. Sastoje se samo od jedne polutke sa zalemljenom ušicom na čijoj se donjoj plohi nalazi radijalno izveden ukras u tehnici filigrana i granulacije, kao i u tehnici na proboj (Sl. 122).⁴⁵⁰

Slika 120. Sl. Jednostavna dugmad načinjena od dvije polutke (Pakoštane - Crkvina) (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. II., 6)

Slika 121. Jednostavna dugmad načinjena od dvije polutke sa stožastim i granuliranim ukrasom na donjoj polutci (Dugopolje – Vučipolje – Crkvine, Danilo – Šematorij – sv. Danijel (H. GJURAŠIN, 2010.a, str. 123; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., str. 117)

⁴⁴⁷ D. JELOVINA, 1976., 113-114; M. PETRINEC, 1996., 11; T. BURIĆ, 2001., 224; Ž. DEMO, 2007., 71-72; A. PITEŠA, 2009., 162-163, 189; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 279.

⁴⁴⁸ M. ZEKAN, 1987.a, 64; M. ZEKAN, 1996.a, 51, 53.

⁴⁴⁹ Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 117.

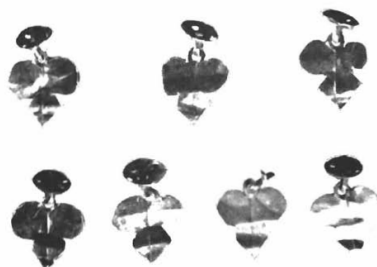
⁴⁵⁰ Na podacima zahvaljujem voditeljici istraživanja i mentorici K. Gusar.

Slika 122. Dugmad načinjena od jedne polutke s granuliranim i profiliranim ukrasima na donjem dijelu (Pakoštane - Crkvina) (foto: K. GUSAR)

6.2.3. Privjesci

Privjesci se javljaju kroz čitav srednji vijek i isključivo su dekorativne funkcije. Na osnovu današnjeg stupnja istraženosti groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, privjesci predstavljaju dosta rijedak nalaz. U grobovima 9. – 11. st. javljaju se najčešće u obliku brončanog praporca s ušicom i križnim prorezom na donjem dijelu.⁴⁵¹ Najljepši primjerak do sada pronađenih i objavljenih privjesaka pronađeni su na Bribiru. Primjerci se sastoje od sedam privjesaka od srebrnog lima u obliku bršljanovog lista pronađenih unutar kasnosrednjovjekovnog groba pokrivenog monolitnom kamenom pločom s heraldičkim prikazom slomljenog orlovog krila, unutar crkve sv. Marije na groblju Dol (Sl. 123).⁴⁵² Također, pronađen je i jedan probušeni dubrovački novac zabilježen na groblju u Starigradu Paklenici kod crkve sv. Petar.⁴⁵³

Slika 123. Privjesci od srebrnog lima u obliku bršljanovog lista (Bribir – Dol) (D. JELOVINA, 1968., Tab. III)

6.2.4. Kopče

Kopče predstavljaju dio srednjovjekovne nošnje i kao takve često se javljaju u grobovima kroz čitav srednji vijek. Najviše ih se pronalazi kod muških pokojnika, dok su kod

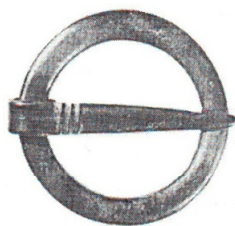
⁴⁵¹ D. JELOVINA, 1976., 114-115.

⁴⁵² M. ZEKAN, 1996.a, 51; A. MILOŠEVIĆ, 2015, sl. 70.

⁴⁵³ R. JURIC, 2006. a, 316.

žena i djece zastupljene u manjem broju. Spadaju pod funkcionalne predmete, tj. služile su za pričvršćivanje odjeće, a javljaju se i primjerci koji su imali i dekorativnu funkciju.⁴⁵⁴ Na osnovu dijelova, dimenzije i pozicije unutar groba, može se doznati i njihova svrha, odnosno utvrditi radi li se o kopčama za pojas, kopčicama za obuću ili odjeću (ažulama).

Kopče za pojas sastoje se od okvira, kao i alke i trna koji tvore predicu. U razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka javljaju se u različitim veličinama i presjecima, od raznih vrsta metala (željezo, bakar, bronca te bronca s pozlatom), s jednim, dva ili tri trna (igle) za zakopčavanje. U grobovima su najčešće pronalazene samo predice. Najviše se javljaju one izrađene od skromnijih vrsta metala, a oblikom su zastupljene kvadratne, pravokutne, elipsoidne, gljivastog oblika (Sl. 126) kao i primjerci s kružnim (Sl. 124) ili „D“ oblikom (Sl. 125) datirani od 12. do 16. st.⁴⁵⁵ Svi navedeni primjerci pripadaju pojasnim kopčama s jednodijelnom predicom, dok postoje i rijetki primjerci dvodijelnih predica i predica s pločicom.⁴⁵⁶ Jedini dekorativni primjerci, zabilježeni na osnovu današnjeg stupnja istraženosti i objave, pronađeni su na lokalitetima Galovac – Crkvina⁴⁵⁷ i Bribir - Dol⁴⁵⁸ (Sl. 124), a pripadaju kružnim kopčama čiji trn ima ukras u vidu nekoliko zareza. Svakako treba spomenuti najljepši primjerak pronađen kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici u sklopu luksuznog kasnosrednjovjekovnog srebrnog pojasa s pozlatom čija se kopča sastoji od predice s ukrašenom ženskom figurom u sjedećem položaju (Sl. 127).⁴⁵⁹ Uz pojas se vežu i primjerci funkcionalnih nalaza jednostavnih **alki** koje su služile za provlačenje pojasa, najčešće izrađene u bronci (Sl. 128).⁴⁶⁰

Slika 124. Kružna predica s ukrašenim trnom (Bribir - Dol) (M. ZEKAN, 1996.a, str. 50)

⁴⁵⁴ D. JELOVINA, 1976., 126; D. JELOVINA, 1991., 217-218.

⁴⁵⁵ Š. BEŠLAGIĆ, Đ. BASLER, 1964., 83; D. JELOVINA, 1976., 126-127; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 127-128; M. PETRINEC, 1996., 44, 60, 63, 97, 123, 9; M. PETRINEC, 2000., 224-225, J. VUČIĆ, 2006.a, 216-217; Ž. DEMO, 2007., 40-41; M. PETRINEC, 2008.a, 256; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 277-278.

⁴⁵⁶ Ž. TOMIČIĆ, G. MAHOVIĆ, 2011., 138.

⁴⁵⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1993., Tab. XXX, 1-2.

⁴⁵⁸ M. ZEKAN, 1996.a, 50.

⁴⁵⁹ M. PETRINEC, 1996., 104; N. JAKŠIĆ, 1996., 160-162.

⁴⁶⁰ Š. BEŠLAGIĆ, Đ. BASLER, 1964., 83; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 127; M. PETRINEC, 2009.a, 183.

Slika 125. Pređica „D“ – oblika (Pakoštane - Crkvina) (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. II, 2)

Slika 126. Gljivasta pređica s dva trna (Biljane donje - Begovača) (D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., Tab. VII., 145)

Slika 127. Kopča ukrašena u obliku sjedeće ženske figure (Cetina – sv. Spas) (M. PETRINEC, 2008.a, str. 262)

Slika 128. Kružne brončane alke (Biljane Donje - Begovača) (D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., T. VII, 145)

Rijetku pojavu u grobovima na prostoru Dalmacije predstavljaju pojasne kopče s dvodijelnom predicom. Jedini dosad objavljen primjerak na prostoru sjeverne Dalmacije potječe iz kasnosrednjovjekovnog groba br. 1 unutar crkve sv. Martina u Sukošanu. Oblik dvodijelne predice sastoji se od spljoštene osmice s osovinom u sredini na kojoj je omotan trn trakastog presjeka (Sl. 129). Pronađena je iznad lijeve strane zdjelice pokojnika sa željeznim pojasnim jezičkom.⁴⁶¹ Sličan primjerak, na koji je upozorio i Vučić, pronađen je na groblju sv. Spas u Vrh Rici.⁴⁶² Ž. Demo na osnovu istraženih grobova ispred crkve sv. Frane na Opatovini (Kaptol) opisuje ovaj rijedak tip pojasnih kopči i datira ih u kasni srednji vijek. Dvodijelna predica sastoji se od dva simetrična okvira pa ih naziva „naočalaste“, a postoje i inačice s asimetričnim okvirima, tj. jedan okvir je kružni, a drugi pravokutan (Sl. 130).⁴⁶³

Grob 1

Slika 129. Nalazi pojasne kopče s dvodijelnom predicom (Sukošan – sv. Martin) (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 5, grob 1)

Slika 130. Dvodijelna predica, tzv. naočarasta (Zagreb – sv. Franjo) (Ž. DEMO, 2007., Sl. 69)

Kopčice za obuću predstavljaju rijedak nalaz na lokalitetima u Dalmaciji (Sl. 131-133). Problem predstavlja mali stupanj istraženosti i objave materijala, kao i činjenica da se prilikom istraživanja nije obraćala velika pozornost na poziciju takve vrste nalaza unutar groba kako bi se jasno mogla odrediti njihova prava funkcija. Često i zbog dislokacije unutar groba s više pokojnika predmetu se pridavalo krivo značenje. Dosad su zabilježene uz gležanj

⁴⁶¹ J. VUČIĆ, 2006., 216-217, sl. 5.

⁴⁶² M. PETRINEC, 1996., 45; J. VUČIĆ, 2006., 216.

⁴⁶³ Ž. DEMO, 2007., 40-41, sl. 70, 71.

s vanjske strane muških i ženskih pokojnika. O dekorativno – funkcionalnim nalazima kopča za obuću prvi put detaljno raspravlja T. Burić opisujući nalaze s lokaliteta sv. Juraj od Raduna i sv. Juraj od Putalja. Donosi primjerke brončano lijevanih kopči sa željeznim trnom koje dijeli na dva tipa (Sl. 132) Prvi tip predstavljaju četvrtaste kopče u obliku stiliziranih osmica (radunski tip), a drugi tip kopče s kvadratnim okovom i dva okrugla proboja koje imaju ukras u vidu narebrenih ispupčenja. Primjer drugog tipa zastupljen je unutar srednjovjekovnog groba kod crkve sv. Spas u Vrh Rici u grobu 95f kao jednostavnija kopča s jednim ukrasnim probojem.⁴⁶⁴ Primjerci s dva proboja, u sjevernoj Dalmaciji zastupljeni su na grobljima Knin – Spas⁴⁶⁵ i Biskupija – Crkvina⁴⁶⁶, nažalost izvan grobne cjeline (Sl. 133). Kod svih navedenih analogija okov je kvadratan, a razlika je u detaljima i broju okruglih proboja. Burić ih prepisuje nalazima gotičke obuće, te ih datira u 14. i 15. st.⁴⁶⁷ Na prostoru sjeverne Dalmacije, zasad su pronađene i objavljene dvije kopčice (Sl. 131). Jedna, željezna, okrugla kopčica kvadratnog presjeka s trnom potječe iz groba 1 s lokaliteta Sukošan – sv. Martin. Datirana je na osnovu pronađene velike količine novca Ludovika I. Velikog unutar istog groba, kovanog od 1358. do 1371. god.⁴⁶⁸ Druga, željezna kopčica kružnog oblika s trnom, kružnog presjeka na lokalitetu Pakoštane – Crkvina unutar groba 75.⁴⁶⁹

Slika 131. Kružne kopčice za obuću (Sukošan – sv. Martin, Pakoštane – Crkvina) (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 5, grob 1; K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. II, 4)

⁴⁶⁴ M. PETRINEC, 1996., 18.

⁴⁶⁵ D. JELOVINA, 1991., 159, T. XXXII, 100.

⁴⁶⁶ M. PETRINEC, 2009.a, 183, T. 9, 2.

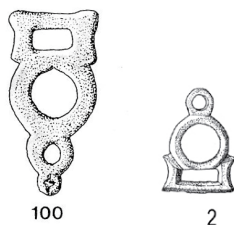
⁴⁶⁷ T. BURIĆ, 2011., 271-275.

⁴⁶⁸ J. VUČIĆ, 2006., 216-217.

⁴⁶⁹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., kat. br. 12, T. II, 4.

Slika 132. Kopčice za obuću u obliku stiliziranih osmica (radunski tip) i s dva okrugla proboja s ukrasom u vidu narebrenih ispupčenja (Putalj – sv. Juraj) (T. BURIĆ, 2011., T. I)

Slika 133. Kopčice za obuću s ukrasom na proboj (Knin – Spas, Biskupija – Crkvina) (D. JELOVINA, 1991., Tab. XXXII, 100; M. PETRINEC, 2009.a, T. 9, 2)

Treći tip funkcionalno – dekorativnih kopči predstavljaju dvodijelne **kopčice za odjeću**, tj. tzv. ažule ili omega sponice malih dimenzija, načinjene od željezne, bakrene ili brončane žice koje se sastoje od dva dijela – kukice i ušice. S obzirom na razlike u ušici, u paru dolaze tzv. muška i ženska varijanta (Sl. 134). Nalazile su se na prsnom košu i rukavima od zapešća do lakta pokojnika i pokojnica, a pripadaju gornjem dijelu kasnosrednjovjekovne nošnje s time da se nastavljaju upotrebljavati i u novom vijeku.⁴⁷⁰ Na prostoru sjeverne Dalmacije zabilježene su na lokalitetima: Starigrad Paklenica – sv. Petar⁴⁷¹, Biljane Donje – Begovača kao „karičice recentne provenijencije“⁴⁷², Radovin – sv. Petar⁴⁷³, Kruševo – sv. Jure⁴⁷⁴, Pakoštane – Crkvina⁴⁷⁵, Danilo – Šematorij gdje su pronađene s dugmastim privjeskom⁴⁷⁶ i Donje Polje – sv. Lovre.⁴⁷⁷

⁴⁷⁰ I. ANZULOVIC, 2007., 259; Ž. DEMO, 2007., 39; J. VUČIĆ, 2010., 131; A. PITEŠA, 2009., 189.

⁴⁷¹ R. JURIĆ, 2006.a, 316.

⁴⁷² D. JELOVINA, D. VRSALOVIC, 1981., 507., tab. XXXV.

⁴⁷³ R. JURIĆ, 2006.b, 315.

⁴⁷⁴ J. VUČIĆ, 2010., 125.

⁴⁷⁵ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 556.

⁴⁷⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 117.

⁴⁷⁷ Ž. KRNČEVIĆ, 2000., 123; Ž. KRNČEVIĆ, 2013., 117.

Slika 134. Tzv. muška i ženska varijanta kopčica za odjeću - ažula (Zagreb – sv. Franjo) (Ž. DEMO, 2007., Sl. 61)

6.2.5. Tekstil

Pronađeni fragmenti tekstila unutar grobova predstavljaju još uvijek vrlo slabo istraženu arheološku građu. Tekstil se izrađivao od prirodnih ili životinjskih vlakana s osnovom koja se sastoji od vodoravno i okomito postavljenih niti koje tvore mrežastu strukturu. Na tu mrežastu osnovu debljim vezom su se vezli različiti likovni prikazi i ornamenti. Osnova pronađenih fragmenata u grobovima kraj crkve sv. Spasa u Vrh Rici je prepoznata francuska tehnika izrade-*macramé*, usvojena od Saracena, a izrađena od preplitanja i poluuzlova (Sl. 136).⁴⁷⁸ S. Krznar navodi kako su se tijekom II. pol. 13. i u 14. st. pokojnici pokapali samo umotani u tkaninu, a krajem 14. i u 15. st. u odjeći.⁴⁷⁹

Na prostoru sjeverne Dalmacije zabilježen je primjer dvoslojne tkanine od veza grubljih i debljih niti s jedne strane (0,5 mm) i tanjih i finijih niti s druge strane (0,2 mm) pronađene unutar crkve sv. Martina u Sukošanu, također u grobu br. 1 (Sl. 135).⁴⁸⁰ Uz skromne fragmente pronalazeni su i luksuzni primjerci čija su vlakna obavijena srebrnom ili pozlaćenom metalnom niti. Jedan takav primjer u sjevernoj Dalmaciji pronađen je na lokalitetu Siverić – Cecela gdje su fragmenti tekstila s pozlaćenom ovojnicom datirani od 13. do 15. st.⁴⁸¹ Ostali nalazi ulomaka tkanina u sjevernoj Dalmaciji zabilježeni su još na lokalitetima: Pag – Stari grad⁴⁸², Galovac – Crkvina⁴⁸³, Pakoštane – Crkvina⁴⁸⁴ i Ivinj – sv. Martin⁴⁸⁵.

⁴⁷⁸ M. PETRINEC, 2009.b, 256-259.

⁴⁷⁹ S. KRZNAR, 2014., 229.

⁴⁸⁰ J. VUČIĆ, 2006., 217.

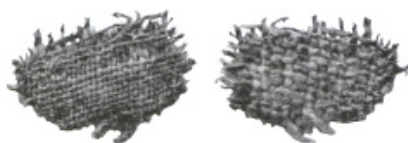
⁴⁸¹ M. PETRINEC, 1996., 51, 57, 62; T. ŠEPAROVIĆ, 2005., 207; M. PETRINEC, 2009.b, 256-259.

⁴⁸² R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2003., 125.

⁴⁸³ J. BELOŠEVIĆ, 1990., 237.

⁴⁸⁴ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 540.

⁴⁸⁵ M. ZORIĆ, 1994.

Slika 135. Fragmenti tkanine (Sukošan – sv. Martin) (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 5, grob 1)

Slika 136. Ulomak tekstila načinjen od dvije vrste niti, svilene i zlatne metalne niti ovijene srebrno polačenom ovojnicom s motivima svastike i grifona (Cetina – sv. Spas) (M. PETRINEC, 1996., 72)

6.2.6. Ostruge

Ostruge općenito predstavljaju dio konjaničke opreme i mogu se naći unutar grobova, ne kao prilozi, već kao dio nošnje pokojnika. Sastoje se od trna, prstena, vrata, ostružnog luka, pločica s ušicama za provlačenje remena, kao i dijelova za zakopčavanje u vidu karičica, kopčica i jezičaka. Unutar grobova javljaju se krajem 8. i poč. 9. st., pronalaze se u manjem broju, najčešće raskošno ukrašene, tj. označavale su visoki status pokojnika. Takve ranosrednjovjekovne vrste ostruga karakteriziraju kratki šiljci i debeli, ravni ostružni lukovi s garniturom za zakopčavanje. Ovaj običaj nastavlja se i u razvijenom i kasnom srednjem vijeku kada ih se može pronaći samostalno i u paru, jednostavnije su izrade i materijala (željezo, pa čak i željezo s pozlatom). Prve promjene u načinu izrade ostruga započinju u vrijeme prvog križarskog rata, krajem 11. st. kada je pojavom teške oklopne opreme otežana pokretljivost nogu.⁴⁸⁶ Na osnovu europske tipologije i kronologije ostruga razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, D. Vrsalović donosi podjelu na tri grupe s nekoliko podvarijanti (Sl. 137).

⁴⁸⁶ D. VRSALOVIĆ, 1963., 151-164; M. PETRINEC, 2009.a, 260-261.

Unutar prve grupe javljaju se ostruge čije se promjene prvenstveno vide na oblikovanju osi luka, vrata i šiljka, tj. šiljak se lagano uzdiže kako bi omogućio lakše korištenje. Dijelovi za zakopčavanje također doživljavaju promjene, odnosno na dnu krakova ostruge se javljaju pločice koje imaju po dvije izdužene ušice kroz koje se provlačio remen i obavijao se oko stopala. Šiljak je stožastog ili piramidalnog oblika. Ova grupa datira se u sam kraj 11. i poč. 12. st. Zbog izrade zahtjevnije oklopne opreme dolazi do još jednog stupnja promjene, tj. do druge grupe koja se javlja od II. pol. 12. pa do II. pol. 13. st. Sada, šiljak se počeo savijati prema dolje, dok se ostruži luk uzdiže prema gore, pa se krakovi ponovo spuštaju prema dolje, a javljaju se i urezani ukrasi na ostružnom luku kao što su paralelne linije i točkice. Od dijelova za zakopčavanje javljaju se proširene pločice izvedene zakucavanjem krajeva ostružnog luka u obliku kruga ili osmice kroz čije bi se rupice čavličima pričvršćivalo remenje. Treću grupu obilježava veliki tehnološki razvoj ostruga. Započinje krajem 13., poč. 14. st. kada trn zamjenjuje kotačić u obliku zvjezdice sa šest, osam, jedanaest ili dvanaest šiljaka (Sl. 139), dok se na vrhu ostružnog luka javlja šiljasti kut, odnosno „rožićak“ što predstavlja prvu varijantu ranogotičkih primjeraka. Kod kasnijih gotičkih i kasnogotičkih primjera kotačić se smanjuje dok vrat doseže velike dimenzije, a ostružni luk se proširuje što kod najmlađih primjeraka podsjeća da neku vrstu navlake za petu.⁴⁸⁷ Na prostoru sjeverne Dalmacije zastupljene su na lokalitetima: Biljane Donje – Begovača (van grobne cjeline)⁴⁸⁸, Galovac – Crkvina (nalaz iz uništenog groba)⁴⁸⁹, Kula Atlagić – sv. Petar (van grobne cjeline)⁴⁹⁰, Podgrađe – sv. Duh⁴⁹¹ (Sl. 138), Biskupija - Crkvina (van grobne cjeline)⁴⁹², Otres – Lukačuša (pronađene u paru)⁴⁹³, Đevrske (nepoznat kontekst nalaza)⁴⁹⁴ i Bribir - Dol.⁴⁹⁵

⁴⁸⁷ D. VRSALOVIĆ, 1963., 165-168, T. I - T. XII.

⁴⁸⁸ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 103, T. XLVIII, 72; A. PITEŠA, 2009., 212.

⁴⁸⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1991.a, 67.

⁴⁹⁰ M. PETRINEC, 2000., 224.

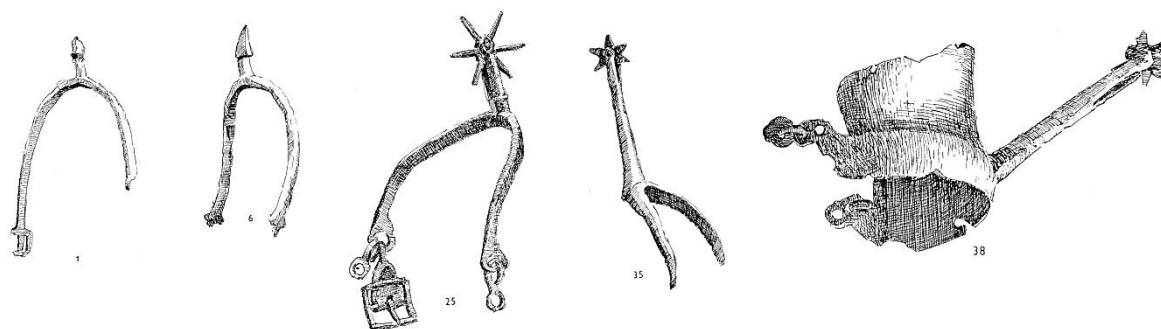
⁴⁹¹ D. JELOVINA, 1976., 37, tab. LIII.

⁴⁹² M. PETRINEC, 2009.a, 183.

⁴⁹³ M. ZEKAN, 2000., 269.

⁴⁹⁴ D. JELOVINA, 1976., 43.

⁴⁹⁵ M. ZEKAN, 1996.a, 51.

Slika 137. Tri glavna tipa ostruga (Biskupija – Crkvina, Podgrađe – Benkovac, Plavno) te dva kasnogotička tipa (nepoznato nalazište, Đevrske) (D. VRSALOVIĆ, 1963., T. I, 1; T. II, 6; T. VII, 25, T. X, 35, T. XI, 38)

Slika 138. Drugi tip ostruge (Podgrađe – Sv. Duh) (D. JELOVINA, 1976., T. LIII, 4)

Slika 139. Ostružni kotačići u obliku zvjezdice sa šest, osam i jedanaest šiljaka (A. PITEŠA, 2009., 208, 211, 212)

6.2.7. Ostali dijelovi nošnje

Od ostalih nalaza pronađenih unutar grobova koji također pripadaju dijelovima nošnje pokojnika, zastupljene su igle, pojasni jezičci i metalni okovi rukava koji nisu zabilježeni u grobovima sjeverne Dalmacije.

Igle – pribadače se prvenstveno prepisuju funkcionalnoj ulozi, tj. korištene su za pričvršćivanje tkanine u kojoj je pokojnik bio umotan, ali i za pričvršćivanje dijelova odjeće. Stoga se u grobovima pronalaze na različitim pozicijama, a rađene su tehnikom kovanja od

željeza i bronce, te su okruglog presjeka s kuglicom ili s ušicom na vrhu (Sl. 140).⁴⁹⁶ Sama tehnologija izrade metalne žice tijekom 12. st. omogućila je izradu tanjih igala sa sve manjom glavom što je dovelo i do korištenja igala za učvršćivanje velova i ostalih ukrasa na glavi.⁴⁹⁷ Na prostoru sjeverne Dalmacije zabilježeno je postojanje igala na lokalitetu Galovac – Crkvina⁴⁹⁸, te Starigrad Paklenica – sv. Petar⁴⁹⁹, ali bez detaljnijeg opisa i okolnosti nalaza.

Slika 140. Željezna igla (Dugopolje – Vučipolje - Crkvine) (H. GJURAŠIN, 2010.a, str. 121)

Rijedak nalaz predstavljaju **pojasni jezičci**, jedan primjerak s dvije rupice na stražnjem kraju za pričvršćivanje remena pronađen je u više puta spomenutom grobu br. 1. unutar crkve sv. Martina u Sukošanu.⁵⁰⁰

Svakako treba upozoriti na mogućnost postojanja drugih nalaza koji pripadaju nošnji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka kao npr. **okovi rukava** košulje pronađeni na lokalitetu Opatovina na Kaptolu uz crkvu sv. Frane. Izrađeni su od tankog lima, kalotasto oblikovani s rupom za zakovicu po sredini. Zabilježeno je po pet komada na svakom rukavu unutar muškog groba koji se datira u 14. st.⁵⁰¹

6.3. Ostali nalazi

6.3.1. Mačevi

Širenjem kršćanstva poganski običaj prilaganja oružja unutar grobova pokojnika nestaje, iako se i dalje zadržava kod pokojnika vladarskog i plemićkog porijekla kao simbol bogatstva i moći. Stoga, mačevi kao prilozima unutar grobova predstavljaju jako rijedak nalaz, pogotovo u grobovima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Kao takav primjer na prostoru sjeverne Dalmacije, zabilježen je dosad samo na Bribiru, na groblju Dol, gdje je unutar groba kao prilog pronađen kovani željezni mač gotičkih karakteristika 14. st. (Sl. 141). Navodi se da je pronađen kao prilog u grobu, ali broj groba nije objavljen. Na rukohvatu mača pronađena je

⁴⁹⁶ H. GJURAŠIN, 2010.a, 126-127.

⁴⁹⁷ Ž. TOMIČIĆ, G. MAHOVIĆ, 2011., 138-139.

⁴⁹⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1991.a, 67.

⁴⁹⁹ R. JURIĆ, 2009., 505.

⁵⁰⁰ J. VUČIĆ, 2006., 216.

⁵⁰¹ Ž. DEMO, 2007., 40.

djelomično očuvana drvena obloga, a na vrhu se nalazi okrugla plosnata jabučica s ispupčenom sredinom. Nakrsnica je od dugih ravnih krakova, a sječivo je dvobridno sa žlijebom po sredini.⁵⁰² A. Milošević ga datira u 13. st.⁵⁰³, a mač istih obilježja pronađen kao slučajan nalaz na njivi u Vrgorcu kojeg A. Piteša datira u razdoblje od 13. do I. pol. 14. st.⁵⁰⁴ Pronađeni su u grobovima kasnog srednjeg vijeka, tj. u grobovima pod stećcima i to ukazuje M. Petrinc.⁵⁰⁵

Slika 141. Kovani željezni mač (Bribir - Dol) (A. MILOŠEVIĆ, 2015., sl. 72)

6.3.2. Noževi

Nalaz željeznog noža ili nožića unutar groba predstavlja veoma čest predmet unutar ženskih i muških grobova koje je teško vremenski determinirati jer se javlja još kao poganski običaj u ranom srednjem vijeku, u grobovima s kršćanskim karakteristikama, te se njihovo prilaganje produžuje u razvijeni srednji vijek. Rađeni su kovanjem, a sastoje se od oštrice, trna i drške. U razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka noževi se dijele po načinu oblikovanja trna na dvije skupine. Prva skupina, s trnom za naticanje javlja se od ranog srednjeg vijeka pa sve do 15. st., dok druga skupina, s obložnim trnom javlja početkom 14. st. te se koristi do danas. Drška i hrbat su ravni, a oštrica lagano povijena. Pretpostavlja se da je drška bila obavijena drvetom koja je s vremenom propala. Najviše ih se pronalazi uz zdjelicu pokojnika, pa se smatra da pripadaju nožićima svakodnevne upotrebe korištenih u domaćinstvu, a nošeni su oko pasa ili unutar neke kožne ili platnene futrole.⁵⁰⁶ Luksuzni primjerci mogu se pronaći u povijesnim zapisima u vidu inventara, osobito ženski nožići nošeni za pasom kakvi se mogu pronaći i u arheološkim istraživanjima, a javljaju se i u sklopu

⁵⁰² M. ZEKAN, 1987.a, 63; M. ZEKAN, 1996., 51, 53.

⁵⁰³ A. MILOŠEVIĆ, 2015., sl. 72.

⁵⁰⁴ A. PITEŠA, 2009., 142-144.

⁵⁰⁵ M. PETRINEC, 2008.a, 259.

⁵⁰⁶ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 126-127; D. JELOVINA, 1991., 217; M. PETRINEC, 1996., 20; Ž. DEMO, 2007., 94.

tradicionalne nošnje.⁵⁰⁷ Na prostoru sjeverne Dalmacije zabilježeni su unutar grobova na lokalitetima: Biljane Donje – Begovača, gdje su smješteni unutar srednjeg sloja koji se datira 9. – 13. st.⁵⁰⁸, Pakoštane – Crkvina⁵⁰⁹ (Sl. 142), Bribir – Dol⁵¹⁰, Ivinj – sv. Martin⁵¹¹ i Šibenik – Gospe van grada⁵¹².

Slika 142. Željezni nož (Biskupija – Crkvina) (D. JELOVINA, 1976., T. XXV, 8)

6.3.3. Novac

Pojava novca unutar grobova može se vezati za poganske običaje povezane s antičkim vjerovanjima gdje se lađaru Haronu plaćao put u podzemni svijet. Na takav način pokojnicima se stavljao obol ispod jezika da bi imali s čim platiti put. Iako se takav običaj zadržao i nakon dolaska kršćanstva, polaganje novca kao obola u ranom srednjem vijeku u starohrvatskim grobovima povezuje se ipak s gospodarskim utjecajem Franačke u 9. st., te je ograničeno samo na grobove pokojnika višeg staleža.⁵¹³ Novac u grobovima ranog srednjeg vijeka, dijelom i razvijenog, predstavlja jako rijedak nalaz sve kraja 13. i 14. st. kada se ponovo javlja u većem broju u grobovima pokojnika bez obzira na spol i imućnost, a može ga se naći ne samo na mjestu lubanje, već i uz tijelo pokojnika.⁵¹⁴ U vidu takvih novih pojava u tome razdoblju dolazi i do intenzivnog naseljavanja Vlaha, ali se i kod toga novog etniciteta taj običaj javlja tek u razdoblju kasnog srednjeg vijeka, pa se stoga novac u grobovima dovodi u vezu s uzletom robovlasničke privrede.⁵¹⁵

Kako se već i navelo, za vrijeme nadbiskupa Lovre, u 12. st. doneseni su zakoni kojima se zabranjivao svaki poganski običaji prilikom pokapanja pokojnika, međutim arheološki je potvrđeno da su se praznovjerja zadržala unutar kasnosrednjovjekovnih i

⁵⁰⁷ I. ANZULović, 2007., 244-245.

⁵⁰⁸ D. JELOVINA, D. VRSALović, 1981., 126-127.

⁵⁰⁹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 280.

⁵¹⁰ D. JELOVINA, 1968., 245.

⁵¹¹ M. ZORIĆ, 1994.

⁵¹² Ž. KRNČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., 340.

⁵¹³ M. PETRINEC, 2009.b, 198-199.

⁵¹⁴ N. JAKŠIĆ, 1996., 145-146; J. VUČIĆ, 2010., 117.

⁵¹⁵ J. VUČIĆ, 2010., 117.

novovjekovnih zajednica, ali u skladu s kršćanskim uvjerenjima. Novac u grobovima najčešće predstavlja glavni databilni faktor, međutim treba biti oprezan jer može dospjeti iz gornjih slojeva u grob, kao i iz poremećenih starijih slojeva. Može biti i naslijeđen generacijskim putem. Stoga, novac unutar groba može dospjeti slučajno, može biti dio priloga uz simbolični izričaj, kao dio nakita ili nošnje (probušeni novci zastupljeni u novom vijeku) i kao osobna imovina pokojnika koja je nepažnjom ostala ušivena unutar odjeće. Mogući primjer je na lokalitetu sv. Martin u Sukošanu unutar groba br. 1 gdje je pronađeno 130 primjeraka novca iznad desne zdjelice pokojnika, dok u grobu br. 2 svjesno je stavljeno 30 primjeraka novca lijevo od lubanje.⁵¹⁶

Od novca pronađenog unutar zatvorenih grobnih cjelina, najvećim dijelom zastupljene su talijanske monete od kojih u nalazima prevladavaju venecijanske. Takva slika je uobičajena za prostor Dalmacije s obzirom na višestoljetnu venecijansku vladavinu na tome području. Od ostalih moneta zastupljeni su ugarski, bavorski i komunalni novci, a pronalažene su i krivotvorine tih nominala (Sl. 143-150).

Venecijanski srebrni denar (*piccolo*) kovan je u Veneciji za vrijeme devetnaest duždeva, na čijem se aversu i reversu nalazio prikaz križa unutar kružnice (Sl. 143).⁵¹⁷ Na osnovu dosadašnjeg objavljenog materijala, od venecijanskog novca zabilježenog u grobovima najstariji pripada duždu Oriu Malipieru (1178. – 1192.), a najmlađi duždu Micheleu Stenu (1400. – 1413.). Najviše su zastupljeni novci dužda Oria Malipiera (1178. – 1192.) i Pietra Gradeniga (1280. – 1289.), a zastupljen je i novac Enrica Dandola (1192. – 1205.). Venecijanski novci zabilježeni su na lokalitetima: Begovača – Biljane Donje⁵¹⁸, Galovac - Crkvina⁵¹⁹, Kula Atlagić – sv. Petar⁵²⁰, Sukošan – sv. Martin⁵²¹, Pakoštane - Crkvina⁵²², Biskupija – Crkvina⁵²³, Otres – Lukačuša⁵²⁴, Ivinj – sv. Martin⁵²⁵ i Danilo – Šematorij (sv. Danijel).⁵²⁶

⁵¹⁶ J. VUČIĆ, 2010., 217-227; S. KRZNAR, 2014., 229.

⁵¹⁷ J. BARAKA, J. ŠUČUR, 2011., 358.

⁵¹⁸ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 76, 82, 91.

⁵¹⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 77-78; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 46.

⁵²⁰ M. PETRINEC, 2000., 224.

⁵²¹ J. VUČIĆ, 2006., 217-227.

⁵²² A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 556; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 540, K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 277-278.

⁵²³ M. PETRINEC, 2009.a, 172.

⁵²⁴ M. ZEKAN, 2000., 265.

⁵²⁵ M. ZORIĆ, 1994.

⁵²⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 1993., 284.

Slika 143. Venecijanski srebrni denari (piccolo) dužda Oria Malipiera (1178.-1192.), Enrica Dandola (1192.-1205.) i Pietra Gradeniga (1280.-1289.) (Kula Atlagić – sv. Petar)

Krajem 15. st. Venecija počinje kovati i sitni bakreni novac-bagatin (*baggattino*) za kopno, kao i za dalmatinske gradove Zadar, Šibenik, Trogir i Split. Na reversu je prikaz krilatog lava, a na aversu svetac zaštitnik pojedinog grada.⁵²⁷ Primjerak bagatina grada Zadra s prikazom zaštitnika sv. Šimuna s Isusom u naručju zabilježen je na lokalitetu Pakoštane – Crkvina unutar groba br. 6 (Sl. 144).⁵²⁸

Slika 144. Bakreni novac grada Zadra kovan pod Mletačkom republikom (*bagattino*), kraj 15. st. (Pakoštane - Crkvina) (J. BARAKA, J. ŠUĆUR, 2011., sl. 8.)

U razdoblju od 12. do 14. st. dolazi do razvoja obrtničke proizvodnje što dovodi do ekonomskog uspona pojedinih gradova koji sami kuju svoj novac. To su srebrni zdjeličasti denari (*piccollo*, *scodellato*) autonomnih republika Padove, Verone, Mantove, Ankone i Trevisa s prikazima šesterokrake zvijezde ili križa na aversu i reversu (Sl. 145). Novci

⁵²⁷ J. BARAKA, J. ŠUĆUR, 2011., 360.

⁵²⁸ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 556; J. BARAKA, J. ŠUĆUR, 2011., 363, sl. 8.

autonomnih republika zabilježeni su na lokalitetima: Kruševo – sv. Jure⁵²⁹, Begovača – Biljane Donje⁵³⁰, Galovac – Crkvina⁵³¹, Kula Atlagić – sv. Petar⁵³² i Bribir – Groblje.⁵³³

Slika 145. Novac autonomnih republika Mantove (1150.-1256.) i Padove (1271.-1328.) (Kula Atlagić – sv. Petar) (T. ŠEPAROVIC, 2011., str. 382, 17, 18)

Zabilježen je i srebrni autonomni novac grada Splita, mali denar ili parvul iz sred. 13. st. unutar groba 53 na lokalitetu Kula Atlagića – sv. Petar ⁵³⁴ (Sl. 146) i u grobu 5 na lokalitetu Nin – sv. Križ.⁵³⁵

Slika 146. Srebrni novac grada Splita (mali denarić ili *parvul*) (Kula Atlagić – sv. Petar) (T. ŠEPAROVIC, 2011., sl. 19)

Od ostalih talijanskih moneta u 15. st. javlja se novac Akvilejskog patrijarhata na lokalitetu Kula Atlagića – sv. Petar unutar groba 53. Radi se o srebrnom denaru vojvode od Teka, Ludoviku II. s heraldičkim oznakama na aversu, te prikazom Bogorodice s Isusom na reversu (Sl. 147).⁵³⁶

⁵²⁹ J. VUČIĆ, 2010., 117.

⁵³⁰ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 76, 82, 91.

⁵³¹ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 77-78.; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 46.

⁵³² M. PETRINEC, 2000., 224.

⁵³³ V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 26.

⁵³⁴ J. BARAKA, J. ŠUČUR, 2011., 358, 362, sl. 2; T. ŠEPAROVIC, 2011., 371, 377, sl. 17-19; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 277.

⁵³⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1999., 147.

⁵³⁶ T. ŠEPAROVIC, 2011., 371-372, 376, sl. 16.

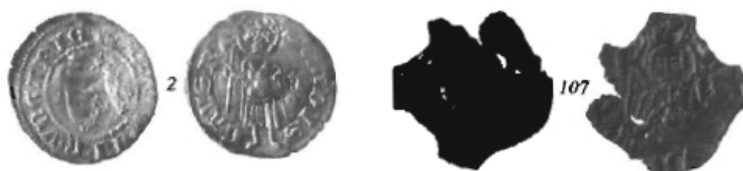

Slika 147. Akvilejski denar vojvode Ludovika II. (1412.1420.) (Kula Atlagić – sv. Petar) (T. ŠEPAROVIĆ, 2011., sl. 16)

Najstariji ugarski srebrni novac kralja Kolomana (1095. – 1114.) zabilježen je unutar groba br. 422 na lok. Begovača – Biljane Donje (Sl. 148).⁵³⁷ Kasniji ugarski novci u 14. st. zabilježeni su unutar groba 1 iz crkve sv. Martina u Sukošanu pripadaju srebrnim denarima Ludovika I. (1342. – 1382.) i (1358. – 1371.). Tamo se na aversu nalazi prikaz ugarsko – anžuvinskog grba i 3 ljiljana, a na reversu prikaz sv. Ladislava s krunom i aureolom, te srebrnom denaru Žigmunda Luksemburškog (1387. – 1437.), gdje je na aversu prikazan ugarski križ s dvije poprečne haste, a na reversu heraldički grb. Također je u Sukošanu zabilježen i bakreni foliar grada Zadra kovan za Ludovika I. gdje se na aversu nalazi prikaz velikog slova „G“ (Giadera), a na reversu sv. Ladislav (Sl. 149).⁵³⁸ Svakako treba upozoriti na prethodno spomenutu mogućnost da pronađen lot od 130 kovanica u grobu 1 u sukošanskoj crkvi možda nije svjestan grobni prilog pokojniku nego dio osobne imovine koja je slučajno s pokojnikom završila u grobu.

Slika 148. Denar kralja Kolomana (1095.-1114.) (Begovača – Biljane Donje) (D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., Tab. XXX., 422)

Slika 149. Denar Ludovika I. Velikog (14. st.), foliar grada Zadra kovanog za Ludovika I. (14. st.) (Sukošan- sv. Martin) (J. VUČIĆ, 2006., Sl. 6, 2; Sl. 8, 107)

⁵³⁷ D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981., 91.

⁵³⁸ J. VUČIĆ, 2006., 218, 224.

Austrijski novci, srebrni pfening Wilhelma i Albrehta IV./V. (1395. – 1406.) zabilježeni su unutar lota kovanica unutar groba br. 1. iz Sukošana.⁵³⁹ Također, srebrni bavarski pfeningi zabilježeni su i na lok. Pakoštane – Crkvina unutar groba br. 75. i pripadaju Heinrichu IV. (1393. – 1450.) i Albertu III. Pobožnom (1438. – 1460.) (Sl. 150).⁵⁴⁰

Slika 150. Srebrni bavarski pfeningi Heinricha IV. (1393.-1450.) i Alberta III. Pobožnog (1438.-1460.) (Pakoštane - Crkvina) (K. GUSAR, D., VUJEVIĆ, 2014., T. I., 6, 7)

Još preostaje spomenuti postojanje krivotvorenih nalaza novca rađenih po uzoru na talijanske, ugarske, poljske i turske nominale koji predstavljaju uobičajenu pojavu na hrvatskom području. Krivotvoreni novac može se prepoznati po izradi od loše slitine kao i preko otiska kalupa koji ne bi odgovarao vizualnom izgledu originala. Dosad je objavljen primjerak iz groba 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina koji pripada krivotvorenom ugarskom denaru iz 16. st.⁵⁴¹

Zaključno, pojava novca kao priloga unutar grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji zastupljena je na lokalitetima: Pag – Stari grad⁵⁴², Starigrad Paklenica – sv. Petar⁵⁴³, Nin – sv. Križ⁵⁴⁴, Nin – sv. Asel⁵⁴⁵, Kruševo – sv. Jure⁵⁴⁶, Medviđa – sv. Ivan⁵⁴⁷, Korlat – sv. Nedjeljica⁵⁴⁸, Galovac - Crkvina⁵⁴⁹, Kula Atlagić – sv. Petar⁵⁵⁰, Begovača – Biljane Donje⁵⁵¹, Sukošan – sv. Martin⁵⁵², Rogovo – sv. Roko⁵⁵³, Radovin – sv. Petar⁵⁵⁴, Pakoštane - Crkvina⁵⁵⁵, Biskupija - Crkvina⁵⁵⁶, Otres - Lukačuša⁵⁵⁷, Bribir -

⁵³⁹ J. VUČIĆ, 2006., 225.

⁵⁴⁰ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 278.

⁵⁴¹ J. BARAKA, J. ŠUČUR, 2011., 359; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 278.

⁵⁴² R. JURIĆ, 2006., 313.

⁵⁴³ R. JURIĆ, 2003., 656.

⁵⁴⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1999., 147.

⁵⁴⁵ M. KOLEGA, 1996., 147.

⁵⁴⁶ J. VUČIĆ, 2010., 117.

⁵⁴⁷ M. ĆURKOVIĆ, 2013., 608-609.

⁵⁴⁸ R. JURIĆ, 2007., 269-270.

⁵⁴⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1989., 77-78; J. BELOŠEVIĆ, 1990.a, 46.

⁵⁵⁰ M. PETRINEC, 2000., 224.

⁵⁵¹ D. JELOVINA, D. VRSALLOVIĆ, 1981., 76, 82, 91.

⁵⁵² J. VUČIĆ, 2006., 217-227.

⁵⁵³ R. JURIĆ, 2009.a, 499.

⁵⁵⁴ Š. BATOVIĆ, 1968., 298.

Groblje⁵⁵⁸, Ivinj – sv. Martin⁵⁵⁹, Šibenik – Gospe van grada⁵⁶⁰ i Danilo – Šematorij (sv. Danijel).⁵⁶¹ Na nekolicini groblja novac se ne javlja unutar grobova čiji bi se razlog trebao potražiti prilikom detaljnijih analiza budućih istraživanja. Takva pojava zabilježena je na bribirskim kasnosrednjovjekovnim grobljima Dol i Tjeme.⁵⁶²

6.3.4. Čavli

Pokop unutar drvenog lijesa javlja se kroz čitav srednji vijek⁵⁶³. Prilikom analize objavljenog materijala unutar grobova uočeno je kako korištenje drvenih lijeso, na koje upućuju nalazi željeznih čavala oko pokojnika ili pak rijetki fragmenti drvenih ostataka, nije zabilježeno na svim grobljima, što se ponovo dovodi u vezu s pogrebnim običajima svakog groblja zasebno. Na temelju objave podataka taj način pokopa na prostoru sjeverne Dalmacije zabilježen je na lokalitetima: Pag – Stari grad⁵⁶⁴, Starigrad Paklenica – sv. Petar⁵⁶⁵, Nin – sv. Ase⁵⁶⁶, Sukošan – sv. Martin⁵⁶⁷ (Sl. 151), Pakoštane - Crkvina⁵⁶⁸, Biskupija - Crkvina⁵⁶⁹, Bribir - Dol⁵⁷⁰ i Ivinj – sv. Martin⁵⁷¹. Na groblju Crkvina u Biskupiji pronađen je jedan zlatan čavao izvan grobne cjeline čija funkcija nije još jasna iako se može ustanoviti da ne pripada običnim čavlima za drveni lijes.⁵⁷²

Slika 151. Željezni čavao s kvadratnim presjekom trna (Sukošan – sv. Martin) (J. VUČIĆ, 2006., sl. 5, grob 2)

⁵⁵⁵ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 556; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 540, K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 277-278.

⁵⁵⁶ M. PETRINEC, 2009.a, 172.

⁵⁵⁷ M. ZEKAN, 2000., 265.

⁵⁵⁸ V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015., 26.

⁵⁵⁹ M. ZORIĆ, 1994.

⁵⁶⁰ Ž. KRNEČEVIĆ, T. PAVIČIĆ, 2002., 340.

⁵⁶¹ Ž. KRNEČEVIĆ, 1993., 284.

⁵⁶² T. BURIĆ, 2001., 229-230.

⁵⁶³ M. PETRINEC, 2009.b.

⁵⁶⁴ R. JURIĆ, Š. BATOVIĆ, 2003., 124-125.

⁵⁶⁵ R. JURIĆ, 2003., 656.

⁵⁶⁶ M. KOLEGA, 2001., 94.

⁵⁶⁷ J. VUČIĆ, 2006., 216.

⁵⁶⁸ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 555-556; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 227.

⁵⁶⁹ M. PETRINEC, 2009.a, 181.

⁵⁷⁰ D. JELOVINA, 1968., 244.

⁵⁷¹ M. ZORIĆ, 1994.

⁵⁷² M. PETRINEC, 2009.a, 184.

6.3.5. Pektoralni križevi – relikvijari (Enkolpioni)

Veoma rijedak nalaz unutar grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pripada predmetima religioznog karaktera. Radi se o relikvijarnim križevima, tj. enkolpionima čija je unutrašnjost služila za čuvanje relikvija. Dosad su zabilježeni na prostoru sjeverne Dalmacije na lok. Nin – sv. Križ (Sl. 152) i Otres – Lukačuša. Primjerak iz Nina pronađen je unutar drugog sloja grobova koje J. Belošević datira 10. – 14. st., unutar groba br. 188 na prsima pokojnika. Po stilskim odlikama pripada enkolpionima sirijsko – palestinskog tipa, a datira se u širi raspon od 10. do 12. st. Radi se o dvodijelnom lijevanom relikvijarnom križiću s mehanizmom otvaranja na šarnir rađenog od loše kvalitetnog srebra s ugraviranim svetačkim likovima.⁵⁷³ Smatra se kako je u Nin dospio posredstvom nekog trgovaca ili je donesen s hodočašća.⁵⁷⁴ Za drugi primjerak s lokaliteta Otres – Lukačuša, M. Zekana donosi samo informaciju kako je pronađen na prsima pokojnika.⁵⁷⁵ Treba ukazati na primjerak enkolpiona iz 12. st. pronađenog na groblju sv. Juraj od Putalja za kojeg T. Burić smatra kako pripada nekom uništenom grobu (Sl. 153).⁵⁷⁶

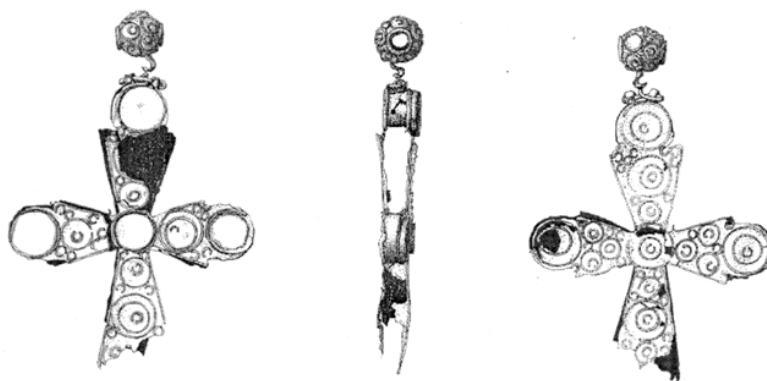
Slika 152. Pektoralni križ – relikvijar (enkolpion) (Nin – sv. Križ) (J. BELOŠEVIĆ, 1999., Tab. XXVIII, 1-1a)

⁵⁷³ Na jednoj strani je prikaz Bogorodice s Kristom koja je okružena svecima, iznad koje stoji njezin monogram MPΘY, dok s druge strane je prikaz sv. Ivana što zaključujemo po natpisu IOAN(HE)C. (J. BELOŠEVIĆ, 1999., 145.)

⁵⁷⁴ D. JELOVINA, 1999., 145-146, T. XXXVIII, 1-1a.

⁵⁷⁵ M. ZEKAN, 1983., 34.

⁵⁷⁶ T. BURIĆ, 2001., 206.

Slika 153. Pektoralni križ – relikvijar (enkolpion) (Putalj – sv. Juraj) (T. BURIC, 2001., Tab. XIII, 19)

6.3.6. Olovni pečat / Bula

Bule predstavljaju srednjovjekovne svečane dokumente izdavane od strane pape, odnosno crkvenih poglavara i svjetovnih vladara. Sastoje se od pisanog dijela, kao i okruglih metalnih pečata na osnovu kojega je cijela isprava i dobila ime. Takve su isprave u srednjem vijeku predstavljale zakoniti dokument svoga vremena. S obzirom na to da je pisani dio lako propadljiv, u grobovima se mogu pronaći samo olovni pečatnjaci koje su koristili pape kao ovjeru dužnosti, dozvola i povlastica. Kroz bulu se provlačila vrpca na kojoj je bio privezan olovni pečat što je vidljivo po rupicama na gornjem i donjem dijelu pečata. Svakako, cilj budućih istraživanja je određenu bulu povezati s prijepisima originalnih dokumenta čuvanih u Vatikanu.⁵⁷⁷

Okrugli olovni pečatnjak ili papinska bula na aversu donosi prikaz poprsja sv. Petra i Pavla, najčešće ukrašenih granulama koje ujedno i označavaju aureolu svetaca između kojih se nalazi papinski križ. Iznad njih dolazi kratica svetaca tj. S·PA S·PE (*Sanctus Paulus, Sanctus Petrus*), dok se na reversu može naći ime pape i akronim PP - *Pastor Pastorum* (pastir nad pastirima). S obje strane po rubu pečat je ukrašen granuliranom vrpcom.⁵⁷⁸

Bula pape Hadrijana IV. (1154. – 1159.) predstavlja jedinstven nalaz u Dalmaciji unutar groba na lokalitetu Pakoštane – Crkvina, a ujedno i najstariji arheološki nalaz bule u Hrvatskoj do sada (Sl. 154). Pronađen je ispod ukopa u grobu 21b, što dovodi do pitanja pripada li pokojniku ili je slučajno dospjela u grob.⁵⁷⁹ Na prostoru kontinentalne Hrvatske, unutar grobova zabilježene su još na lokalitetima Rudina – opatijski samostan sv. Mihovila i u

⁵⁷⁷ V. KRAMBERGER, 2013., 107-108.

⁵⁷⁸ V. KRAMBERGER, 2013., 109; T. PLEŠE, 2012., 131; I. MIRNIK, 2010., 19, 29, kat. br. 9; A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2012., 540.

⁵⁷⁹ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2011., 540.

Strezi – samostan Svih svetih. U streškom samostanu, tj. u grobu smještenom unutar crkve pronađena je bula pape Bonificija IX. (1389. – 1404.) na lijevoj strani prsnog koša pokojnika. S obzirom na to da je na europskom prostoru pronađeno više od 60 papinskih bula unutar grobova datiranih u 14. i 15. st., neki autori navode i njihov razlog polaganja u grobove, tj. nakon što bi se bula skinula s dokumenta, nošena je na prsima kao lančić u funkciji amuleta. Drugu bulu, s lokaliteta Rudine slučajno je pronašao kolega s odjela V. Kramberger, tri godine nakon arheoloških istraživanja unutar već prethodno istražene grobnice. Pronašao je u gornjem dijelu groba što bi prema njegovom navodu odgovaralo poziciji prsa pokojnika. Bula pripada također papi Bonificiju IX. Lokalitet Rudine je poznat po već dva nalaza papinskih bula, međutim van grobne cjeline.⁵⁸⁰

Slika 154. Olovni pečat pape Hadrijana IV. (1154.-1159.) (Pakoštane - Crkvina) (A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., sl. 15.)

6.3.7. Keramički pršljeni

Ova vrsta nalaza karakteristična je za groblja s poganskim značajkama iako se pojavljuje i u kasnijim grobljima s kršćanskim obilježjima i tako nema značenje u kronološkom smislu. Pršljeni su izrađivani od rimske opeke ili slabije pročišćene gline u obliku plosnatog koluta s kružnim otvorom po sredini. Mogu se pronaći kroz čitav srednji vijek vjerojatno u funkciji amuleta unutar ženskih i dječjih grobova, a javljaju se i u muškim grobovima. Na prostoru Dalmacije u okviru srednjovjekovnih groblja pronađeni su na lokalitetima: Biskupija – Crkvina, Begovača – Biljane Donje, Galovac – Crkvina (Sl. 155), Cetina – sv. Spas i itd.⁵⁸¹ Kako se javljaju u okviru groblja s dužim kontinuitetom, njihovu pojavu unutar grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka trebalo bi budućim istraživanjima bolje izdefinirati na osnovu uvida u konačne objave rezultata istraživanja.

⁵⁸⁰ V. KRAMBERGER, 2013., 103-109; T. PLEŠE, 2012., 129-133; A. UGLEŠIĆ, I. FADIĆ, 2013., 45; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2014., 274.

⁵⁸¹ D. JELOVINA, 1991., 219; J. BELOŠEVIĆ, 1991., 90; M. PETRINEC, 2009.b, 261.

Slika 155. Keramički pršljeni (Galovac – Crkvina) (J. BELOŠEVIĆ, 1991., Tab. XXXVII, 3, 4)

6.3.8. Keramika/ Staklo/ Životinjske kosti

Jedinstven primjerak ove vrste nalaza za razdoblje kasnog srednjeg vijeka predstavlja lokalitet Šopot – Crkvina na kojemu su pronađeni grobni prilozi koji imaju atipičan materijal za razdoblje kasnog srednjeg vijeka što upućuje na novodoseljeno stanovništvo Vlaha o čemu je već bilo riječi unutar posebnog poglavlja (3.6.). Pronađene su životinjske kosti koje pripadaju domaćim životinjama (lubanje goveda, ovaca ili koza, kosti ptica vjerojatno kokoši i vepa) i ulomci grube keramike uokolo grobova i grobnoj ispuni ukrašenih valovnicama, cik-cak linijama, te motivom „vučjih zubi“. Najzanimljiviji nalaz na lokalitetu predstavlja keramički vrč rađen na lončarskom kolu, grube fature, crvenkastih tonova koji na dnu ima otisak u obliku stilizirane svastike i ima dvije nejednake drške. Pronađen je s desne strane lubanje u grobu br. 17. Obje vrste nalaza zajedno s tragovima gara upućuju na preostatke nadgrobnih gozbi, tj. svakako poganskih običaja koje se zadržalo u tradiciji novodoseljenih Vlaha.⁵⁸² Njihova se asimilacija, kao i utjecaji mogu primijetiti još i na primjeru groblja Dol na Bribiru gdje su pronađeni ulomci staklenih dvokonusnih boca kao primjera pogrebnih daća koji su služili prvenstveno za prilaganje tekućine. Nažalost pronađeni su kao dio već porušenih grobnih cjelina. Analogije na prostoru Dalmacije mogu se pronaći na lokalitetima sv. Juraj od Putalja u Kaštel Sućurcu, te sv. Juraj od Raduna u Kaštel Starom.⁵⁸³

6.4. Materijal razvijenog i kasnog srednjeg vijeka kroz povijesne izvore

Uz arheološka istraživanja su povijesni izvori razvijenog i kasnog srednjeg vijeka uvelike važni jer nadopunjuju arheološku građu. Pisane izvore materijala može se pronaći unutar popisa imovine (inventara) i u oporukama plemića ali i ostalih stanovnika šireg gradskog područja. Opće je poznato kako se unutar srednjovjekovnih spisa nalazi inventar

⁵⁸² T. BURIĆ, 1994., 48.

⁵⁸³ V. DELONGA, T. BURIĆ, 1987., 36-38; V. DELONGA, 1988., 105-106; T. BURIĆ, 1994., 48; T. BURIĆ, 2001., 238; T. BURIĆ, 2006., 227-233.

najvrijednije imovine, a u ovome slučaju osvrćući se na zadarsko područje, popisivali su se nakitni oblici i dekorativno – funkcionalni dijelovi nošnje izrađeni samo od skupocjenih materijala. Prvenstveno se bilježio materijal od zlata, zatim od pozlaćenog srebra, rjeđe od samoga srebra, kao i ukrasi izvedeni biserima, koraljima, dragim i poludragim kamenjem, itd. Usporedi li se arheološka slika groblja sjeverne Dalmacije sa slikom srednjovjekovnog inventara zadarskog područja, uočiti će se kako je na grobljima prvenstveno zastupljen materijal od manje skupocjenih materijala, tj. nakit i dijelovi nošnje izrađeni od bronce, srebra i željeza, a pozlačeno srebro predstavlja najluksuzniji materijal. Također se primjećuje veliki izostanak narukvica i ogrlica, tj. u do sada objavljenoj literaturi staklene i jantarne perle zabilježene su samo na lokalitetu Pakoštane – Crkvina⁵⁸⁴ unutar groba 76. U povijesnim izvorima se nalaze opisi naušnica, prstenja, ogrlica, privjesaka, igala, pojasnih aplika, kopči, dugmadi, nožića i ostali ukrasno – funkcionalni dijelovi odjeće. Međutim, nije se svim vrstama nalaza pridavala jednaka pažnja prilikom opisa. To vrijedi za kasnosrednjovjekovne trojagodne naušnice koje su se bez obzira na bogatstvo ukrasa i izvedbu opisivale samo po vrsti materijala i veličini što je svakako otežavalo detaljniju arheološku analizu. Suprotno tome, detaljno se opisivalo zlatno, srebrno i pozlačeno prstenje, dekorativne igle, puceta, ogrlice i narukvice, tj. materijal ukrašavan biserima što je svakako bilo vrijedno spomena u inventarnim knjigama, stoga je lako za uočiti kako se naušnice nisu ukrašavale biserima. Jedno od objašnjenja te izoliranosti arheološki najluksuznijeg materijala zasniva se na kasnosrednjovjekovnoj modi, kada su tadašnja bogata pokrivala za glavu zasjenila trojagodne naušnice. Vrlo važni zapisi za arheološku građu predstavljaju opisi pojaseva. Razlog tome je što podloga za pričvršćivanje aplika najčešće ne ostane sačuvana prilikom arheoloških istraživanja, zbog toga što je od organskog materijala. Iako su u zapisima navedeni samo primjerci pojasa ukrašeni aplikama od srebra, pozlaćenog srebra i zlata, ne može se doznati nešto više o tehnici i motivima ukrasa. Drugi problem arheoloških istraživanja predstavljaju dislocirani nalazi unutar grobova, pogotovo oni vezani uz poziciju dugmadi i ažula. Pri tome uvelike pomažu povijesni zapisi jer donose točnu poziciju gdje su takvi nalazi prišivali na odjeću.

Prilikom provođenja analize grobnih nalaza, treba imati na umu kako opisivan nakit pripada imućnim osobama, dok arheološki materijal uglavnom potječe iz seoskih groblja i crkvi gdje se pokapa običan puk. Razloge zbog kojih se luksuzni predmeti nisu stavljali u grobove donijet će tek novija istraživanja. Nove objave arheološkog materijala groblja

⁵⁸⁴ A. UGLEŠIĆ, K. GUSAR, 2014., 224.

razvijenog i kasnog srednjeg vijeka trebale bi osvijetliti ovu problematiku koja se treba sagledati s oprezom, jer luksuzni materijal iz povijesnih izvora velikim dijelom pripada obiteljskom nasljeđu, kao i nasljeđu na osnovu zasluga.⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ I. ANZULović, 2006., 199-213; I. ANZULović, 2007., 239-265.

7. ZAKLJUČAK

Razdoblje razvijenog srednjeg vijeka (12. – 13. st.) obilježeno je vladavinom dinastije Arpadovića kroz umjetnički stil romanike, dok je kasni srednji vijek (14. – 15. st.) obilježila vladavina Anžuvina, Jagelovića i Mlečana kroz nove stilske promjene gotike. Sve te promjene, osnovane na političkim, društvenim, vjerskim i stilskim čimbenicima uvjetovale su razvitak groblja kroz arhitekturu, pogrebne običaje, kao i kulturne nalaze zatečene unutar grobne cjeline.

Groblja su očigledan prikaz velikih promjena koje nastupaju na prijelazu iz razvijenog u kasni srednji vijek. U kasnom srednjem vijeku zabilježen je porast stanovništva, ali i veliki stupanj mortaliteta što je logično s obzirom na to da se u tome razdoblju pojavljuju mnoge epidemije, pa dolazi do gradnje velikih obiteljskih grobnica s ukopom više pokojnika. Takve grobnice nisu bile poznate puku razvijenog srednjeg vijeka koji je kontinuirano nastavljao gradnju grobne arhitekture predviđene za jedan pokop još iz ranog srednjeg vijeka. S obzirom na to da arhitektura ne može biti dobar oslonac pri datiranju groblja zbog zasebne unikatne priče, kulturni materijal ranog, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka glavni je oslonac pri datiranju jer uvijek prati modu novih, dobrodošlih umjetničkih stilova romanike i gotike. Kako se smrt uvijek doticala s duhovnom sferom, pokapanja su vršena pod dominacijom rimokatoličke Crkve, tj. kroz kršćanska uvjerenja pokojnika se pratilo na vječan počinak. Zbog toga se u grobovima rijetko nailazi na primjere poganskih običaja koje je Crkva žestoko željela iskorijeniti. Stoga, nalazi u grobovima većinski pripadaju nakitu i nošnji pokojnika kao i ponekim osobnim prilogom. Međutim, tradicija poganskih običaja zadržala se i dalje u svijesti srednjovjekovnog puka, pogotovo na rubnom dijelu katoličke dominacije, pa se takvi odjeci i utjecaji u vrijeme već odavno ustaljene kršćanske religije ipak mogu pronaći u grobovima i na grobovima. U grobovima kasnog srednjeg vijeka se ponovo javlja novac, sada već kao običaj i kod bogatih i siromašnih što je pojava koja se prvenstveno vezuje uz poganstvo, međutim sada se javlja u okviru novih kršćanskih uvjerenja. I na primjeru nadgrobnih spomenika/kamika tipa ploče pojavljuju se astralni prikazi koji se vezuju uz stara magijska vjerovanja Hrvata koja su zabilježena i u povijesnim izvorima. Svi ti prežitci dio su starijih običaja kojima treba još posvetiti mnogo pažnje, kao i utjecajima novodoseljenog stanovništva na dalmatinsko područje. U hrvatskom primjeru se izričito misli na nomadsko stanovništvo Vlaha, koji su u kasnom srednjem vijeku dosegli dublji doticaj s autohtonim hrvatskim stanovništvom što je dovelo do obostrane asimilacije. Svakako su arhitekturom i

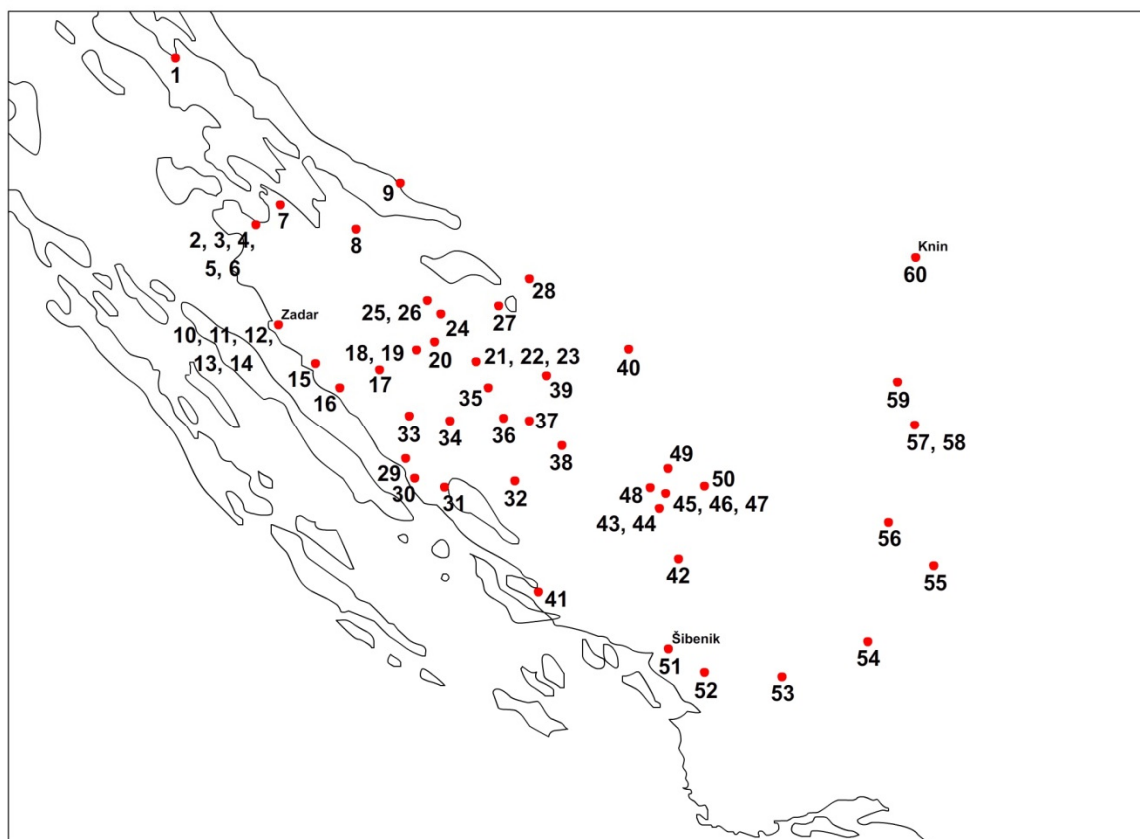
poganskim običajima paljenja vatre i prilaganjem keramičkih i staklenih predmeta unutar grobova uvelike odskakali od običaja autohtonog življa.

U radu je obrađeno sveukupno 60 groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka s prostora sjeverne Dalmacije. Na velikom postotku tih groblja provedena su zaštitna arheološka istraživanja, ponajviše prilikom obnove crkvi koje su u velikom broju nastradale tijekom Domovinskog rata. Mali broj groblja je sustavno istražen, dok je na svega 8 groblja izvršeno revizijsko arheološko istraživanje, što je svakako prijeko potrebno zbog amaterskih istraživanja vođenih u pionirskim danima arheologije. Nažalost, većim dijelom groblja ovoga razdoblja nisu kompletno objavljena, već je o njima javnost obaviještena putem kraćih obavijesti i izvještaja koji ne sadrže dovoljno informacija kako bi se uspostavila kvalitetna analiza. Sami nazivi tih lokaliteta govore da se radi o grobljima uz crkve što nije neobičajno za razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, iako je obrađeno i nekoliko groblja bez spomena crkvi (Kašić – Drače, Plavno – Međine i Đevrske). Od 60 istraživanih groblja, za sada broj onih čiji kontinuitet se nastavlja iz ranog srednjeg vijeka je trenutno 17, a za ostala groblja se ne može sa sigurnošću reći, jer nisu istražena u dovoljnom omjeru ili detaljno objavljena kako bi se dobile ključne informacije vezane za stratigrafiju. Jedino je do kraja istraženo groblje sjeverne Dalmacije koje pripada lokalitetu Crkvina u Galovcu čija kompletna objava tek treba uslijediti. Kako se arheološko istraživanje vrši obrnutim redoslijedom od nastajanja stratigrafije, ustanovljeno je kako 25 groblja nastavlja svoj kontinuitet i u novi vijek kada najčešće zamiru tijekom turskih provala, a neka groblja vuku kontinuitet sve do danas. Zbog istih problema vezanih uz neistraženost i objavu, teško je sa sigurnošću ustvrditi koja groblja nastaju tek u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Prema trenutnom stupnju istraženosti to su lokaliteti Pag – Stari grad, Kašić – Drače, Čerinac – Crkvina, Medviđa – sv. Ivan, Kula Atlagić – sv. Petar, Pakoštane – Crkvina te Bribir – Dol i Tjeme.

Zaključno, na osnovu analize groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka može se iščitati etnička struktura srednjovjekovnog puka na određenom području, te njihova asimilacija s novodoseljenim življem. Mogu se raspoznati njihovi pogrebni običaji povezani s vjerskim uvjerenjima, primijetiti njihov način prihvaćanja i korištenja mode pridošlih stilskih razdoblja. Može se odrediti stupanj mortaliteta, raspoznati socijalno – društveno raslojavanje, kao i demografske kretnje, pratiti teritorijalna podjela groblja zbog informacija o prostornoj organizaciji sela i gradova, ali i prvenstveno spoznati kakav je život vodio određeni pojedinac. Svakako bi prilikom budućih istraživanja groblja trebalo pristupiti s novim arheološkim

metodama koje bi osigurale što kvalitetniju i potpuniju sliku srednjovekovnog društva, jer iako su groblja na prvi osvrt glavna asocijacija smrti, zapravo su oduvijek bila samo zrcalan prikaz života.

8. KARTA LOKALITETA

Karta 1. Groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji

ZADARSKA ŽUPANIJA:

1. Pag – Stari grad – Crkva Gospe od Starog grada	21. Korlat – sv. Nedjeljica
2. Nin – sv. Križ	22. Korlat – Crkva uznesenja Blažene Djevice Marije
3. Nin – sv. Ambroz	23. Korlat – sv. Jeronim
4. Nin – sv. Grgur	24. Čerinac – Crkvina
5. Nin – sv. Asel	25. Kašić – Mastirine
6. Nin – sv. Duh	26. Kašić – Drače
7. Vrsi – sv. Toma	27. Pridraga – sv. Martin
8. Radovin – sv. Petar	28. Kruševo – sv. Jure
9. Starigrad Paklenica – sv. Petar	29. Rogovo – sv. Roko (sv. Mihovil)
10. Zadar – sv. Dominik	30. Biograd na moru
11. Zadar – Prostor između sv. Donata
i zvonika sv. Stošije	31. Pakošane – Crkvina
12. Zadar – Ulica Šimuna Kožičića Benje	32. Dobra Voda – Dolac izvor
13. Zadar – Relja – sv. Ivan	33. Gornje Raštane – Crkvina
14. Zadar – Crno – sv. Nikola	34. Polača – sv. Kuzma i Damjan
15. Bibinje – Petrina	35. Kula Atlagić – sv. Petar
16. Sukošan – sv. Martin	36. Šopot – Crkvina
17. Galovac – Crkvina	37. Podgrađe – sv. Duh
18. Škabrnja – sv. Luka	38. Lepuri – sv. Martin
19. Škabrnja – sv. Marija	39. Popovići – sv. Mihovil
20. Biljane Donje – Begovača – Crkvina	40. Medviđa – sv. Ivan

ŠIBENSKO – KNINSKA ŽUPANIJA:

41. Ivinj – sv. Martin
42. Sonković – sv. Marko
43. Piramatovci – Pećani
44. Piramatovci – sv. Bartul
45. Bribir – Groblje
46. Bribir – Tjeme
47. Bribir – Dol
48. Otres – Lukačuša
49. Đevrske
50. Smrdelje
51. Šibenik – Gospa van grada
52. Donje Polje – sv. Lovre
53. Danilo – Šematorij (sv. Danijel)
54. Unešić – sv. Juraj
55. Gradac – Crkva Porođenja Marijina
56. Siverić – Cecela
57. Biskupija – Crkvina
58. Biskupija – Lopuška glavica
59. Plavno – Međine
60. Knin – Spas

9. LITERATURA

Alihodžić, T., 2012., Lepuri – crkva sv. Martina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011., Zagreb, 534-536.

Alihodžić, T., 2013., Lepuri – crkva sv. Martina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9/2012., Zagreb, 606-607.

Antoljak, S., 1992., Bukovica u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 30 (17), Zadar, 143-158.

Anzulović, I., 2006., Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 48, Zadar, 199-214.

Anzulović, I., 2007., Ukrasno uporabni predmeti na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 49, Zadar, 239-287.

Baraka, J., 2009., Pakoštane-Crkvina, rezultati arheoloških istraživanja, *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik-Zadar-Zagreb, 182-193.

Baraka, J., Šućur, J., 2011., Numizmatički nalazi s arheološkog lokaliteta Pakoštane – Crkvina, *Archaeologia Adriatica*, IV/2010., Zadar, 357-368.

Batović, Š., 1968., Rad Arheološkog muzeja u 1965. i 1966. godini, *Diadora*, 4, Zadar, 281-307.

Belošević, J., 1970., Sv. Ivan, Biograd na moru – starohrvatska crkva, *Arheološki pregled*, 12, Beograd, 167-168.

Belošević J., 1979., *Nin, Povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar.

Belošević J., 1987., Nekoliko neobjavljenih ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza s područja sjeverne Dalmacije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26 (13), Zadar, 143-144.

Belošević J., 1989., Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina” u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (15), Zadar, 71-82.

Belošević J., 1990., Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovcu kod Zadra u 1989. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 29 (16), Zadar, 231-239.

Belošević J., 1990.a, Galovac-Crkvina – kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXII, 2, Zagreb, 42-47.

Belošević J., 1991., O rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 30 (17), Zadar, 79-92.

Belošević J., 1991.a, Galovac-Crkvina – kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIII, 3, Zagreb, 63-68.

Belošević J., 1993., Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31(18), Zadar, 121-142.

Belošević J., 1997., Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18 – 19, Zadar, 301-333.

Belošević J., 1999., Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 37 (24), Zadar, 105-154.

Bešlagić, Š., Basler, Đ., 1964., *Grborezi - srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo.

Bešlagić, Š., 1971., *Stećci, kataloško – topografski pregled*, Sarajevo.

Bešlagić, Š., 1974., Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 21, Zadar, 37-89.

Bešlagić, Š., 1975., Stećci u okolini Šibenika, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 179-200.

Budak, N., Raukar, T., 2006., *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb.

Burić, T., 1986., Šopot kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XVIII, 1, Zagreb, 30-31.

Burić, T., 1987., Historijsko-arheološki pregled, u: Bribir u srednjem vijeku, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 9-13.

Burić, T., 1994., Crkvina u Šopotu kod Benkovca, *Benkovački ljetopis*, 2, Benkovac, 45-50.

Burić, T., 1996., Povijesno-arheološki pregled, u: Bribir u srednjem vijeku, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, 3. promijenjeno izd., Split, 7-16.

Burić, T., 1997., Tragom jedne splitske zlatarske radionice 14. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, 1, Split, 419-427.

Burić, T., 2001., Putalj u srednjem vijeku, *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 151-322.

Burić, T., 2006., Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu, *Histria Antiqua*, 14, Pula, 225-237.

Burić, T., 2011., Arheološki nalazi dekorativno – funkcionalnih elemenata obuće iz kasnog srednjeg vijeka u Kaštelima, *Archaeologia Adriatica*, 4/2010., Zadar, 271-279.

Ćurković, M., 2012., Lepuri – crkva sv. Martina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011., Zagreb, 532-534.

Ćurković, M., 2013., Medviđa – crkva sv. Ivana, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9/2012., Zagreb, 608-609.

Delonga, V., 1988., Pregled srednjovjekovnih arheoloških lokaliteta benkovačkoga kraja, *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2, Benkovac, 77-83.

Delonga, V., Burić, T., 1984., Šopot kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XVI, 3, Zagreb, 46-48.

Delonga, V., Burić, T., 1986., Šopot kod Benkovca, predromanička crkva i srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 1985., Ljubljana, 165-166.

Delonga, V., Burić, T., 1987., Crkvina, Šopot kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XIX, 1, Zagreb, 36-38.

Delonga, V., 1988., Staklo srednjovjekovnog Bribira, *Starohrvatska prosvjeta*, III/17, Split, 87-110.

Delonga, V., 1992., Kameni spomenici s „Begovače“ u Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, III/20, Split, 85-110.

Delonga, V., 1997., Lepuri – Od kamenog doba do Turaka, *Lepuri, Stanovništvo i kulturno povijesni spomenici*, Lepuri, 45-99.

Demo, Ž., 2007., Opatovina: tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti, *Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Zagreb.

Fabijanić, T., 2014., Srednjovjekovna i novovjekovna arheologija u nastavi i istraživanjima Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, *Archaeologia Adriatica*, VII/2013, Zadar, 37-52.

Fisković, C., 1959., *Zadarski sredovječni majstori*, Split.

Ghica, V., Milošević, A., Džino, D., 2015., Arheološki projekt *Varvaria / Breberium / Bribir* u 2014. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 42, Split, 7-44.

Gjurašin, H., 2010., Bribir - 100 godina arheoloških istraživanja 1910. - 2010., *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split.

Gjurašin, H., 2010.a, Dugopolje – Vučipolje – Crkvine, kasnosrednjovjekovno groblje (istraživanja 2004./2005. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, III, 37., Split, 111-133.

Gunjača, S., 1953., Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis Jugoslavenske akademije*, knjiga 57, Zagreb, 9-39.

Gunjača, S., 1952., Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 3, Zagreb, 57-79.

Gunjača, S., 1954., Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 3, Split, 7-29.

Gunjača, S., 1960., Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955.,1956.,1957.), *Starohrvatska prosvjeta*, III, 7, Zagreb, 267-281.

Gunjača, S., 1960.a, Tiniensia archaeologica – historica – topographica II, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 6, Zagreb, 7-134.

Gunjača, Z., 1978., Rezultati neobjavljenih najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3, Zagreb, 69-81.

Gunjača, Z., 1978.a, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Zagreb.

Gusar, K., 2013., Srednji i novi vijek, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu, Katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za Arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Nin, 59-86.

Gusar, K., Vujević, D., 2014., Grob 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina, *Archaeologia Adriatica*, VII/2013, Zadar, 271-300.

Hilje, E., 1994., Marginalije uz obnovu crkve svetog Dominika u Zadru, *Glasje*, 2, Zadar., 57-66.

Ilakovac, B., 1971., Vranska regija u rimsko doba, *Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 18, Zadar, 75-136.

Jakšić, N., 1983., Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, 49-74.

Jakšić, N., 1983./84., Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 23 (10), Zadar, 331-341.

Jakšić, N., 1987., Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama sv. Jurja i sv. Luke, *Starohrvatska prosvjeta*, III/17, Split, 111-130.

Jakšić, N., 1989., Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, 11, Zadar, 407-439.

Jakšić, N., 1993., Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, 15, Zadar, 127-144.

Jakšić, N., 1996., Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici, analiza, *Starohrvatska prosvjeta*, III/23, Split, 7-138.

Jakšić, N., 2000., Benkovac i okolica u srednjem vijeku, Kulturno-povijesni vodič, 15, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split.

Jakšić, N., 2000.a, Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *Starohrvatska prosvjeta*, III/27, Split, 189-200.

Jelić, L., 1898., Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 3, Split, 3-126.

Jelić, L., 1911., *Hrvatski spomenici ninskog područja iz dobe narodnih hrvatskih vladara, Dvorska kapela Sv. Križa u Nin*, knjiga XIX, Zagreb.

Jelovina, D., 1963., Statistički tipološko – topografski pregled starohrvatskih naušnica na području Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, III/8-9, Split, 101-119.

Jelovina, D., 1968., Tri starohrvatske nekropole na Bribiru, *Starohrvatska prosvjeta*, III/10, Split, 243-246.

Jelovina, D., 1976., *Starohrvatske nekropole između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split.

Jelovina D., Vrsalović D., 1981., Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, III/11, Split, 55-136.

Jelovina, D., 1982., Starohrvatsko groblje na „Mastirinama“ u selu Kašić kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, III/12, Split, 35-66.

Jelovina, D., 1986., *Starohrvatsko kulturno blago*, Zagreb.

Jelovina, D., 1991., Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, III/19, Split, 121-227.

Jurić R., 1981., Nakit u srednjem vijeku, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, katalog izložbe, Zadar, 51-67, 183-200.

Jurić R., 1987., Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11/2, Pula, 245-285.

Jurić R., 1990., Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *Biogradski zbornik*, 1, Zadar, 279-253.

Jurić, R., 1994., Srednjovjekovni spomenici u velebitskom Podgorju, *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad Paklenica, 245-253.

Jurić, R., 2000., Crkva sv. Petra u Starigradu kod Zadra, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XXXII, 1, Zagreb, 87-89.

Jurić, R., 2001., Starigrad - Sv. Petar, 2001., *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XXXIII, 3, Zagreb, 125-131.

Jurić R., 2002., Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području, *Histria Antiqua*, 8, Pula, 295-312.

Jurić, R., 2003., Crkva Sv. Petra u Starigradu - Paklenici, *Senjski zbornik*, 30, Senj, 649-658.

Jurić, R., 2005., Pag - Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004., Zagreb, 196-197.

Jurić, R., 2005.a, Starigrad Paklenica – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004., Zagreb, 200-201.

Jurić, R., 2005.b, Petrina – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004., Zagreb, 199-200.

Jurić, R., 2006., Pag - Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 312-313.

Jurić, R., 2006.a, Starigrad Paklenica – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 316.

Jurić, R., 2006.b, Radovin – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 314-315.

Jurić R., 2007., Istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u Korlatu kod Benkovca, *Starohrvatska prosvjeta*, III/34, Split, 267-280.

Jurić R., 2007.a, Starigrad Paklenica – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006., Zagreb, 340-341.

Jurić R., 2007.b, Škabrnja – Sv. Luka, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006., Zagreb, 341-342.

Jurić R., 2008., Pag - Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007., Zagreb, 398.

Jurić R., 2008.a, Starigrad Paklenica – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007., Zagreb, 405.

Jurić R., 2008.b, Zadar – Sv. Dominik, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007., Zagreb, 413-414.

Jurić R., 2009., Starigrad Paklenica – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 504-505.

Jurić R., 2009.a, Rogovo – Sv. Roko (Sv. Mihovil), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 498-499.

Jurić R., 2009.b, Biograd na Moru, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 479-482.

Jurić R., 2010., Biograd na Moru – Sv. Ivan Evangelist, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009., Zagreb, 501-502.

Jurić R., 2010.a, Petrina – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009., Zagreb, 521-522.

Jurić R., 2011., Pag – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7/2010., Zagreb, 553-554.

Jurić, R., 2013., Arheološka istraživanja crkve sv. Petra i njezina okoliša u Starigradu Paklenici, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 647-656.

Jurić, R., 2015., *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju Zadar*, katalog izložbe, Zadar.

Jurić, R., Batović, Š., 2003., Istraživanja Starog grada na Pagu 2002. i 2003., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXV, 3, Zagreb, 122-129.

Karaman, LJ., 1930.-1934., Starohrvatsko groblje na „Majdanu“ kraj Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LI, Split, 67-100.

Karaman, LJ., 1940., Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knji. 268, Zagreb, 1-41.

Klaić, N., 1990., *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb.

Kolega, M., 1996., Nin - zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XXVIII, 3, Zagreb, 43-48.

Kolega, M., 2001., Nin - arheološka istraživanja ispred župne crkve Sv. Asela (Anselma), *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XXXIII, 2, Zagreb, 91-95.

Kolega, M., 2002., Nin - nadžupni kompleks Sv. Anselma (Asela) : istraživanja godine 2001., *Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva*, XXXIV, 2, Zagreb, 73-78.

Kolega, M., 2006., Nin – Sv. Duh, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 310-312.

Kramberger, V., 2013., Bula pape Bonifacija IX. pronađena na Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 2, Požega, 103-113.

Krnčević, Ž., 1993., Novi srednjovjekovni nalazi iz Šematorija na Danilu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, Split, 275-285.

Krnčević, Ž., 1995., Sv. Lovre - Donje Polje, sustavna arheološka istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXVII, 3, Zagreb, 52-55.

Krnčević, Ž., 1997., Zaštitno arheološko istraživanje kod crkvice sv. Bartula u Piramatovcima, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIX, 3, Zagreb, 97-100.

Krnčević, Ž., 1997.a, Sveti Lovre - šibensko Donje Polje, sustavna arheološka istraživanja u godini 1996., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIX, 2, Zagreb, 70-72.

Krnčević, Ž., 1998., Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 19, Zagreb, 197-225.

Krnčević, Ž., 2000., Sustavna arheološka istraživanja na lokalitetu Sv. Lovre u šibenskom Donjem polju, rezultati kampanja 1999. i 2000, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXII, 3, Zagreb, 122-126.

Krnčević, Ž., Pavičić, T., 2002., Srednjovjekovno groblje kod crkve Gospa van grada u Šibeniku, *Histria Antiqua*, 8, Pula, 337-346.

Krnčević, Ž., 2005., Pećani, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, Zagreb, 209-210.

Krnčević, Ž., 2005.a, Sv. Lovre – šibensko Donje Polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, Zagreb, 211-213.

Krnčević, Ž., 2006., Pećani, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Zagreb, 338-339.

Krnčević, Ž., 2006.a, Sv. Lovre – šibensko Donje Polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Zagreb, 339-340.

Krnčević, Ž., 2011., Sonković – Sveti Marko, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7/2010, Zagreb, 627-628.

Krnčević, Ž., 2013., Srednji vijek, u: Arheološki vodič po Danilu, *Muzej grada Šibenika*, Šibenik, 103-125.

Krznar, S., 2014., Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?, *Starohrvatska prosvjeta*, III/41, Split, 225-230.

Kukuljević – Sakcinski, I., 1886., *Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci Sv. Ivana u Hrvatskoj*, Zagreb.

Kužić, K., 2001., Zašto bi trebalo terminom „kamik“ zamijeniti termin „stećak“?, *Povijesni prilozi*, 20, Zagreb, 259-273.

Kužić, K., 2008., Kamik i zvijezde, *Stećci*, Zagreb, 130-137.

Marun, L., 1891., Redovito tromjesečno izvješće kninskoga starinskoga društva, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, XIII, Zagreb, 125-128.

Marun, L., 1998., *Starinarski dnevници*, Split.

Milošević, A., 2002., Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kod Knina, *Kulturno – povijesni vodič*, 18, Split.

Milošević, A., 2013., O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 42, Sarajevo, 89-101.

Milošević, A., 2015., Varvaria, Breberium, Bribir: prošlost i spomenici, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split.

Mirnik, I., 2010., *Numizmatička zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu – Donacije 1990. – 2010.*, Zagreb.

Petricioli, I., 1963., Prilozi izučavanju srednjovjekovnog zlatarstva u Zadru, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 2(1)/1960-1961, Zadar, 132-146.

Petricioli, I., 1965., Nalaz srednjovjekovnog zlatarskog kalupa iz Zadra, *Diadora*, 3, Zadar, 219-220.

Petricioli, I., 1969., Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 16-17, Zadar, 299-356.

Petricioli, I., 1987., Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju, *Benkovački zbornik*, I, Benkovac, 113-124.

Petricioli, I., 1990., *Od Donata do Radovana*, Split.

Petrinec, M., 1996., Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici, katalog, *Starohrvatska prosvjeta*, III/23, Split, 7-138.

Petrinec, M., 2000., Izvještaj o arheološkim iskopavanjima Sv. Petra na Kuli Atlagića, *Starohrvatska prosvjeta*, III/27, Split, 219-226.

Petrinec, M., 2005., Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, 1, Split, 171-212.

Petrinec, M., 2007., Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, Zagreb, 379-380.

Petrinec, M., 2008.a, Nalazi u grobovima ispod stećaka, *Stećci*, Zagreb, 246-169.

Petrinec, M., 2009., Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, Zagreb, 514-515.

Petrinec, M., 2009.a, Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 36, Split, 163-197.

Petrinec, M., 2009.b, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split.

Piteša, A., 2009., *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg vijeka i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu*, Split.

Pleše, T., 2012., Streška bulla plumbea pape Bonifacija IX., *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 29, Zagreb, 125-134.

Poklečki – Stošić, J., 2008., Stećci – kameni svijet koji nestaje, *Stećci*, Zagreb, 10-27.

Predovan, M., 2008., Crkva Sv. Grgura pored Nina – nove spoznaje o povijesti arheoloških istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XL, 1, Zagreb, 106-114.

Radović, M., 2009., Nin – Sv. Grgur, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 490-491.

Radović, M., 2013., Povijest istraživanja, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu, Katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za Arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Nin, 9-12.

Radulić, L., 2010., *Grcaj na ogrcu, zapisi o otoku Rivanj*, Zadar.

Runje, P., 1990., *Prema izvorima, Crtice o Sukošanu u srednjem vijeku*, Zagreb.

Sokol, V., 2006., *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb.

Šeparović, T., 2005., Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, Zagreb, 206-207.

Šeparović, T., 2011., Numizmatički nalazi na groblju kod crkve sv. Petra u Kuli Atlagića nedaleko Benkovca, *Archaeologia Adriatica*, IV/2010., Zadar, 396-384.

Šućur, J., 2015., *Ukapanje u prapovijesnim tumulima od kasne antike do novog vijeka na prostoru između Zrmanje i Neretve*, doktorski rad, sv. 1, Zadar.

Šućur, J., 2015.a, *Ukapanje u prapovijesnim tumulima od kasne antike do novog vijeka na prostoru između Zrmanje i Neretve*, doktorski rad, sv. 2, Zadar.

Tomičić, Ž., Mahović, G., 2011., Metalni nalazi i katalog, *Suhopolje – Kliškovac, od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Zagreb, 137-143.

Tomasović, M., Perkić, D., Alduk, I., 2008., Topografija stećaka u Hrvatskoj, *Stećci*, 58-119.

Uglešić, A., 2002., *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar.

Uglešić, A., Gusar, K., 2010., Pakoštane – Crkvina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009., Zagreb, 515-517.

Uglešić, A., Gusar, K., 2011., Pakoštane – Crkvina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7/2010., Zagreb, 555-557.

Uglešić, A., Gusar, K., 2012., Pakoštane – Crkvina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011., Zagreb, 539-541.

Uglešić, A., Fabijanić, T., 2013., Pakoštane – Crkvina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9/2012., Zagreb, 612-615.

Uglešić, A., Gusar, K., 2014., Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja Crkvina u Pakoštanima (2006.-2012.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa: Glagoljica na*

Biogradskom području, Glagoljica i glagoljaštvo u Biogradskom kraju, Biograd – Zadar, 221-234.

Uglešić, A., Gusar, K., 2017., Dva srednjovjekovna groba s nalazišta Pakoštane – Crkvina, *Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti, Zbornik radova*, Zadar, 75-90.

Uglešić, A., Šućur, J., Gusar, K., 2017., Pakoštane Crkvina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 13/2016., u tisku.

Uroda, N., 2007., Katalog kamene arhitekture s lokaliteta Kule Atlagića, *Starohrvatska prosvjeta*, III/34, Split, 213-247.

Vežić, P., 1986., Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/15, Split, 201-215.

Vežić, P., 1997., Crkva sv. Ivana ispred Grada u Zadru, *Diadora*, 18-19, Zadar, 275-300.

Vežić, P., 1998./1999., Crno, crkva Sv. Nikole – postupak pri obnovi povijesne građevine, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 171-181.

Vrsalović, D., 1963., Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/8-9, Split, 151-169.

Vučić J., 2006., Nalazi iz grobova u crkvi Sv. Martina kod Sukošana, *Starohrvatska prosvjeta*, III/33, Split, 213-242.

Vučić J., 2006.a, Arheološka istraživanja u crkvi Sv. Martina u Sukošanu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII, 3, Zagreb, 136-141.

Vučić J., 2008., Kruševo – crkva sv. Jure, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007., Zagreb, 395-396.

Vučić J., 2008.a, Sv. Martin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 316-317.

Vučić J., 2009., Kruševo – crkva sv. Jure na groblju, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 488-489.

Vučić J., 2010., Arheološka istraživanja kod crkva sv. Jure u Kruševu, *Diadora*, 24, Zadar, 99-160.

Zaninović, J., 2007., Unešić – grobljanska crkva sv. Juraja, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, Zagreb, 379-380.

Zekan, M., 1983., Otres kod Bribira, revizijsko istraživanje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XV, 3, Zagreb, 33-34.

Zekan, M., 1986., Otres kod Bribira (nastavak revizijskog istraživanja), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XVIII, 1, Zagreb, 31-32.

Zekan, M., 1986.a, Otres – Lukačuša, villa rustica, srednjovjekovna nekropola i romanička crkva, *Arheološki pregled*, 26, Ljubljana, 161-163.

Zekan, M., 1987., Historijat istraživanja, u: Bribir u srednjem vijeku, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 16-21.

Zekan, M., 1987.a, Srednjovjekovne nekropole, u: Bribir u srednjem vijeku, *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 45-65.

Zekan, M., 1996., Historijat istraživanja, u: Bribir u srednjem vijeku, 3. promijenjeno izd., *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 17-22.

Zekan, M., 1996.a, Pet srednjovjekovnih nekropola Bribira, u: Bribir u srednjem vijeku, 3. promijenjeno izd., *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 41-54.

Zekan, M., 2000., Pregled istraživanja lokaliteta Otres –Lukačuša, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 27, Split, 261-270.

Zekan, M., 2000.a, Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porodenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblja uz nju, *Starohrvatska prosvjeta*, III/27, Split, 273-283.

Zekan, M., 2010., Otres, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, Zagreb, 557-558.

Zekan, M., 2012., Bribir – ubikacija crkve sv. Ivana i prilog atribuciji nekih kamenih spomenika, *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Dani Stjepana Gunjače 2“*, Split, 165-175.

Zorić, M., 1994., Ivinj, *crkva Sv. Martina – rezultati arheološkog istraživanja*, katalog izložbe, Šibenik.

Zorić, M., 2006., Ivinj, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Zagreb, 330-331.

(ur.) Šanjek, F., 2003., *Povijest Hrvata, Srednji vijek*, knjiga 1, Zagreb.

(ur.) Uglešić, A., Fadić, I., 2013., *50 godina Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Zadar.

SAŽETAK

GROBLJA RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA U SJEVERNOJ DALMACIJI

U ovome radu obrađeno je 60 groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u sjevernoj Dalmaciji što obuhvaća prostor Zadarske i Šibensko-kninske županije. Groblja razvijenog (12. – 13. st.) i kasnog srednjeg vijeka (14. – 15. st.) korespondiraju sa stilskim razdobljem romanike i gotike, te s vremenom vladavine dinastija Arpadovića, Anžuvina, Jagelovića u Hrvatskoj i Venecijanske Republike u Dalmaciji. Napravljen je opći prikaz s temeljnim informacijama svakog groblja pojedinačno. Prilikom obrade grobne arhitekture uočene su razlike između grobova razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Grobna arhitektura razvijenog srednjeg vijeka nastavlja se na prethodnu fazu ranog srednjeg vijeka, građena je za pojedinačan pokop, dok se grobna arhitektura kasnog srednjeg vijeka uvelike razlikuje od prethodne, tj. prilagođena je pokopu više osoba. Iako se srednjovjekovno stanovništvo pokapalo prvenstveno uz crkve u sklopu kršćanskih običaja, u grobovima i na grobnim spomenicima zabilježeni su prežitci poganskih običaja koji se jednim dijelom vezuju uz pridošle Vlahe u kasnom srednjem vijeku. Unutar grobova od materijala najviše se pronalazi nakit i dijelovi nošnje, a zastupljeni su i prilozi kao mačevi, noževi, novac, pršljeni, keramika, staklo, itd. Analiza groblja donesena je na osnovu trenutnog stupnja istraženosti i stanja objave rezultata istraživanja.

KLJUČNE RIJEČI: groblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, razvijeni srednji vijek, kasni srednji vijek, sjeverna Dalmacija, groblja, naušnice s tri jagode, stećci, kamici, Vlasi.

ABSTRACT

CEMETERIES OF HIGH AND LATE MIDDLE AGES IN NORTHERN DALMATIA

In this paper, 60 cemeteries of High and Late Middle Ages were processed in Northern Dalmatia, covering the area of Zadar and Šibenik - Knin County. The cemeteries of High (12th - 13th century) and the Late Middle Ages (14th - 15th century) corresponded to the stylistic Romanesque and Gothic period and with the time when dynasties of Arpads, Anjou, and Jagiellonian ruled in Croatia and Venetian Republic in Dalmatia. A general overview of the basic data was made for each cemetery individually. During the analysis of the grave architecture, differences between the graves of the High and the Late Middle Ages were noticed. The grave architecture of the High Middle Ages continues from the previous phase of the Early Middle Ages, built for a single burial, while the grave architecture of the Late Middle Ages is different from the previous phase because of its adaptation to the burial for more people. Although the medieval population was buried primarily by the churches, within the Christian customs, in the graves, and on the tombstones were found survivals of pagan traditions, which are partly related to the new Vlah population in the Late Middle Ages. Within the graves of High and Late Middle Ages, jewellery is the most found object, then dress accessories and finds such as swords, knives, coins, jewellery, ceramics, glass, etc. The analysis of the cemeteries was based on the current level of excavations and the state of publication of the research results.

KEYWORDS: cemeteries of High and Late Middle Ages, High Middle Ages, Late Middle Ages, northern Dalmatia, cemeteries, earrings with three beads, stećci, kamici, Vlah population.